Hakan Özoğlu
Çeviri Zuhal Bilgin

Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası

150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı

Kitap Yayınevi

KİTAP YAYINEVİ – 246
TARİH VE COĞRAFYA – 74

CUMHURİYETİN KURULUŞUNDA İKTİDAR KAVGASI: 150'LİKLER, TAKRİR-İ SÜKÛN VE İZMİR SUİKASTI / HAKAN ÖZOĞLU

ÖZGÜN ADI
FROM CALIPHATE TO SECULAR STATE: POWER STRUGGLE IN THE EARLY TURKISH REPUBLIC
İNGİLİZCESİ PRAEGER TARAFINDAN YAYINLANMIŞTIR (HAZİRAN 2011)

© 2011, HAKAN ÖZOĞLU
© 2011, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
ZUHAL BİLGİN

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EKİM 2011, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-081-2

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası

150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı

HAKAN ÖZOĞLU

ÇEVİRİ
ZUHAL BİLGİN

Kitap YAYINEVİ

İçindekiler

Önsöz 7

1- Giriş 9
Bölümlerin Genel Bir Tartışması 16
Sahanın ve Arşiv Kaynaklarının Durumu 21

2- Ankara'ya Muhalefet: "150'likler" Olayı 25
A-İçteki İktidar Mücadelesi ve 150'likler 25
150'likler Fikrinin Ortaya Çıkışı 28
Lozan Antlaşması ve 150'likler 31
İtilafçıların Liste Karşısındaki Vaziyeti 39
BMM'deki Tartışmalar 41
150'liklerin Vatandaşlıktan Çıkarılması 50
150'liklerin Affı 52
B-150'likler İçindeki Kategoriler ve Liste: Biyografiler 55
Vahdeddin'in Maiyeti 56
Kuvayı İnzibâtiye'ye Dahil Kabine Üyeleri 62
Sevr Antlaşmasını İmzalayan Delegeler 68
Hilafet Ordusu Mensupları 72
Mülki ve Askeri Erkân 78
Çerkes Ethem ve Adamları 89
Çerkes Kongresi Delegeleri 93
Polisler 95
Gazeteciler 96
Diğer Şahıslar 104
Sonuç 107

3- Ankara'daki Muhalefet: Tek Partili Sisteme Geçiş 111
A-Muhalefetin Ortaya Çıkışı ve Saf Dışı Etmek İçin
Takrir-i Sükûndan Önce Yapılan Yasal Manevralar 113

Hiyanet-i Vataniye Kanunu 113
İlk Muhalefet Partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) Kuruluşu 117
Mustafa Kemal'in TCF'nin Oluşumu Karşısındaki Tutumu 121
Bir Yasa Tadilatı Daha 123
B-Şeyh Saİt İsyanı ve Sonrasına İlişkin Bazı Gözlemler 124
C-Meclisteki Takrir-i Sükûn Tartışmaları 138
Takrir-i Sükûn ve Gazetecilerin Durumu 145
TCF'nin Kapatılması 155
Sonuç 163

4- Geneldeki Muhalefet: İzmir Suikastı ve Davaları 167
Tertibin Ortaya Çıkışı 170
Tertip Üzerine Hükümetin Yaptıkları 171
İzmir Davaları 175
Ankara Davaları 184
Tertibin Etrafındaki Sis Bulutu 188
ABD Konsolosluk Raporlarında İzmir Suikastı 191
Sonuç 203

5- Sonsöz 209
Kaynakça 222
Dizin 230

Önsöz

Cumhuriyetin ilk yılları üzerinde eleştirel bir çalışma yapmak, benim gibi bu çalışmanın konusuyla aynı siyasi söylemde büyümüş ve yönlenmiş biri için ayrı bir güçlük arz ediyor. Hele insan bu konunun –yani, Türkiye Cumhuriyeti'nin biçimlendiği yılların– akademik bir çalışma için hep "kutsal" sayıla gelmiş olduğunu fark ettiğinde, bu güçlük daha da gözle görülür bir hal alıyor. Böylesi bir entelektüel ve siyasi ortamın meyvesi olmak, beni, bütün ilk, orta, lise ve yükseköğrenim hayatım boyunca öğrendiğim, ülkemin doğuşuna ilişkin bilgilerin geçerliliğini sorgulamaktan uzun süre alıkoydu. Bu kitapta yapmaya çalıştığımı deneyenlere, yani Türkiye Cumhuriyeti tarihini sadece daha eleştirel bir bakışla okumaya çalışanlara kızdığımı hatırlıyorum. Böyle şahısları ülkeme karşı nefret besleyen kişiler olarak kabul ederdim. İşin tuhafı, bu çalışmayı da öyle gören ve beni bazı gizli amaçlara sahip olmakla suçlayacak insanlar olacaktır. Tek amacımın, bilimsel titizliğe en üst derecede riayet eden akademik bir çalışma meydan getirmek olduğunu açıkça ifade ederek başlamak isterim. Bu çalışmanın, birbirinden farklı, hatta birbirine tamamen zıt siyasi söylemler tarafından sömürülebileceğinin farkında olsam da, onu kafamda herhangi siyasi bir amaç bulundurarak yazmadığımı biliyorum. Çalışmamın her türlü önyargıdan tamamen arındırılmış olduğunu iddia edecek kadar saf değilim. Ancak, bulunabilecek önyargıların hiçbirinin kasti olmadığını güvenle söyleyebilirim; umarım okur da bunu hakkıyla değerlendirecektir.

Bu araştırma üzerinde çalışırken, zihinsel sınırlamaların üstesinden gelmeye ilaveten, daha az can acıtan başka engellerle de boğuşmam gerekti: örneğin, güvenilir bilgiyi bulma ve ona ulaşma gibi. Araştırmacıların birçok bilgiye henüz hâlâ tam olarak ulaşamadığını ve benim araştırmamın da bu sınırlamalardan muaf olmadığını da baştan belirtmeliyim. Yine de, bu kitapta vardığım neticeleri teyit edecek, dolaylı ve dolaysız yeterince bilgi var. Bir diğer sorun da, gerek birincil, gerek ikincil, her türlü kaynaktan elde ettiğim bilgi kırıntılarını eleştirel bir bakışı elden bırakmadan değerlendirme konusundaydı. Umarım, erken Türkiye Cumhuriyeti tarihi yeni-

den gözden geçirilirken, önceki tanınmış yapıtların üzerine çıkılan yeni akademik katmana bu çalışma ile bir tuğla daha ilave edilmiş olur.

Bu çalışma, planlandığı andan yazılıp bitirilişine kadar on yılı aşkın bir zaman aldı. Yeni bilgilere ulaştıkça, onları da metne dahil etmeye çalıştım. Taslak metni okuyan, her biri kendi alanında uzman çeşitli araştırmacılar, son derece değerli yorumlarda bulundular. Onların eleştirilerinden büyük fayda sağlamış ve metni bu eleştirilerin ışığında tekrar gözden geçirmiş olmakla birlikte, çalışmanın taşıdığı herhangi bir eksikliğin tüm sorumluluğu bana aittir. Bu vesileyle aşağıda adlarını sayacağım araştırmacıların değerli katkılarını bir kez daha anmak istiyorum. Vakit ayırıp metni tamamen veya kısmen okuyan Profesör Mete Tunçay, Profesör Şükrü Hanioğlu, Profesör Hamit Bozarslan ve Profesör Reşat Kasaba'ya, son okumayı yapan Carole Gonzalez'e ve İstanbul'daki araştırmalarım sırasındaki yardımları için Eyüp Türker'e şükran borçluyum. Ayrıca Central Florida Üniversitesiyle Pauley Vakfına da sağladıkları burslar dolayısıyla teşekkür ediyorum.

Birinci Bölüm

GİRİŞ

Her başarılı devrimin ardından, kaçınılmaz bir iktidar mücadelesinin geldiği bilinen bir gerçektir. Türkiye Cumhuriyeti de bu kuralın dışında değildi. 1. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine, Ortadoğu'nun siyasi haritası önemli ölçüde değişti. Yeni kurulan Ortadoğu devletlerinin birçoğunun hâlâ İngiliz ve Fransız mandası altında olması, bunların içindeki iktidar mücadelelerini Batılı güçlerin çekilip gidişine kadar erteledi. Bu bakımdan dikkate değer bir istisna, devlet vizyonu ve öncülük konusunda, neredeyse anında kendi içinde bir güç mücadelesine saplanan Türkiye'dir. Yüzyıllardır İslam halifeliğinin merkezi olan bir imparatorluktan, dinin özel alana hapsedildiği bir devlete radikal bir dönüşüm yapan Türkiye'nin geçirdiği bu mücadelenin araştırılıp incelenmesi, dönüşümün ipuçlarını su yüzüne çıkarması bakımından önemlidir.

İslam dünyasında önemli bir konuma sahip, ama laik bir ülke olan Türkiye, Batı yönetim sistemini ciddiyetle benimsemiş olması nedeniyle özellikle Batı tarafından sıklıkla "başarılı bir modern devlet" örneği olarak gösterilir. Ne var ki böylesi kayda değer şiddetli bir dönüşüme izin veren koşullar doyurucu biçimde belgelenmiş, araştırılmış ve açıklanmış değildir. Türkiye Cumhuriyeti olan bu topraklar nasıl böyle radikal bir dönüşüm geçirdi? Yeni rejimin liderlerine ve vizyonuna ülke içinde muhalif olanlar kimlerdi? Bu muhalefeti etkisiz hale getirmek için hangi yöntemler kullanıldı? İşte bu önemli sorular elinizdeki çalışmanın konusunu oluşturuyor. Bu kitabın başlıca hedefi Hilafetin merkezi olan Osmanlı'nın yerine kurulan bu yeni laik rejimde muhaliflerin susturulması sürecini anlamak ve anlatmaktır. Daha geniş bağlamda bu kitap okurlarını, Türkiye Cumhuriyeti siyasi kimliğinin biçimlenmesinde bu geçiş sürecindeki güç kavgasının rolünü yeniden ve daha titizlikle düşünmeye davet eder. Umudum aslında bu düşünce çizgisini daha geniş bir alana çekmek ve Kemalist vizyon meselesini de güç kavgası temellinde yeniden okumaktır. Akademik seviyede tartışmaya açmak istediğim, yeni Türkiye devletinin niteliğinin önceden belirlenmiş bir vizyonun sonucu değil, siyasi gerçekler/zorunluluklar ile

muhalefeti bastırma sürecinde ortaya çıkan fırsatların pragmatik bir sentezi sonucu oluştuğudur.

Okura yol göstermesi açısından, anlatının, 1. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'deki siyasi durumun genel bir gözden geçirilmesiyle başlaması doğru olacaktır. Bilindiği gibi 1. Dünya Savaşını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, 1918-1920 döneminde, kaderinin muzaffer İtilaf kuvvetlerince çizilmesini bekliyordu. 1. Dünya Savaşı ertesinde İstanbul'un[1] İtilaf kuvvetleri, İzmir'in de Yunanlılar[2] tarafından işgalinin ardından, imparatorluk dahilinde devletin geleceği konusunda birbiriyle çekişen pek çok görüş vardı. Osmanlı yönetim katındaki subaylar, üst düzey bürokratlar, siyasetçiler ve sultan arasındaki hâkim görüş, imparatorluğun siyaseten yaşaması için tek yolun, galiplerle işbirliği yapmak olduğuydu. Anadolu'daki direniş hareketini yaratan bir grup milliyetçi ise bu tutuma meydan okudu. İç Anadolu'nun küçük Ankara kasabasını kendine merkez seçen bu grup, esas olarak imparatorluğun teslim olarak ayakta kalamayacağına inanan şahıslardan oluşuyordu. Mustafa Kemal (Atatürk), Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy) ve Rauf (Orbay) gibi yetenekli Osmanlı kumandan ve devlet adamlarının başını çektiği bu yeni hareket, kısa sürede kendini, devletin geleceği konusunda İstanbul hükümetiyle tutuştuğu bir iktidar kavgasının ortasında buldu.

Bu bağlamda, 1920 ile 1924 arasındaki yıllar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin ve Türkiye'nin Ankara'da doğmakta olan rejiminin istikametinin belirlenmesi bakımından hayati önem taşıyordu. Aksi yöndeki birçok iddiaya rağmen, imparatorluğun 1. Dünya Savaşından sonra yıkılmaya mahkûm olduğu, hiç değilse Sevr Antlaşmasının 1920'deki imzasına kadar kaçınılmaz bir akıbet olmamış olsa gerek. Hanedanın yanında birçok üst

1 İstanbul ilk olarak Mondros Mütarekesinin 12 Kasım 1918'de imzalanmasından 13 gün sonra, Fransız kuvvetleri tarafından işgal edildi. 16 Mart 1920'de *de jure* hale gelen işgal, 23 Eylül 1923'te sona erdi ve Türk kuvvetleri 6 Ekim 1923'te şehre girdi.

2 Dışişleri Bakanlığından W. J. Childs tarafından hazırlanan 28 Aralık 1928 tarihli bir İngiliz belgesi [L 273/273/405], İzmir'in işgalinin Türklerin kafasındaki her şeyi değiştirdiğini öne sürer. Mayıs 1919'daki bu olaya kadar, "Türk halkı yenilgiyi bir kader olarak kabul etmişti. İzmir'e asker çıktıktan sonra ise bu tamamen değişti." *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print.* Kısım II, From the First to the Second World War, Series B, Turkey, Iran and the Middle East, 1918-1939. Cilt 31 (University Publications of America, 1997), 235.

düzey bürokrat ve siyasetçi de, büyük miktardaki toprak kaybına rağmen imparatorluğun ayakta kalacağı gibi boş bir umuda sarılmışlardı. İstanbul çevresi (saltanat yanlıları ve yoldaşları)[3] imparatorluğun bu işten asgari bir toprak kaybıyla çıkması için canla başla didiniyordu. İstanbul hükümeti, imparatorluğun güvenliğini sağlamak için gerekli askeri güçten yoksun olduğundan, İtilaf kuvvetleriyle işbirliği yaparak devletin bizatihi varlığına inecek darbeyi yumuşatacağını umuyordu. Ne var ki, imparatorluğu böyle koruma taktiğinin acizliği ortadaydı. Bu acizlik milliyetçilerin (Ankara çevresi) ekmeğine yağ sürmüş oldu, çünkü İtilafçıların imparatorluğa anlamlı herhangi bir hayat hakkı tanımak gibi en ufak bir niyetleri yoktu.

Sevr Antlaşmasından önceki dönemde, milli hareketin, İstanbul hükümetinin nüfuz alanının tamamen dışında olmadığı unutulmamalıdır. Anadolu'daki direniş, 1919'da imparatorluğu ve sultanı korumak gibi aşikâr bir amaçla başladı. Bir başka deyişle, İstiklal Savaşının (1919-1922) ertesine kadar, iki tarafın, yani İstanbul'la Ankara'nın yolları, sadece imparatorluğu kurtarmanın yönteminde ayrılıyordu, amacında değil. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin (BMM) açılışı, İstanbul hükümetinin otoritesine açıkça meydan okuma olsa da, meclis amacını imparatorluğun ve halifenin kurtarılması olarak ilan etti. Ama kimi İstanbul mebuslarını Ankara'ya çektiğinden, bu hamle yine de İstanbul hükümetine ciddi bir meydan okumaydı. Sancılı Ankara-İstanbul ilişkilerine son darbe, Osmanlı İmparatorluğu'nun idam fermanı olduğu daha sonra ortaya çıkan Sevr Antlaşmasının 1920'de imzalanmasıyla indi.

Bu arada, İstiklal Savaşı sırasında (1919-1922), İstanbul hükümetinin Ankara'ya tepkisinin yekpare bir tepki olmadığına da değinmek gerekir. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)[4] sonrası dönemde kurulan hükümetlerdeki bazı kabine üyeleri, Anadolu'daki direnişe sempati besliyordu. Ne var ki, Ankara İstanbul'un otoritesini reddeder etmez, milliyetçilere

3 İstanbul ve Ankara çevrelerinin daha derinlemesine bir analizi için, bkz. sonraki bölüm.

4 İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Hürriyet ve İtilafın siyasi hasmıydı. Osmanlının 1. Dünya Savaşı'na girmesinden ve felaketli sonuçtan İTC hükümeti sorumluydu. Bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (New York: Columbia University Press, 2009) ayrıca Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926* (Leiden: E. J. Brill, 1984).

karşı olan bu tepki, Damat Ferit Paşa[5] ve birçok kabine üyesinin bayraktarlığında, daha tek bir sese büründü. Damat Ferit Paşa başkanlığındaki İstanbul hükümetleri, Anadolu'daki milli hareketi, İtilafçıları tahrik ederek devletin ve onun vatandaşlarının çıkarlarına zarar vermekle itham ettiler. İstanbul'daki imparatorluk hükümeti, 1. Dünya Savaşının kaybedildiğine ve İtilaf kuvvetlerine karşı girişilecek herhangi bir askeri hareketin başarısızlığa mahkûm olduğuna inanıyordu. Bu gibi eylemler, ancak galip askeri güçleri imparatorluğun çıkarları aleyhine kışkırtmaya ve yaklaşan barış müzakerelerine ters etki yapmaya yarardı.

Ancak, İstanbul'un Ankara'ya beslediği düşmanlıkta, pek de iyi ifade edilmeyen bir neden daha vardı. İstanbul çevresinin Ankara algısını esastan bulandıran ve ona karşı tutumunu olumsuz etkileyen bu neden, milliyetçilerin İstanbul'un can düşmanı olan İTC'yle sözüm ona bağlantısıydı. Nitekim İstanbul çevresi mensuplarının hatıratları da, Damat Ferit Paşa kabinesinin ve İTC karşıtı koalisyonun birçok mensubunun, Anadolu'daki milli hareketin, İTC'nin, Hürriyet ve İtilaf[6] hükümetinin yerine geçmek için çevirdiği bir başka dolap olduğuna yürekten inandığını ortaya koyar. Onların zihninde, Ankara çevresini İTC'ye bağlayan yeterince kanıt vardı ve Mustafa Kemal dahil birçok milliyetçinin ittihatçı geçmişi bu korkularını doğruluyordu. Daha da önemlisi, Ankara hareketinin, başından itibaren, kendini İTC'den açıkça ayıran bir siyasi kimlik sergilememesiydi. Birçok yabancı gözlemci de harekete başta İTC'nin bir kolu ve emanetçisi gözüyle baktı.[7] Bu algı, İstanbul'la Ankara arasındaki rekabeti ve Ankara'nın sonraki İstanbul temizliğini anlamada önemlidir.

Hiç kuşku yok ki, Ankara 1920 itibariyle İstanbul'daki hükümetle yollarını ayırmak ve onun yerini almakta kararlıydı; ancak, Ankara'nın

5 O, son Osmanlı Sultanı Sultan VI. Mehmed ya da Vahdeddin'in saltanat döneminde, birincisi 4 Mart 1919 - 2 Ekim 1919 tarihleri arasında ve ikincisi de 5 Nisan 1920 - 21 Ekim 1920 tarihleri arasında olmak üzere iki kez sadrazamlık yapmış bir devlet adamıydı. 1918'de İTC başkanlığından ayrıldıktan sonra, kendisinden beş kez hükümeti kurması istendi.

6 Bu siyasi parti, aslında, çatısı altında ulema, gayrimüslim ve gayri-Türk unsurlar barındıran bir şemsiye örgüttü. 1911'en sonra TC'nin siyasi rakibi oldu. Bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü.* (İstanbul: Kitapevi, 1996). Hürriyet ve İtilafın ilk dönemi için, Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergah, 1990).

7 Bkz. Örneğin, ABD arşivlerindeki bir rapor, 867.00/1737. Maynard Barnes'dan Dışişleri Bakanlığına, "Political Situation in Turkey," 15 Ekim 1923.

saltanattan kurtulmaya ve Milliyetçilerin de yeni bir laik cumhuriyet kurmaya karar verdikleri önermesini de gözü kapalı kabullenmemek gerekir. Böyle bir önermeyi kabul etmek, sadece tarihi bugünden geriye doğru okumak demektir. Eğer Padişah, BMM'yi Osmanlı İmparatorluğu'nun meşru hükümeti olarak tanısaydı, Ankara hareketi kendisine sadık kalabilirdi. Ankara'nın, padişahla bağını koparmasındaki dönüm noktası, böyle bir tanımanın asla gerçekleşmeyeceğini idrak etmesiyle oldu. Sonuçta, milliyetçilerin 1 Kasım 1922'de saltanatı lağvetmeleri üzerine, Sultan Vahdeddin, 17 Kasım 1922'de imparatorluğu terke mecbur kaldı. Azledilen sultan İstanbul'dan sadece geçici olarak çıktığını iddia etse de,[8] bu Ankara çevresine imparatorluk hükümetinin otoritesini yerle bir edecek bir süreci başlatma fırsatı verdi. Sultanın İstanbul'dan ayrılması, saltanattan kurtulmak isteyen Ankara'nın bir tezgâhı ve tahriki miydi? Bu soruya kesin bir cevap vermek mümkün değildir; lakin yine de, Ankara'nın pragmatik hareket ettiği ve saltanata ve İstanbul hükümetine karşı hamlelerini anlık olarak geliştirdiği ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Saltanatın 1922'de lağvının başlıca nedenlerinden biri, büyük ihtimalle İstanbul hükümetinin yerine geçmekti, çünkü sultanın Ankara'ya hiçbir zaman İstanbul üzerinde bir söz hakkı tanımayacağı açıktı. Bu yüzden, saltanat makamının lağvedilmesi gerekiyordu ve BMM'deki karar da ezici bir çoğunlukla alındı.[9]

Tabii, Ankara'nın başlangıçta ille de sultanın şahsından değil, saltanat "makamından" kurtulmak istediği tezi de inandırıcı bir şekilde savunulabilir.[10] Bir başka deyişle, saltanat lağvedilirken ana hedef Sultan Vahdeddin yahut Osmanlı hanedanı değil, İstanbul hükümetiydi. Yani,

8 Hakan Özoğlu, "Sultan Vahdeddin'in ABD Başkanı Coolidge'e Gönderdiği Bir Mektup," *Toplumsal Tarih*. 142 (Ekim, 2005): 100-106. 11 Ocak 1920 tarihli bir İngiliz raporu, sultanın ve Osmanlı hükümetinin İstanbul'dan kovulması olasılığını, Vahdeddin'in ayrılışından yıllar önce düşünmeye başlaması bakımından ilginçtir; CAB 23/35, Records of the Cabinet Office, 25 Ekim 1920.

9 1 Kasım 1922 tarihli ve 308 numaralı kararnameyle, saltanat ve hilafet makamları birbirinden ayrıldı. Aleyhteki tek oy, daha sonra 1926 İzmir suikastındaki rolü yüzünden asılan, Lazistan mebusu Ziya Hurşit'ten geldi.

10 Saltanat lağvedilmeden (muhtemelen 20 Ekim 1922'de) önce, İstanbul'daki Ankara temsilicisi Refet (Bele) Paşa'nın, o sıradaki Tevfik Paşa Kabinesinin Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ya bir teklif götürdü. Altı maddelik bu teklifte, sultanın Ankara hükümetinin otoritesini tanıması karşılığında, hükümet atama ya da azletme yetkisi olmadan kalması kabul ediliyordu. Bu aydınlatıcı belge için, Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2. cilt. (İstanbul: Nehir, 1992 ve 1993), 190; ayrıca Murat Bardakçı, *Şahbaba* (Ankara: İnkilap, 2006), 227-28.

Vahdeddin memleketten 17 Kasım 1922'deki ayrılışına kadar hâlâ halifeydi. Vahdeddin, yurtdışına gittikten sonra, gerekçesi ille bu olmasa da, Ankara'dan kendisine vatan haini olarak yöneltilen birçok şiddetli saldırının boy hedefi oldu.[11] Ankara, Vahdeddin'i, kaçmadan önceki faaliyetleri nedeniyle ama ancak kaçtıktan sonra vatan hainliğiyle suçladı. Eğer Ankara'nın saltanatı lağvetme tarihi hamlesinin ana hedefi bizatihi Vahdeddin'in şahsı olsaydı, saltanat lağvedildiğinde kendisi de halifelikten azledilirdi. Diğer yandan, eğer ülkeyi terk etmeseydi, halife olarak kalma ve böylece bütün Türkiye ve İslam tarihinin akışının değişme ihtimali vardı. Bu incelikli eylem, Ankara'nın hanedan konusunda ne yapacağına henüz tam karar vermediğini ve gelişmelere sadece pragmatik cevaplar verdiğini gösterir. Son Osmanlı sultanının kaçışı, Ankara'ya padişahın meşruiyetini yıkıp yerine kendininkini dikme fırsatını sağladı. Bunun sonucunda da, tek hükümet otoritesinin kendisi olduğunu ilan etme konusundaki güveni giderek arttı.

Ancak Ankara'daki milliyetçiler, iktidarın hâlâ ehil başka talipleri olduğunu biliyorlardı. Mustafa Kemal, 1923 itibariyle, cumhuriyetin ilanına kadar, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Kazım Karabekir gibi kimi yakın arkadaşlarını ve Ankara çevresinin itibarlı şahsiyetlerini çevresinden uzaklaştırmış bulunuyordu. İstanbul'da ise hâlâ eski rejimin kalıntıları vardı: İstanbul Basını, Osmanlı siyasetçileri, yeni atanan Halife Abdülmecit Efendi (BMM 19 Kasım 1922'de onun atamasını oylamıştı) ve birçoğu Ankara'ya diş bileyen ve hepsi de Ankara'nın hükümet iddiasına bir tehdit teşkil edebilecek olan Osmanlı hanedanı mensupları. Bu grupların sindirilmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal, Osmanlı Hanedanı Türkiye'de kaldığı müddetçe, Ankara'nın muhaliflerinin bundan cesaret alacağına hükmetti. Milliyetçiler, halifelik makamının, imparatorluk ve dışındaki Müslüman nüfus arasında hâlâ büyük bir itibar sahibi olduğunun kuvvetle farkındaydılar.

Vahdeddin'in memleketi terk etmesinden sonra, Ankara, başında Abdülmecit'in bulunduğu "uysal" bir hanedana sahip olacağını umuyordu. Ancak, yeni rejimin selameti için bu hamlenin dahi çok riskli olduğu kısa

11 Bu, BMM'de bu gidişten önce Vahdeddin karşıtı hiçbir beyanat verilmedi demek değildir.

sürede belli oldu. Saltanatın lağvından farklı olarak, hilafetin lağvı bütün Osmanlı hanedanını hedef aldı ve hepsinin ülkeyi terk etmesi şart oldu. Ankara, 1922'de, muhtemelen bu hamleyi o sırada yapacak kadar kendine güvenmiyordu.[12] Hilafet makamının, Ankara'nın meşruiyeti bakımından esasen sadece halife değil hanedan tehdidini de ortadan kaldırmak için lağvedildiğini, belli bir güvenle ifade etmek mümkündür. Başka bir deyişle, saltanat Osmanlı hanedanını değil, imparatorluk hükümetini ortadan kaldırmak için lağvedilmiştir. Öte yandan hilafetin lağvedilmesindeki asıl hedef de, ille halifenin kendisi değil Osmanlı hanedanıdır.

Bir ABD arşiv belgesi,[13] hilafetin lağvındaki başlıca nedenlerden birinin, aslında, ille de İslami bir kurum olan hilafet makamını değil, hanedanı bertaraf etmek olduğu iddiasını destekler. Bu belgede ABD kaynakları Washington'a, Kemalistlerin, Ankara hükümetini desteklemesi ve Türkiye dışında ikamet etmesi koşuluyla Seyyid Ahmet Senusi'ye, halifelik iddiasını destekleme sözü verdiği bilgisini geçerler. Seyyid Senusi'nin özel kalemi Osman Fahreldine (Fahrettin) Bey, İstanbul'daki Amerikan sefaretine şu bilgiyi verir:

> Geçtiğimiz Mart ayında hilafetin ilgasından ve Abdülmecid'in sürgününden hemen önce, Mustafa Kemal Paşa Şeyh Senusi'yle yaptığı bir görüşmede, hilafet makamının Türkiye dışında olması koşuluyla Türkiye'nin onun halifeliğini destekleyeceği önerisinde bulundu. Ancak şeyh bu teklifi reddetti ve tercihinin, Abdülmecid'in ruhani yetkileriyle birlikte İstanbul'da kalmasından yana olduğunu açıkladı; ... sonuçta, Ankara onun ödeneğini iptal etti.[14]

12 Amiral Bristol'den Dışişleri Bakanlığına giden bir ABD raporu (867.00/1786) Refet Paşa'nın hilafetin ilgası konusundaki görüşünü belirtir. Refet Paşa, Ankara çevresindeydi ve Mustafa Kemal'e yakın çalışıyordu. Her ne kadar daha sonra onun siyasi hamlelerine karşı çıktıysa da, Ankara çevresinin önemli bir üyesi olarak kalmaya devam etti. Refet, hilafetin ilgasının saltanatın lağvıyla beraber gitmesi gerektiği görüşündedir. Hilafet 3 Mart 1924'te lağvedildiğinde ve "yeni halife [Abdülmecit Efendi] seçilmiş bulunduğu ve uslu durduğu için, memleketteki hava, halifenin ve hanedanın lehindedir."

13 867.00/1801. Amiral Mark Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 19 Ağustos 1924, ayrıca bkz. 867.00/1812.

14 867.00/1801.

Eğer doğruysa bu, Ankara'nın, hilafetin ilgasından çok Osmanlı hanedanının kökünü kazımakla ilgilendiğini gösterir.[15] Mustafa Kemal için en iyi senaryo, Türk taleplerine duyarlı ancak –Osmanlı hanedanının aksine– Ankara hükümetinin meşruiyetine karşı çıkmayacak bir halife olurdu.

Her halükârda, halifelik 3 Mart 1924'te lağvedildi ve halife de aynı gece, alelacele Türkiye'den çıkarıldı. Hanedanın diğer mensuplarına memleketi terk etmeleri için biraz daha süre tanındı. Hanedan ülkeden sürülünce, Ankara'nın otoritesine göz diken grup olma sırası, milliyetçilere husumet besleyen saltanat taraftarlarına geldi. Bu kitaptaki araştırma, hilafetin ilgasını dışarıda bırakmakta, ancak önemli başka olaylar üzerinde durmaktadır.

Bölümlerin Genel Bir Tartışması

Elinizdeki araştırma, 1923-1926 yılları arasında geçen ve sonrasında Mustafa Kemal'in tartışmasız tek lider olarak ortaya çıktığı üç özel olayın etrafında tanzim ve tertip edilmiştir. Her bir bölümde, Mustafa Kemal ve yol arkadaşlarının muhalefeti saf dışı etmekte başvurdukları siyasi ve adli manevralar, ayrıntılı olarak mercek altına alınacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, muhalefetin susturulması, bin bir itinayla planlanıp hayata geçirilmiş bir siyasi fiil değildi. Esasında, Ankara'daki Kemalist hükümetlerin icraatlarını gelişen siyasi koşullara göre o anda belirlediklerine daha önce de değinilmişti. Bu pragmatik yaklaşımın, Kemalist rejimin cumhuriyetin ilk yıllarındaki en değerli yeteneği olduğu söylenebilir.

İktidar mücadelesini ve Kemalistlerin muhalefeti susturmaktaki başarısını gösteren pek çok olay varsa da, ben bunlardan temsili nitelikte üçünü seçtim. Bunları şu şekilde sınıflayabilirim: 1) Ankara'ya muhalefet, 2) Ankara'daki muhalefet ve 3) Geneldeki muhalefet.

İlk olay, İkinci Bölümün de konusunu teşkil eden Ankara'ya muhalefeti ele alır ve Ankara hükümetinin otoritesine olan siyasi meydan okumanın bertaraf edilişine odaklanır. Bu bölümde, Ankara muhalifi olduğu söylenen 150 kişinin sürgünü incelenecektir. Cumhuriyet tarihinde "150'likler Vakası" diye bilinen bu olay, Ankara hükümetinin, çoğu (hepsi değil) eski

15 Bazı Türk kaynaklarında Mustafa Kemal'in Senusi'ye teklifi, halifelik değil de şeyhülislamlık (teknik olarak İstanbul Müftülüğü) içinmiş gibi geçmektedir. Bkz. Timuçin Mert, *Atatürk'ün Yanındaki Mehdi* (İstanbul: Karakutu, 2006), 145.

rejime sadık 150 kişiyi sürgüne göndererek meşruiyetini tesis etme sürecini temsil eder. Bu olayı, Ankara hükümetinin, otoritesini İstanbul'a kabul ettirme yolunda attığı ilk adımlardan biri olarak görmek mümkündür. İkinci Bölüm, özellikle üç ana soruya ışık tutar: 150'likler kimlerdi, ne yaptılar ve nasıl susturuldular? Bu bölümde, 150'liklerin aslında, mensupları arasında saltanat yanlılarından, ulemadan, askeriyeden, eski üst düzey Osmanlı devlet adamlarından, gazetecilerden ve Ankara karşıtı isyancılardan kişilerin bulunduğu eklektik bir grup olduğu ortaya konacaktır. Ankara Meclisi, Ankara'nın meşruiyetine muhalif olanların gözünü korkutmak için, 150'liklerin seçiminde gayet gevşek ve tutarsız kıstaslar izlemiştir. İkinci Bölümde 150'liklere dair biyografik bilgi de verilecektir, çünkü mevcut araştırmalarda onların arka planına pek yer verilmez. Bu yüzden, bölümler arasında en uzunu bu bölümdür. Okur, bu bölümün ilk kısmında konuyla ve konunun analiziyle tanışacak, ikinci kısımda ise 150'likler listesine dahil edilenlere ait biyografik bilgileri bulacaktır. Ne yazık ki kişi bazında elde edilebilen bilgiler dengeli değildir. Okurun da göreceği gibi, listedeki kimi şahıslar hakkında gayet önemli biyografik bilgilere ulaşılabilirken, kimileri hakkında neredeyse hiçbir bilgi edinilememiştir.

Üçüncü Bölümde, 1925'teki Kürt/İslamcı bir ayaklanma olan Şeyh Said İsyanının ve hükümetin mukabelesinin kimi yönleri analiz edilerek, muhalefeti susturma süreci incelenmeye devam edilecektir. Bu isyan, Kemalist hükümetin Türkiye'deki dini veya diğer (örneğin solcu) her türlü muhalif nizamı susturmasının ana gerekçesi olmuş ve böylece laik inkılabın önünü açmıştır. İsyanın, Ankara'daki muhalefetin bastırılmasına bahane edilmesi de aynı derecede önemlidir. Bu olayın önemini anlayabilmek için, dönemin siyasi koşullarının iyice bilinip kavranması gerekir.

Dilerseniz ilk olarak Şeyh Said İsyanı öncesindeki siyasi ortama bir bakalım. Ankara rejimi, 1924'ün büyük bölümünü yeni devleti tekrar yapılandırmakla geçirdi. Ankara hükümetini ve yeni Türkiye'nin sınırlarını resmen tanıyan Lozan Antlaşmasının 24 Temmuz 1923'te imzalanmasına rağmen, Türk hükümeti halifeye bırakılan azıcık yetkiden hâlâ hoşnut değildi ve Osmanlı hanedanının Ankara'ya bağlılığından şüpheleniyordu. Yukarıda da ele alındığı gibi, Ankara'daki bazı kişiler için bir tedirginlik

kaynağı olan hilafet, 3 Mart 1924'te lağvedildi. Kemalistler, aralarında Türkiye'nin doğu bölgelerinde sıkça rastlanan Nakşibendi Kürt tarikatlarının da bulunduğu İslamcı grupların çıkaracağı olası dinci isyanlar için güç topluyorlardı. Mustafa Kemal ve onun Ankara'daki yol arkadaşları, Ankara içi ve dışındaki her türlü muhalefet ve huzursuzluk emaresine karşı zaten had safhada hassastılar. Bu hassasiyetlerinde de tamamen haklıydılar, çünkü hilafeti lağvetmekle yaptıkları daha önce eşi görülmemiş hamle, onları İslam âlemindeki birçok kişi ve grubun hedefi haline getirebilirdi.

Şeyh Said İsyanı 13 Şubat 1925'te patlak verdiğinde, iktidarda Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) bulunuyordu. Başlangıçta, Ankara çevresini oluşturan hemen hemen herkesi içine alan bu siyasi parti, 1924 Kasım'ında bölündü. Mustafa Kemal'in bazı eski yakın arkadaşları (Rauf Bey, Kazım Karabekir, Refet ve Ali Fuat Paşalar gibi), çeşitli CHF üyelerini partiyi radikalleştirmekle, Mustafa Kemal'i de otokratik eğilimlere sahip olmakla itham ettiler. Tüm kurumlarıyla işleyen bir demokrasinin siyasi bir muhalefete gerek duyduğunu ileri süren ve Mustafa Kemal'e göre daha zayıf bir karizmaya sahip olan bu eski CHF ileri gelenleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisini kurdular. Partinin Şeyh Said İsyanından sadece üç ay önce kurulduğu bir kenara not edilmelidir. Bu yüzden, isyanın zamanlaması, onun davası ve mahiyeti hakkında olduğu kadar, teşvikçileri konusunda da birçok spekülasyona meydan vermiştir. Üçüncü Bölümde tartışıldığı gibi, TCF'nin Türk siyasi hayatına girişi, Mustafa Kemal'i ve onun partisindeki bazılarını (Recep Bey ve İsmet Paşa gibi) son derece öfkelendirdi. Onların, bu siyasi hareketin, hayatlarını tehdit eden bir karşı devrimin başlangıcı olabileceği ihtimalini ciddiyetle düşünmüş olmaları mümkündür. Bu yüzden, CHF'nin Şeyh Said İsyanına tepkisi anlaşılır bir şekilde ama orantısızca sert oldu.

Kendi içinde Kürt milliyetçisi eğilimler taşıyan, ama tabiatı itibariyle İslamiliği aşikâr olan ayaklanma, Türk Ordusu tarafından nispeten kısa bir sürede bastırıldı. Şeyh Said ve yoldaşlarından 47'si 29 Haziran 1925'te idam edildi. Her ne kadar isyan sona erdiyse de, hemen ardından siyasi bir cadı avı başlamıştı. Bu bölümde, özellikle Türkiye'deki siyasi ve entelektüel muhalefetin susturulması süreci incelenmiş ve şu sorulara cevap aranmış-

tır: Büyük Millet Meclisi'ndeki muhalefeti bertaraf etmek için hangi siyasi ve adli manevralar yapıldı? Ankara rejimini eleştirenler, söz gelimi gazeteciler nasıl susturuldu? Şeyh Said İsyanının, muhalefeti saf dışı etmek için CHF tarafından körüklenme olasılığı nedir? Ve isyan, muhalefeti gözden düşürmek ve radikal Kemalist inkılabı üç yıl gibi kısa bir sürede başarmak için, nasıl abartılıp kullanıldı?

Dördüncü Bölüm, siyasi muhalefeti susturma sürecinin tamamlanmasını incelemesi bakımından, bir önceki bölümün devamıdır. Bu bölümde, Mustafa Kemal'e karşı 1926'da girişilen bir suikast tertibinin siyasi sonuçları ele alınacaktır. "İzmir Suikastı" diye bilinen bu olay, tüm TCF mensuplarının meclisten kapı dışarı edilmesiyle sonuçlandı. Bununla da kalmayıp, beklentilerin çok ötesine geçerek, İTC kalıntılarına kök salmış, geneldeki potansiyel muhalefeti söküp attı. Evvelce İTC'li olan tanınmış siyasetçilerin, yaklaşan 1927 genel seçimlerinde CHF'yi zorlayacaklarına pek şüphe yoktu. Türkiye'deki yabancı gözlemcilerin bildirdiğine göre, saflarında eski İTC ileri gelenlerinin bulunduğu yeni bir partinin, CHF'deki daha düşük rütbeli eski İTC'lilerden oluşan koca bir grubu kendine çekmesi ihtimali bile vardı. Eğer böyle bir birleşme gerçekleşirse, bu Mustafa Kemal ve yakın çevresinin korktuğu bir karşı devrim olurdu. 15 Ekim 1923 tarihini taşıyan ve Amerikan Konsolosu ve Birleşik Devletler Yüksek Komiserliği Türkiye Delegesi Maynard B. Barnes tarafından kaleme alınmış olan bir belgede, CHF'nin, popülaritesi büyük ölçüde Mustafa Kemal'e dayanan, tamamen hayali bir örgüt olduğu sonucuna varılır. "Sıradan [CHF'li] üyeler hâlâ, Mustafa Kemal'in popülaritesi azalıp da siyasi arenaya güçlü ittihatçı liderler girdiğinde, asıl partilerine dönecek olan ittihatçılardır." [16]

Böyle bir arka plan karşısında, 1926 İzmir suikastı davaları, bu tehditle nasıl baş edildiğini gösterme bakımından çok daha anlamlıdır. Önce İzmir'de, sonra Ankara'da görülen İzmir suikastı davalarından sonra, BMM'nin içinde ve dışında görünür hiçbir muhalif kalmadı. Kanunlar meclisten ya hiç tartışılmadan veya pek az tartışılarak geçti. Yaklaşan 1927 seçimlerine kadar, hiçbir muhalif oy çıkmadı. Mebuslar, belli bir yasa tasa-

16 867.00/1737. Maynard Barnes'dan Dışişleri Bakanlığına, "Political Situation in Turkey" 15 Ekim 1923.

rısına ilişkin memnuniyetsizliklerini, oylamaya gelmeyerek belli ettiler. Gazeteler, hükümete eleştiri olarak yorumlanabilecek herhangi bir yorum yapmaktan kaçındılar. Sağlıklı bir muhalefetin eksikliği 1927 genel seçimlerinden sonra bile öyle barizdi ki, bunun cumhuriyet rejimine verebileceği hasarı Mustafa Kemal fark etti. Böyle bir zeminden sonra, okurun, Mustafa Kemal'in uysal bir siyasi muhalefet arzusunu ve buna bağlı olarak Serbest Fırkanın bizatihi Mustafa Kemal'in direktifleriyle kurulduğunu daha iyi anlaması mümkündür.[17] Elinizdeki çalışma, 1930'daki, sadece üç ay sürebilmiş olan bu siyasi deneyle ilgilenmeyecektir. Ancak bu deney, muhalif bir parti kurmanın, (özellikle İzmir'de ve genelde Ege Bölgesi'nde) hatırı sayılır bir insan grubu arasında yarattığı heyecanın, Mustafa Kemal'in, yakın arkadaşı, eski CHF'li ve Serbest Parti Başkanı Fethi Bey'den partiyi kapatmasını istemesine yol açacak kadar büyük olduğunu göstermiştir.[18] Muhalefet, Mustafa Kemal'in ölümüne kadar suskun kalmıştır. Ülkenin, Mustafa Kemal'den sonraki yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 2. Dünya Savaşı sonrası dönemin gerekleri yüzünden 1945'te yeni siyasi partilere izin vermeye itildi. Bu nedenle, modern Türkiye'nin siyasi tarihini anlamak için, nice zamandır "kutsal" sayılan ve bundan dolayı tarafsız akademik bir üretime meydan vermeyen bu dönemin, gayet sıkı bir akademik incelemeden geçirilmesi gerekir. Her ne kadar, siyasetçiler burada incelenen döneme giderek daha çok gönderme yapsalar da, onların bu göndermeleri, ellerinin altındaki nesnel çalışmaların kısıtlılığından dolayı pek itibar görmemektedir. Aynı sorun, Türkiye dışındaki yeni araştırmacılar kuşağı için özellikle geçerlidir. Dönemin siyaseten aşırı yüklü niteliği, birçok öğrencinin, Türkiye ve Ortadoğu araştırmaları için had safhada önemli bu konudan sakınmalarına sebebiyet vermektedir.

17 ABD'nin Ankara Sefiri Joseph Grew, hatıratında, Mustafa Kemal ve Fethi Bey arasında, ilk olarak bir muhalefet partisi kurma teklifinin Fethi Bey'in kendisinden geldiğini gösteren bir mektuplaşma olduğuna işaret eder; *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years*, cilt 2 (Londra: Hammond and Co. Ltd, 1953), 860. O sırada Türkiye'nin Fransa Sefiri olan Fethi Bey, Mustafa Kemal'e yazdığı 11 Ağustos 1930 tarihli mektubunda, ondan bir muhalefet partisi kurmak için izin ister ve Mustafa Kemal de buna olumlu cevap verir. Bkz. 867.00/2034. Mektubun metni bu koleksiyonda İngilizceye tercüme edilmiştir. Bu yazışma, bir muhalefet partisi fikriyle ortaya çıkanın Mustafa Kemal olduğu şeklindeki yaygın anlayışı ters yüz etmesi bakımından önemlidir.

18 Bu partinin başkanını ve üyelerini, Mustafa Kemal kendi elleriyle tek tek seçmiştir.

Sahanın ve Arşiv Kaynaklarının Durumu

Erken cumhuriyet Türkiye'si tarihi, Türkiye araştırmalarının öteki alt-sahalarına kıyasla, özellikle Türkiye dışındaki araştırmalar bakımından, rahatça henüz emekleme döneminde sayılabilir. Erken cumhuriyette sahanın mevcut durumundan söz ederken, araştırmaları da, Türkiye'nin içinde ve dışında üretilen araştırmalar olarak iki sınıfa ayırmamız gerekir. Birinci kategori, gayet anlaşılabilir bir şekilde ikinci kategoriye nazaran çok daha hacimli olmakla birlikte, akademik disiplin ve titizlikten yoksun analizleriyle amatör tarihçilerin akınına uğramış durumdadır. Yine de bu tür kitaplar akademisyenler için son derece değerli kaynaklardır, çünkü bunlar yakınlarda ulaşılabilen birincil kaynaklara ait önemli örnekler, ipuçları içermektedir. Örneğin, "150'likler Olayı" konusunda elimizde, diğerlerinin yanı sıra, Kamil Erdeha'nın *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, İlhami Soysal'ın *150'likler*, Cemal Kutay'ın *150'lilikler Faciası* adlı eserleri vardır. Bunlar faydalı, ancak araştırmacı titizliğinden yoksun kitaplardır. Akademyada ise bir avuç mastır tezi bulunmaktadır: Şerife Özkan'ın "Yüzellilikler ve Süleyman Şefik Kemali: Bir Meşruiyet ve Güvenlik Meselesi," Şaduman Halıcı'nın "Yüzellilikler" ve Sedat Bingöl'ün "Yüzellilikler Meselesi" adlı tezleri. Bunlardan son ikisi özellikle önemlidir, çünkü yazarları, araştırmacıların bugün bile tam olarak ulaşamadığı birtakım birincil kaynaklardan yararlanmışlardır. Bu çalışmalar, sırf 150'liklerin sürgündeki faaliyetlerini rapor etmeleri, buna karşılık fazla biyografik bilgi sağlamamaları bakımından kısıtlıdırlar. Ayrıca, her ikisi de mastır düzeyinde çalışmalar olup, akademik olgunluğa ve belli bir bilimsel objektifliğe ihtiyaçları vardır. Her ne kadar, vardığım sonuçlar bakımından bu kaynaklardan ayrılıyorsam da, erişemediğim bazı arşiv kaynakları konusunda onlardan yararlandım. Bildiğim kadarıyla, 150'likler konusunda, İngilizce veya başka bir dilde yayınlanmış herhangi bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle mevcut çalışma, araştırma dili olarak Türkçeyi kullanamayan veya basitçe bu ikincil kaynaklara erişemeyenler için ciddi bir boşluğu doldurmaktadır.

Üçüncü Bölümde ele alınan konu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en tartışmalı konularından biri olduğundan, bu konuda hatırı sayılır bir araştırma külliyatı vardır. Bu yüzden, araştırmacı bunları incelerken,

onların vardığı mesleki yargıların, siyasi konumlarından etkilenmiş olabileceği beklentisiyle uyanık olmalıdır. 1925'teki Şeyh Said İsyanı hakkında ise aralarında, Metin Toker'in *Şeyh Sait ve İsyanı*, Uğur Mumcu'nun *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, Behçet Cemal'in *Şeyh Sait İsyanı*, Nurer Uğurlu'nun *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı* gibi yapıtları da olmak üzere Türkçe bir miktar kitap vardır; bu kitaplar esasen betimleyici niteliktedir ve Takrir-i Sükûn sonrası döneme gönderme yaparlar. Robert Olson'un *The Emergence of Kurdish Nationalism: 1880-1925* ve Martin van Bruinessen'in *Agha Shaikh and State* adlı yapıtları, Şeyh Said İsyanına ilişkin faydalı bilgiler içeren İngilizce yapıtlardır. Hepsi aynı tonda olmasa da, ikincil kaynakların tamamı, Şeyh Said İsyanının Türkiye'de bir siyasi suskunluk dönemi başlattığında söz birliği ederler. Ancak hiçbiri, bunun tam olarak nasıl yapıldığını göstermeye ve belgelemeye girişmez. Üçüncü Bölüm, bu siyasi yıldırma sürecini inceleyip belgelemesi bakımından tektir.

Yukarıda betimlenen sürecin belli yönlerini ele alan yetkin Türk araştırmacı sayısının giderek arttığını belirtmeliyim. Örneğin, Ahmet Yeşil'in *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* alana büyük bir katkıdır ve Erik Jan Zürcher'in, ilk muhalif parti ve kaderi konusunda bir klasik sayılan *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925* adlı yapıtını günceller. Türkiye'deki ilk örgütlü siyasi muhalefet olan TCF'nin feshini incelerken, bu kaynaklardan çok yararlandım. Hepimiz benzer sonuçlara varmış olsak da, elinizdeki çalışma, başka birçok birincil kaynağı tartışmaya açarak daha sağlam tezler ortaya koyar. Bu bölümde ayrıca muhalif basının ve entelektüellerin nasıl darmadağın edildiği de incelenir. Son yıllarda, hatıratların sayısı giderek artmaktaysa da, Takrir-i Sükûnun muhalif basın üzerindeki etkilerini ve bunların seslerinin nasıl kesildiğini konu edinen hiçbir bilimsel çalışma yoktur.

Dördüncü Bölüm, sabık İTC mensuplarına yönelik temizlik harekâtı gibi önemli bir konuyu ele alır. Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* adlı yapıtında bu konuyu yetkinlikle incelemiştir. Ancak kitabın 1984'te yayınlanışından bu yana, başka birçok birincil kay-

nağa ulaşılmıştır. Bu bölüm, Erik Jan Zürcher'in çalışmasını, eldeki birincil kaynaklarla güncellemeyi amaçlar. Dolayısıyla, benim temizlik harekâtının pragmatik tarafını Zürcher'e nazaran daha kuvvetle vurgulamam gibi bir istisna dışında, vardığımız sonuçlar benzerdir.

Türk ve İngiliz arşiv kaynaklarına ilaveten, kitabın her aşamasında ABD konsolosluk raporlarından çokça yararlandım. Bunun temel nedeni, Türkiye Cumhuriyeti tarihi araştırmacılarına tam anlamıyla incelenmeyen bu kaynakları tanıtmaktır. Ağırlıkla bu kaynaklara bağlı sonuca vardığım gibi bir ithamla karşılaşmamak için, sonuç çıkarırken birden fazla birincil kaynak koleksiyonuna dayandığımı belirtmeliyim. Metinde belirgin bir şekilde ABD kaynaklarına yer verilmesinin nedeni, bu kaynakların erken Türkiye Cumhuriyeti tarihine gerçekten ışık tutabilecek zenginlik ve ayrıntıda olduğunu gösterebilme ümididir. Diğer her kaynak gibi, güvenilirliğine her zaman kefil olunamayan ve Türk arşivlerinde bulunamayan bazı bilgiler, bu kaynaklardan sağlanmıştır.

Son olarak, hâlâ kısıtlı olan Türk arşivlerine ulaşma konusunda da birkaç söz söylemek istiyorum. Bu çalışma için, Ankara'daki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri ile Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) arşivlerine başvurdum. 150'liklerle ilgili Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleri (EGMA), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerine devredilmişti. EGMA tarafından bana bu koleksiyonun taşınmakta olduğu bilgisi verildi. Ancak Cumhuriyet Arşivleri, tarafıma koleksiyonun kataloglanma işlemlerinin 2010 itibarıyla bile hâlâ devam ettiği ve araştırmacılara henüz açık olmadığını bildirdi. Elimde, konuyla ilgili bazı EGMA belgelerinin fotokopileri vardı, kalanı için ise yukarıda değinilen çalışmalara dayandım. Araştırmacıların, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerindeki yeniden kataloglama işi bittiği anda, bu belgelerin büyük bir ihtimalle farklı referans numaralarına sahip olacakları konusunda uyarılması gerekiyor. Meclis tutanakları basılı ve TBMM kütüphanesinde ve başka mekânlarda araştırmacıların kullanımına sunuludur. Bilgiye ulaşmada beklenen sorunlar ve muhtemel geri dönüş kısırlığı nedeniyle genelkurmayın Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) arşivlerinde çalışma teşebbüsünde bulunmadım. Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (Çankaya Arşivi) ile TBMM arşivlerinin basılı malzemelerinden yararlan-

dım; fırsat buldukça, TCF'ye ilişkin bazı önemli belgelerin kopyalarını ve yeniden basımlarını içeren ikincil kaynaklardan bilgi derledim.

Daha iyi bir kataloglama sisteminin yürürlüğe konması ve bu arşivlerin bazılarına daha kolay erişimin sağlanmasıyla, müstakbel araştırmacıların döneme ilişkin anlayışımızı genişletmeleri mümkün olabilecektir. Başvurulan öteki birincil kaynaklar, kaynakçada listelenmiştir.

İkinci Bölüm

ANKARA'YA MUHALEFET: "150'LİKLER OLAYI"

İçteki İktidar Mücadelesi ve 150'likler

Türkiye Cumhuriyetinin kurulacağı topraklarda 1. Dünya Savaşındaki mağlubiyetin ve 1922'de sona eren İstiklal Savaşı başarısının ardından, bir iktidar mücadelesi patlak verdi. Bu mücadelede çekişen çeşitli taraflar vardı. Bu çalışmanın amaçları bakımından, onları kabaca İstanbul ve Ankara çevreleri olarak ayıracağım.[1] Bir bütün olmaktan çok uzak olan bu çevreler, içlerinde birbirine zıt ideolojik unsurlar barındırıyorlardı. Ancak bu unsurların her birinin yer aldığı çevreye beslediği sadakat, devletin geleceği ve ondan da önemlisi kendisinin bu gelecekteki yeri konusundaki vizyonundan kaynaklanıyordu.

İstanbul çevresi kimlerden müteşekkildi? Bunun en kestirme cevabı, Ankara hareketinin ileri gittiğini düşünen her Osmanlı vatandaşı şeklinde bir genellemeyle verilebilir. Bekleneceği gibi, İstanbul çevresi Sultan Vahdeddin ve imparatorluk hükümeti etrafında toplanmıştı ve başta Osmanlı hanedanı mensupları –damatlar dahil– olmak üzere dini nizama mensup birçok ulema, ezeli düşman İTC'ye diş bileyen eski, üst düzey Osmanlı bürokrat ve yöneticileri ve nihayet İstanbul yanlısı basından meydana geliyordu. İstanbul çevresindeki birçok bürokrat, İTC'nin siyasi hasmı olan Hürriyet ve İtilafa mensuptu.

Osmanlı halifesi kâğıt üzerinde Sünni/İslam âleminin lideriydi. Bu geleneksel otorite, 1919'da, saltanat ve hilafetin merkezi İstanbul'u işgal etmiş olan İtilaf kuvvetleri için, haliyle bir endişe kaynağıydı. Ama özellikle Hindistan'daki Müslüman nüfusun büyük bir kesimine hükmeden Britanya için, hilafet makamı, kendisinin Hindistan'daki Müslüman tebaası üzerindeki otoritesine potansiyel bir tehdit sayılıyordu. Ancak aynı potansiyel, hükmetme iştahı günden güne büyüyen Ankara çevresini de rahatsız

1 Metinde, üslupla ilgili nedenlerle, Ankara çevresinden yeri geldiğinde Kemalistler, Milliyetçiler ve Anadolu hareketi olarak da bahsedeceğim.

ediyordu. Saltanatın 1922'de kaldırılmasından sonra dahi halifenin birçok Müslüman için hâlâ siyasi bir güç sembolü olarak kalmaya devam etmesi, laik zihniyetteki bazı milliyetçileri kaygılandırdı.

Halifenin yanında, hanedan yanlısı ulema da Ankara'yı büyük sıkıntıya sokuyordu. Osmanlı Tarihi araştırmacılarının da tasdik edeceği gibi, ulema Osmanlı sisteminin içine iyice oturmuş ve çıkarları da hanedana ustaca bağlanmış durumdaydı. Ankara çevresini, özellikle, ulemanın kırsal kesimdeki kitleleri harekete geçirebilme potansiyeli de rahatsız ediyordu. Ulemanın sultan/halifeye verdiği desteğin, Ankara'nın iktidar çabasını olumsuz etkileyeceği muhakkaktı, çünkü din görevlileri sayıca çok ve örgütlü oldukları gibi, birçok durumda da dokunulmazlık sahibiydiler. Ankara hükümetindekiler, ulemanın kendini tehdit altında hissettiğinde yaratabileceği tehlikenin şiddetle farkındaydı. Ulemanın Ankara idaresine dahil edilmesi, idarenin laik duruşunu yerle bir edeceğinden, sorun, bir çatışmanın kaçınılmazlığıydı.[2]

İstanbul çevresinin bir diğer kesimi de, eski Osmanlı hükümet mensuplarıyla üst düzey bürokratlardan oluşuyordu. Bu grup her ne kadar Ankara idaresine karşı bir emsal ise de, yönetim beceriksizlikleri ve 1. Dünya Savaşı yenilgisinin ardından uğradığı meşruiyet kaybının getirdiği zafiyet yüzünden, en etkisiz olanıydı. Ankara ile İstanbul'daki yabancı işgalciler arasında hareket edemez bir halde sıkışıp kalmıştı. İmparatorluğun selameti açısından İtilaf kuvvetleriyle iyi geçinmek gerektiği hesabıyla onlardan gelen aşağılayıcı istekleri yerine getirme ihtiyacı hissetmeleri, halk nezdindeki konumlarını tehlikeye attı. Ankara hükümeti tarafından derhal işbirlikçilikle damgalanan bu grup, 1. Dünya Savaşının ardından İTC hükümetinin düşüşüyle büyük ölçüde Hürriyet ve İtilaf şemsiyesi altında bir araya gelmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1. Dünya Savaşı sonrasında ve bir dereceye kadar da erken cumhuriyet dönemindeki halkla ilişkiler cephesinde, İstanbul basını da önemli bir rol oynadı. Söz konusu basın, özellikle

2 Bir örnek bir kitle olmadığının akılda tutulması gereken ulema, içinde muhafazakâr ve daha liberal unsurlar barındırıyordu. İkinciler Ankara hareketiyle etkileşim halindeydiler ve bunlardan bazıları, zaman zaman Ankara'nın modernist vizyonuna destek sağladı.

Büyük Milet Meclisi'nin (BMM) 23 Nisan 1920'deki açılışının ardından, Ankara'nın siyasi ihtirasları konusunda daha bir şüpheci oldu. Hele ki Ankara'dan yayılan mesajları iletmek üzere yeni gazeteler ortaya çıktıkça, bilhassa İstanbul'daki gazeteler kendilerini iyice tehdit altında hissetmeye başladılar.[3] Ancak okura, bu grubun içinde de birbiriyle çekişen birçok ideolojinin bulunduğunu hatırlatmak gerek. Söz gelimi, Ankara karşıtı gazeteler arasında, Eşref Edip'in *Sebilürreşad*'ı gibi İslamcısı da, Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan*'ı gibi modernisti de, Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Tanin*'i gibi Batılı oryantasyonda olanı da vardı.[4]

Birbirine zıt unsurlar barındıran İstanbul çevresini birleştiren şey, İTC'ye ve onun taraftarlarına duyduğu hınçtı.[5] Nitekim İstanbul çevresinin başlangıçta Ankara'yı İTC'nin bir yeniden dirilişı olarak gördüğü gayet iyi belgelenmiş durumdadır.[6] Onlar, Ankara hükümetine karşı tutumlarını da bu (yanlış) hükmün etkisi altında belirlediler. Sözgelimi, İstanbul çevresinin tanınan mensuplarından biri olan Rıza Tevfik, kendisinin Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırlığına atanmasını teklif ettiğini, Osmanlı kabinesinin ise buna şiddetle karşı çıktığını belirterek, kabine toplantısındaki yoğun itirazları, "Diğer kabine üyeleri bana, Mustafa Kemal'in İTC'nin önde gelenlerinden biri olduğunu söylediler," şeklinde nakleder.[7] Bu husumet, birçok yerde şahsi düzeydedir. Hürriyet ve İtilaf üyeleri, kendi çektiklerinin ve evvelki sürgün edilişlerinin intikamını alma arzusundaydılar. Bu ihtilafın, cumhuriyet dönemine de sarkması gayet doğaldır. Sabık İTC'nin sıradan pek çok üyesi yeni rejimle kaynaşırken, Hürriyet ve İtilaf mensuplarını kendi muarızları olarak bellemeyi tercih etti. İçlerinde birçok Hürriyet ve

3 *Anadolu'da Yeni Gün* ve *Hakimiyet-i Milliye* bunlardandı. Bkz. Yücel Özkaya, *Milli Mücadele'de Basın 1919- 1921* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989); Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi 1831-1923: Tanzimat, Meşrutiyet, Milli Mücadele Dönemleri* (İstanbul: Afa, 1990); Bünyamin Ayhan. *Milli Mücadele'de Basın: Olağanüstü Durumlarda Propaganda* (Konya: Tablet, 2007); *Hakimiyeti Milliye* (İstanbul: Zaman, 1949).

4 Behçet Cemal İstanbul basınını üçe ayırır: İTC taraftarları (Hüseyin Cahit Yalçın), Rauf Bey taraftarları (Ahmet Emin Yalman) ve Halife yanlısı/İslamcı olanlar (Eşref Edip ve Velid Ebuziya), Bkz. *Şeyh Said ve İsyanı* (İstanbul: Sel, 1955), 12.

5 Birçok İTC mensubunun, meşrutiyetten yana olduğunu biliyoruz, ama pragmatik nedenlerle İTC'yi İstanbul çevresinin dışında tutuyorum.

6 Kamil Erdeha, *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi* (Ankara: Tekin, 1998), 75-76.

7 Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım* (İstanbul: İletişim, 1993), 52-53.

İtilaf mensubu bulunduğuna göre, bu kan davası 150'liklerin seçilme sürecini de etkilemiş olmalı.

Şimdi de, Ankara çevresine ve İstanbul'la yüz-be-yüz konumlarına bakalım. Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki, her ne kadar Ankara'daki liderlik –hiç değilse siyaseten– İstanbul kadar zıt unsurlar içermiyorsa da, burada da türdeşlikten eser yoktu. Bu grubun belkemiğini, askeriyenin idealist mensupları oluşturuyordu. Ancak, ikinci dereceden din görevlileri, yerli eşraf ve daha önce de değinildiği gibi, daha alt seviyelerden İTC üyeleri de vardı. Esasında bu gruptaki birçok kimse, İstiklal Savaşında imparatorluğu korumak için dövüşmüştü. 1920'de, ilk Büyük Millet Meclisi'ne verdikleri destek de, İstanbul'un otoritesine meydan okumak için değil, İtilaf kuvvetlerinin baskısından uzak bir meclisi yaşatabilmek içindi. Fakat 1922 sonu itibariyle Ankara çevresi, İstanbul'daki rejimin, yaklaşan uluslararası barış konferansında kendi siyasi otoritesine ve diplomatik başarısına büyük bir köstek olacağına tamamen kani olmuş bulunuyordu. Ankara çevresi için, İstiklal Savaşının 1922'de başarıya erdirilmesinden sonraki ikinci büyük meydan okuma, İstanbul'un iktidardan uzaklaştırılmasıydı.

Bu bölümde Erken Cumhuriyet Tarihinin önemli ama pek az çalışılmış bir yönü, yani "yüz ellilikler" ya da bundan sonra 150'likler cephesi ele alınacaktır. Bu 150 sürgünün çoğu İstanbul çevresindendi. Aralarında İstiklal Savaşı günlerinde Ankara hükümetine açıkça cephe almış birçok kişi vardı. Bunlardan bazıları, milli hareketin mahiyeti ve niyetleri konusunda büyük şüpheler taşıyor ve bunu açıkça dile getiriyorlardı. Ancak Ankara çevresine karşıt olan siyasi konumu dışında, bu eklektik bir gruptu. Bundan sonra, 150'likler fikrinin doğuşunu, 150'liklerin seçimini ve susturulmalarını tartışacağız.

150'likler Fikrinin Ortaya Çıkışı

150'likler fikrinin nasıl ortaya çıktığına dair genel anlatının dayandığı tek kaynak artık mevcut değildir. Bütün referanslar, doğrudan ya da dolaylı, Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı Topçu İhsan (Eryavuz) Bey'in yayınlanmamış anılarına gönderme yaparlar. Halen elimizdeki, bir Türk

tarihçisince yazılmış tek kaynak, bu anıları okuduğu rivayet edilen ve onları *150'likler Faciası*[8] adlı eserinde bolca kullanan Cemal Kutay'dır. Kutay, kitabında bize, konunun 3 Şubat 1921'de, İhsan (Eryavuz) Bey'in Ankara, Keçiören'deki evinde ortaya atıldığını anlatır. İstanbul hükümetinin Anadolu'daki milli harekete olan husumeti tartışılırken,[9] İhsan Bey, "Güzel ama Paşam, biz tarihe hiçbir vesika ve müspet hadise bırakmıyoruz ki... Sizin bu af ve müsamaha hissiniz devam ettikçe, kim vatanperver, kim bugünkü şerait içinde münhasıran şahsını düşünmüş, hatta hıyanet etmiş, tarih bunu tesbit edemeyecek... faaliyet ve gayeleri tarihe intikal ettirmek için şimdiden hazırlıklı olmalıdır..."[10] diyerek Mustafa Kemal'i uyarmıştır. Bu telkine Dahiliye Vekili Dr. Adnan (Adıvar) Bey de arka çıkmış, ne var ki Adnan Bey sırf somut belgelerden oluşan bir arşivin aciliyetine işaret etmiştir. Bir başka deyişle Adnan Bey böyle bir listeyi ancak kati delillerce desteklenmesi şartıyla kabulleniyordu.[11] Bu tür bir listenin, kişisel hesapları görmek için kullanılabileceğinden kuşkulanmış olmalı.

Bununla birlikte, bu konuşma 1922 sonbaharına kadar hayata geçmez. 1922 Eylül veya Ekim'inde bir gün, İhsan Bey, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Kazım (Özalp) Paşa, Ali Fethi Bey, Yusuf Kemal Bey ve Seyyid Bey'in katıldığı bir toplantıda, konuyu gündeme Mustafa Kemal getirir ve İhsan Bey'e dönerek ona şunu hatırlatır:

8 (İstanbul: Sıralar, 1946) özellikle s. 45-50. Sedat Bingöl, yüksek lisans tezinde, bu anıların doğruluğuna dair belli bir tereddüt göstererek, İhsan Bey'in hatıratında yayınladığı gazetelerin yerini tayin edemediğini belirtir. Söylendiğine göre bu anılar 22 Kasım 1946 ile 27 Kasım 1946 tarihleri arasında, günlük İstanbul gazetesi *Yeni Türkiye*'de yayınlandı. Gazete 27 Kasım 1946'da kapandığından, hatırat eksiktir. Bingöl, gazetenin sahibi Mehmet Ali Gökberk'le mülakat yapmış ve ona, hatıratın orijinallerinin Cemal Kutay'da olduğunu doğrulatmıştır. Bingöl'ün hatıratları incelemek için Kutay'a yaptığı başvuru fazla mesafe alamamış, çünkü Kutay'ın evi hatıratlara beraber 1980'de yanmıştır. Yine de, yalnızca Kutay'ın yapıtlarında sunulan malumatın doğruluğundan şüphelenmek için bir neden yoktur. Bingöl'ün tartışması için, Bkz. "Yüzellilikler Meselesi" (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1994), 83-84, dipnot.

9 Bu Mustafa Kemal ve arkadaşlarının görüşüdür. Oysa İstanbul hükümetinin bazı mensupları, Kemalistlere düşman olmadıklarını söyleyerek bu iddiaya karşı çıkmışlardır. Onlar, İtilafçı baskısını hafifleterek aslında milli harekete destek olmuşlardı. Bkz. örneğin, Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*. Cilt 2 (İstanbul: Nehir, 1993), 205-29; Cemil Topuzlu, *Oparatör Cemil Paşa'nın Hatıraları*, (İstanbul: Türkiye Yayınları, 1945), 132.

10 Bkz. Kutay, *Yüzellikler Faciası* (İstanbul:yayıncısı yok, 1955), 47; ve İlhami Soysal, *150'likler* (İstanbul: Gür, 1985), 13.

11 Soysal, Adnan Bey'in insanları giyaplarında listeye dahil etmeye taraftar değildi. Bkz. s. 14.

İhsan Bey... Hatırlar mısınız, bir gün sizinle ve zannediyorum ki Doktor Adnan ve sabık Maliye Vekili Ferit Bey'lerin bulunduğu bir hususî toplantıda, zaferden sonra memlekette kalması, vatanın huzuru itibariyle mucibi endişe olacak kimselerin listesinden bahsetmiştik ve hatırımda kaldığına göre, siz bunların daha o zaman tesbitini istemiştiniz. Şimdi Yusuf Kemal Bey, her beynelmilel muahedenin bir affı derpiş ettiğini söyleyerek, böyle bir ihtimale karşı hazır bulunmamızı istiyor... Ne dersiniz?[12]

İsmet Paşa, şuna işaretle bahse katılır:

İstiklal mahkemesine intikal eden ve neticelenen mevzuların mümasil cürümlerini irtikab edenlerden bir kısmı, bugün hududu milli dışındadırlar. Bir kısmının da hudutlarımız içinde kalmasına dahili emniyetimizin müsaadesi yoktur. Mesela öyleleri vardır ki, bunlar ele geçmiş olsaydı, İstiklâl mahkemesinin mümasil cürümlerde verdiği kararlar kıstas olarak kabul edildiği takdirde, derhal idam edilmeleri lazım gelirdi. Sonra İstiklâl mahkemesi bazılarının da gıyabında karar vermiştir. Bir affın mevzuu bahs olması mutlak olduğuna göre, affa layık olmayanların şimdiden tesbiti zarureti var. Bunların kimler olduğunu nasıl tesbit edebileceğiz?[13]

Konu üzerindeki tartışmalar, 'hıyanet cürümleri için hangi zaman diliminin esas alınacağı'; 'Balkan Savaşları yenilgisinden ve imparatorluğun 1. Dünya Savaşına sürüklenmesinden sorumlu olanların da listeye dahil edilip edilmeyeceği'; 'Sevr Antlaşmasını yahut Mondros Mütarekesini imzalayanların da kapsama alınıp alınmaması gerektiği'[14] gibi daha somut sorular etrafında yürüdü. O tarihteki toplantıdan, bir liste hazırlanması

12 Kutay, 50-51; Soysal, 15. Bingöl, 86.

13 Kutay, *age.*

14 Rauf Bey'in Mondros Mütarekesinin altında imzası vardı. Mustafa Kemal Paşa'nın, Sevr ve Mondros'u imzalamış isimlerin –ki bu takdirde aralarında Rauf Bey de olacaktı– dahil edilmesi olasılığına hoş baktığını biliyoruz. Acaba bu İstiklal Savaşının iki saygın ismi arasındaki rekabetin erken bir işareti miydi? Ancak spekülasyon yapılabilir.

gerektiği dışında hiçbir kesin karar çıkmadı. Derken, ortalıkta Dâhiliye Vekâletinin, Başvekâletin ve Erkânı Harbiye-i Umumiyenin liste hazırlamakla uğraştığına dair rivayetler dolaşmaya başladı.[15] İhsan Bey'in, listelerdeki bazı isimleri fark ettiğinde, güya "demek ki hadiselere [isimlerin belirlenmesinde] his hâkim olmaya başladı"[16] demesi kayda değerdir. Bu cümle, adların seçiminde muhtemel bir yanlılığı ima eder. İhsan Bey'in, Müdafaayı Milliye Vekili Kazım (Özalp) Paşa ile konu üzerinde sohbet ederken, "Fakat garip olan şu idi ki... asıl akla gelenlerden bazıları yoktu,"[17] diyerek bu tarafgirliğe işaret ettiğini biliyoruz. Bu tam da, Rauf ve Adnan Beylerin daha önce korktukları şey, yani böyle bir liste hazırlamanın taraflılığı konusu idi. Neyse ki Lozan Antlaşmasına kadar, konu bir kenarda kaldı.

Lozan Antlaşması ve 150'likler

1922'de sona eren İstiklal Savaşından sonra, Türkiye ve İtilaf kuvvetleri bütün dikkatlerini, savaşı resmen sona erdirecek bir barış antlaşmasının imzasına verdiler. Sırf milyonların hayatına mal olmakla kalmamış, aynı zamanda hazineleri de kurutmuş bu ağır savaştan dolayı her iki taraf da bitap düşmüştü. Ancak taraflar, bir savaşın belki de en nazik merhalesinin, antlaşma aşaması olduğunu biliyordu. 1. Dünya Savaşı, tüm savaşları bitirecek bir savaş olmaktan uzaktı. Evet, askeri ve siyasi hususları çözmek için bir barış antlaşması önemliydi, ancak bu aynı zamanda diğerlerinden daha fazlasını kapmak, savaş alanında alamadıklarını almak için de en büyük fırsattı. Ankara'da, Türkiye'yi temsil ettiği iddiasıyla yeni bir hükümet zaten ilan edilmişti. Uzun süredir felç halindeki İstanbul hükümetinin, barış antlaşması müzakerelerini etkin bir biçimde yürütecek hali yoktu. Bu çifte hükümetin yarattığı zafiyetin farkında olan, sırf Büyük Britanya değildi. Ankara hükümeti de bu durumun farkındaydı ve bu yüzden, İstanbul temsilcilerinin Lozan Konferansına katılmasını önlemeye karar verdi.

Bu arada okura, hemen, Lozan müzakereleri başladığı sırada, İstanbul çevresinin tam bir keşmekeş içinde olduğunu da hatırlatalım; çün-

15 Soysal, 16-17.
16 "Demekki hadiselere his hâkim olmaya başladı." Kutay, *150'likler*... 50; Soysal, 17.
17 Kutay, *age.*; Soysal, *age.*

kü Ankara hükümetinin 308 numaralı kararname[18] ile saltanatı kaldırmasının (1 Kasım 1922) üzerinden henüz sadece 19 gün, son Osmanlı sultanının bir Britanya muhribiyle İstanbul'dan kaçmasının üzerinden de ancak üç gün geçmiş bulunuyordu. Kozun Ankara'da olduğu açıktı. Her ne kadar Büyük Britanya, Ankara ve İstanbul hükümetleri arasındaki farklılıkları sömürme umuduna kapılmışsa da, sultan ülkeyi terk ettiği ve İstanbul'daki idare Ankara tarafından hükümsüz ilan edildiğinden, bunu başaramadı.[19] İstanbul hükümetinin, ne konferanstan herhangi bir talepte bulunabilecek hali, ne de Ankara'yla baş edebilecek kabiliyeti vardı. Aslında, İstanbul'da bir hükümet filan da yoktu; sonuncusu 4 Kasım 1922'de, yani Lozan müzakerelerinden yalnızca 16 gün önce çekilmiş ve yerine başkası kurulmamıştı.

İsmet Paşa başkanlığındaki Ankara delegeleri Lozan'a gittiklerinde, meşruiyet konusunda hiçbir soru işaretiyle karşılaşmadılar, çünkü onlar düşmanlarını yenen silahlı kuvvetleri temsil ediyorlardı.[20] Ne var ki, Ankara'nın İstanbul hükümetinden arta kalanların iplerini tamamen eline geçirdiğini öne sürmek de büyük bir hata olur. Tam aksine, Mustafa Kemal, BMM'deki iç muhalefetin (İkinci Grup) farkındaydı.[21] Müzakereler devam ederken, Ankara hükümeti, İstanbul çevresinin rakip kudret simsarlarını hepten saf dışı edemese de tecrit etmenin yollarını arıyordu. Evet, saltanat lağvedilmişti, yeni atanan halife Abdülmecit ve hanedan sıkı bir gözetim altındaydı. Ama yukarıda da belirtildiği gibi, ortalıkta Ankara'nın otoritesini sarsabilecek pek çok başka potansiyel rakip vardı.

Lozan'daki müzakereler 20 Kasım 1922'de başlayıp 4 Şubat 1923'te kesildi; kesintinin nedeni, Musul'un geleceği, Boğazlar sorunu, kapitü-

18 Saltanatın lağvının, meclisten geçirilen bir kanun ile değil de bir hükümet kararnamesiyle gerçekleştiğini not etmek önemlidir. Bu ince fakat son derece önemli nokta, Türk tarih yazıcılığında genellikle göz ardı edilir. O sırada meclisten böyle bir kanun geçirilebilir miydi, bilmiyoruz.

19 12 Mart 1921 tarihli daha önceki Londra Konferansına hem İstanbul, hem de Ankara hükümetleri (Bekir Sami Bey) temsilci göndermişti.

20 Şu da hatırlanmalıdır ki, Türk kuvvetleri Büyük Britanya'ya karşı herhangi bir büyük meydan muharebesi kazanmamış, onun vekili Yunanistan'la çarpışmışlardır. Bu olgu, müzakereler sırasında iki tarafın da, yani Büyük Britanya'nın da Türkiye'nin de aklından çıkmadı. İngiliz pozisyonu hakkında, Erik Goldstein'ın bir makalesi vardır: "British Official Mind and the Lausanne Conference, 1922-1923," *Power and Stability: British Foreign Policy, 1865-1965*, yayına hazırlayanlar E. Goldstein ve B.J.C. McKercher, (Londra; Portland, OR: Frank Cass, 2003), 185-206.

21 İkinci Grup, Mustafa Kemal'in birinci BMM'deki Birinci Grubuna muhalefeti teşkil ediyordu; Bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim, 1994).

lasyonlar, Düyunu Umumiye ve azınlıklar gibi önemli konularda beliren görüş ayrılıklarıydı.[22] 23 Nisan 1923'te tekrar müzakerelere geçildi. Önemli bir değişiklik olarak, Britanya tarafında, Lord George Nathaniel Curzon'un yerine Sir Horace Rumbold geçmişti. Bu, bir bakıma, Türk tarafı için bir zaferdi, çünkü Lord Curzon Türk taleplerini karşılamıyordu. Rumbold, antlaşmayı imzalamanın aciliyetini daha iyi kavramış görünüyordu. Her ne ise, sonunda bütün taraflar müzakerelerden bitap düşerken, 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı. Sadece Musul sınırına ilişkin karar, daha ileri bir tarihe, 1926'ya bırakıldı.[23]

Şimdi de 150'liklerin Lozan'da nasıl ortaya çıktığına bakalım. Diğer daha elle tutulur ve somut hususlar arasında, genel af hükümlerine eklenecek bir protokol, İtilaf kuvvetlerine önemli gelmedi. Oysa 150 Müslümanı (150'likler) genel affın dışına çıkaran bu protokol, aslında İstanbul ve Ankara çevreleri arasında içeride cereyan eden iktidar ve meşruiyet mücadelesi açısından gayet önemliydi. Bu, Ankara hükümetinin İstanbul üzerinde otoritesini ilan etmesinin bir yolu olduğundan, Lozan'daki Türk temsilcileri antlaşmaya böyle bir ek protokol konmasında ayak dirediler.

Her büyük savaştan sonra, savaşan tarafların iç barışı ilerletebilmek için kapsamlı bir genel af ilan etmeleri adettendir. Bu ilkeyi en iyi Cemil Birsel açıklar.

> Eğer savaş esnasında işlenen cürümler, savaştan sonra kovuşturulup cezalandırılırsa, savaşın yaraları asla iyileşmez ve sürekli kanayıp durur. Savaşan ülkeler arasında, tek kalemde unutulması gereken acı ve ıstırap uzayacak olursa, bu savaşın yenilenmesiyle neticelenebilir. (...) Mazideki ıstırapların silinebilmesi için, şahısların geçmişteki tüm fiillerini affetmek gerekir.[24]

22 Konferanstaki Amerikan gözlemcisi Joseph C. Grew, müzakerelerde Lord Curzon'un "İsmet'e ofis katibi gibi davrandığını ve onu alaya aldığını" kaydeder. Anlaşmazlık konularının hepsinin üstünde, Türklerin İngilizlere duyduğu güvensizlikte Curzon'un bu tavrı da rol oynamıştı. Bkz. "The Peace Conference of Lausanne, 1922-1923," *Proceedings of the American Philosophical Society*, cilt 98-1 (1954): 1-10, Bkz. özellikle, s. 3-4.

23 5 Haziran 1926'da Türkiye ile Büyük Britanya arasında sınır anlaşması imzalandı. Bkz. Quincy Wright, "The Mosul Dispute" *The American Journal of International Law*, 20: 3 (1926): 453-64.

24 Cemil Bilsel, *Lozan*, cilt 2 (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933), s. 288-89. Ayrıca bkz. Özkan, 6.

Genel af konusu, bu bağlamda, Lozan'daki alt komitelerden birinde tartışıldı. Önerilen genel af, adi suçları dışarıda bırakarak özellikle siyasi ve askeri suçları hedefliyordu.[25] Söz konusu antlaşmanın ilgili maddesi genel bir affın çıkarılacağını ve bu affın, Türkiye ve Yunanistan'da düşmanla işbirliği yaparak askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunmuş olanları içine alacağını hükme bağlıyordu. Bu genel affın kapsayacağı sürenin, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922, yani 1. Dünya Savaşının başlangıcı ile Lozan Konferansının açılışı arasında olması öneriliyordu.

Alt komite toplantılarında genel affın kapsamı konusunda anlaşmazlıklar olduğunu da belirtelim. Yunan tarafı genel affın mümkün olduğunca geniş tutulmasından yanayken, Türk tarafı bunun sadece gayrimüslimlerle sınırlı olmasını istiyordu.[26] Kısmi bir genel af, işbirlikçilerden ve potansiyel siyasi rakiplerden kurtulmada, belli ki Türk tarafının elini daha çok rahatlatacaktı. Bu yüzden, Türk delegasyonu mümkün olduğunca dar bir genel affın peşindeydi.

İtilaf kuvvetleri için ise taktik basitti. Onlar genel affı kullanarak Türk tarafının otoritesini zayıflatmayı ve taleplerini yumuşatmayı istiyorlardı. Bunu başarmanın bir yolu, azınlıklar için özel isteklerde bulunmaktı. "Azınlık" kavramını mümkün olduğunca geniş tutmak, İtilaf kuvvetlerinin çıkarınaydı; bu yüzden "azınlık" tanımı başlı başına bir anlaşmazlık konusu haline geldi. "Azınlıklar Alt Komisyonu"ndaki İngiliz ve Yunan delegeleri, azınlıkların etnik olanları da (söz gelimi Kürtler gibi) kapsaması gerektiğini ileri sürerken, Türk delegesi Dr. Rıza Nur bu öneriye şiddetle itiraz ederek, Osmanlı gibi cumhuriyet bağlamında da azınlığın

25 Yunan temsilcisi Venizelos, savaşla ilgili olarak adi suçları da içeren bir genel affa taraftardı. Bkz. Seha L. Meray (çev.). *Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler*. 1. Takım, kitap 2. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1969-73): 153-54. Bu cilde has, yayınevi ve yayın tarihi bilgisi Paris: Devlet Basımevi, 1923 olarak verilir. Kastedilen, Fransızca orijinalin yayını olsa gerek. Türkçe sürüm, Yapı Kredi Yayınlarınca 2001'de yeniden yayınlanmıştır. Farklı baskıların farklı ciltlerine ulaşabildiğimden, ilgili tutanakların Meray çevirisindeki yayın tarihlerini gösterdim.

26 Forbes Adam'ın Lord Curzon'a gönderdiği bir nota, bu hususu açıkça gösterir. Bkz. 24 Aralık 1922 tarihli, E 14575/13003/44 numaralı İngiliz telgrafı, *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*. Cilt XVIII (Londra: Her Majesty's Stationary Office, 1972), 411.

daima dini azınlık demek olduğunu, etnik olmadığını belirtti.[27] Bu yüzden genel bir af etnik azınlıkları kapsayamazdı. Başka bir deyişle, Rıza Nur'un ileri sürdüğü şey, savaş sırasında düşmanla işbirliği yapan Müslüman nüfusun kovuşturmadan muaf tutulmaması gerektiğiydi. Onun, açık açık "Müslümanların tamamı genel affın dışında bırakılmalıdır. Türk hükümeti, bu Müslümanların kendi insanlarına ihanetini kabul edemez"[28] demesine, Britanya delegesi Sir Horace Rumbold, (İngiliz Hindistanı'nda yaşayan Müslümanlardan bahisle) en büyük İslam devletlerinden birinin temsilcisi olarak böyle bir istisnayı kabul edemeyeceğini söyleyip itiraz etti.[29] Ancak, bunun samimi bir itiraz olmadığını biliyoruz. Örneğin, Britanya delegasyonundan Forbes Adam, Türkiye'nin "azınlık" teriminin içine farklı etnik kökenden Müslümanların da dahil edilmesine gösterdiği muhalefete değinerek şu görüşü ileri sürdü:

> Türkler, azınlıkların korunması amacı bakımından, Türkiye'deki tüm Müslümanların Türk sayılması gerektiğini, korunması lazım gelen gerçek azınlıkların sadece dini azınlıklar olduğunu savundular. Bu tutumun çok mantıksız olduğuna şüphe yok, çünkü Avrupa'nın öbür azınlık antlaşmalarının temelinde, bunların her türlü ırksal, dinsel ve dilsel azınlığa uygulanması yatmaktadır. Türklerin yaptığı, Arapların, Kürtlerin, Çerkeslerin ve Türklerin hepsini aynı kefeye koymak.
> Bununla birlikte pratikte, Türk talebinin müttefiklerce kabul görmesinin bizim Musul vilayetindeki Kürtlerle ilgili tezlerimiz üzerinde yapabileceği muhtemel dolaylı etki haricinde, müttefik delegasyonları, *Türk talebinin ısrarla reddini önemli addetmemişlerdir* [vurgu bana ait].[30]

27 Rıza Nur'un, Azınlıklar Alt Komisyonu'nun Türkiye'deki azınlıkların dinsel, dilsel ve etnik gruplar olarak kabulü ve onlara özel ayrıcalıklar tanınması için yaptığı baskıya değindiğini biliyoruz. Nur, bunu zekice bir Türkiye'yi bölme planı olarak tanımlar. Bkz. *Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları*, 102-108.

28 Bkz. Özellikle Seha Meray'daki 23 Aralık 1923 tarihli oturum tutanakları. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, 30-34.

29 Meray, (1969-73), 34.

30 Forbes Adam'ın Lord Curzon'a gönderdiği bir nota, bu hususu açıkça gösterir. Bkz. 24 Aralık 1922 tarihli, E 14575/13003/44 numaralı İngiliz telgrafı, *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*. Cilt XVIII, 406.

Bu belgenin de gösterdiği gibi, İngiliz tarafı, Türkiye'deki Müslüman nüfusun selametiyle, bunun ancak özellikle Musul vilayetindeki İngiliz çıkarlarını ilgilendireceği beklentisiyle alakadardı. Sonunda imparatorluğun Müslüman tebaası da dahil bir genel affı, şöyle bir ifadelendirmeyle Türk tarafı da kabul etti:

> Türkiye'de ikamet eden veya ikamet etmiş olan hiçbir kimse ve mütekabilen Yunanistan'da ikamet eden veya ikamet etmiş olan hiçbir kimse, 1 Ağustos 1914 ve 20 Teşrinisani [Kasım] 1922 tarihleri beyninde askeri veya siyasi tarzı hareketinden veyahut bugünkü tarihli Sulh Muahedesine vaz'ı imza eden bir ecnebi Devlete veya tebaasına herhangi bir muavenette bulunmasından dolayı hiçbir vesile ile Türkiye'de ve mütekabilen Yunanistan'da iz'aç veya tazip edilemeyecektir.
>
> Kezalik mezkûr Sulh Muahedenamesi mucibince Türkiye'den ayrılmış olan arazi ahalisinden hiçbiri gerek 1 Ağustos 1914 tarihinden 20 Teşrinisani 1922 tarihine kadar güzeran olan [geçen] müddet zarfında Türkiye'ye müsait veya muhalif, siyasi veya askeri hal ve hareketinden ve gerek mezkûr Muahedename mucibince tabiiyetinin sureti tayininden dolayı iz'aç veya tazip edilemeyecektir.
>
> Zikrolunan müddet zarfında mütehaddis vekayii siyasiyeye [meydana gelen siyasi vak'alarla] bedihi [apaçık] bir surette murtabıt [bağlantılı] olarak gene aynı müddet esnasında irtikâp edilmiş olan bilcümle cinayet ve cünhâlâr [kabahatten ağır, cinayetten hafif olan suçlar] hakkında Türkiye ve Yunan Hükümetleri tarafından mütekabilen tam ve mutlak bir affı umumî ilan edilecektir.[31]

Fark edildiği gibi, maddede Müslüman etnik azınlıklara ayrı gruplar olarak değinilmiyordu. Esasında onlardan belgenin tamamında "Müslüman nüfus" diye söz ediliyordu. İtilafçı müzakereciler, Müslüman nüfusu genel affa dahil ettirmeyi başarmıştı.

31 Meray, (1969-73), 108-109. Ek C, Genel Affa İlişkin Bildiri Tasarısı.

Ancak, buna karşılık Türkler de anlaşmaya, kendilerine Müslüman kökenli 150 kişiyi genel af kapsamı dışında tutma hakkı tanıyan bir protokol koydurtmayı başardılar.

> Şurası mukarrerdir [kararlaştırılmıştır] ki, affı umumiye ait Beyannamenin birinci fıkrası mer'i olmakla beraber, Türkiye Hükümeti fıkrai mezkurede istihdaf edilmiş [amaçlanmış] olan kısmı eşhasa dahil bulunan yüzelli kişinin Türkiye'ye duhul ve orada ikametini men etmek hakkını muhafaza eyler. Binaen âlâ zalik [Bundan ötürü] Türkiye Hükümeti mevzuu bahs olan eşhastan elyevm [gün itibariyle] kendi arazisinde bulunanları oradan ihraç ve memaliki ecnebiyedekilerin avdetlerini menedebilecektir.[32]

Türk tarafının bu sırada, Türkiye'ye girmesi yeni rejimin çıkarlarına zararlı addedilen kişilerin listesi üzerinde çalıştığını biliyoruz. Türk delegeleri, bu sebeple, 150 kişinin ülkeye girmesini yasaklayan ek protokol konusunda bastırdılar. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan protokol, sadece yeni rejime muhalif olanların ülkeye girmesinin yasaklanması bakımından değil, uluslararası bir organın yeni rejime, halihazırda Türkiye'de yaşayanları yurtdışına sürgün etme yetkisini tanımış olması bakımından da önemliydi. Protokol Türkiye'nin sadece gayrimüslim nüfusunu dışarıda bıraktığından, Ankara hükümeti listeye istediği Müslümanı dahil etmekte ve ülkesinden sürmekte serbestti. Bu ek protokolün bir diğer önemli ama gözden kaçan tarafı da, herhangi bir mütekabiliyeti olmamasıydı. Öteki ülkelerin hiçbiri böyle bir istisna istememişti. Rıza Nur, 11 Ocak 1923 tarihli oturumda, "Türk hükümeti bu şahıslara karşı intikam duygusuyla davranmaz. Ancak, ülkeyi terk eden bu Müslümanların geri dönmelerine izin verilmemesi, Türk hükümetinin âli çıkarınadır,"[33] gerekçesiyle İngiliz delegelerine 150 rakamı hakkında bilgi veriyordu.

32 Bu metin *Düstur*'da basılmıştır. III. Tertib cilt V, s. 224-30. Ayrıca bkz. Bingöl, ek, 4, d. 150 kişiyi genel affın dışında bırakan, 9 Nisan 1924 tarihli, beş maddelik kanun tasarısı için, Bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0/31.175.32.

33 Meray, cilt 2, s. 160, Ayrıca bkz. Özkan, s. 15.

Hiç kuşkusuz, Ankara'daki rejim, bu protokolü, başta İstanbul çevresi olmak üzere içeride iktidar mücadelesine tutuştuğu kesimlere karşı kullanmak niyetindeydi.[34] Bu noktada, haklı olarak, bu sayının niye önemli olduğunu sorabiliriz. İstanbul hükümeti taraftarlarının sayısının 150'yi aştığı muhakkaktı. Öyleyse, bu sayı nereden çıktı? Lozan'daki Türk delegelerinden biri olan Rıza Nur, bu konuya biraz olsun ışık tutmuştur. Anılarında, bu sayının keyfi bir biçimde kararlaştırıldığını ileri sürer:

> Nihayet bir gün Ankara'dan haber aldık. Bize Afv-ı Umumi konusunda yetki veriyorlardı. Ancak istisnalar da yapılmalıydı. Bu istisnaların tam sayısını bilmiyorduk. Onların çoğu zaten ülkeyi terk etmişti. Yalvarsanız geri gelmezlerdi. Kaç kişi olduklarını tam olarak bilmiyorduk. Bizden, muayyen miktarda insanın Afv-ı Umumi'den istifade etmemesini sağlayacak bir protokol talep etmemiz isteniyordu, isimleri [daha sonra] belli olacaktı. ... Ama Ankara bu sayıyı 150 olarak belirledi.[35]

İşin tuhafı, Rıza Nur bir başka seferinde 150 sayısına karar verilişini başka türlü hatırlar:

> Vatana ihanet edip, işgal zamanında işgal kuvvetlerine hizmet etmiş yüz elli Müslümanı afv-ı umumiden istisna etmeyi, İngilizler ile hususi görüşerek hallettim. İngilizler bu adamları kullanmışlar, bu hale koymuşlar, şimdi onları himaye etmek istediler. Ben burada adedi [150] kararlaştırdım. Şahıslar yoktur.[36]

Bu çelişki belki de bir unutkanlıktandı. Bu iddiayı destekleyecek hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Esasında, Türk delegasyonuna başkanlık eden İsmet Paşa, bu sayıya, onların daha Lozan'a gelmelerinden önce, Ankara'da karar verildiğini belirtir:

34 Listede, İstanbul'da ikamet etmeyen, ama İstanbul hükümetine sadakatini hâlâ muhafaza eden insanlar olduğunu da belirtelim.

35 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*, cilt 3 (İstanbul: Altındağ, 1968), 1071. Nur'un, 150 kişinin dışarıda bırakılmasıyla genel affa alt komisyonda rıza gösterdiği tarih 11 Ocak 1923'tü.

36 Rıza Nur, *Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi, 1999), 129.

"Konferansın ikinci perdesine gelirken, bu konuya Ankara'da hazırlanmıştık. Teklifimizde, 150 kişiyi dışarıda bırakan protokolü istedik ve aldık."[37]

İtilafçıların Liste Karşısındaki Vaziyeti

İngilizlerin, Türk tarafının özellikle Britanya ve Yunanistan'la işbirliği yapanları cezalandırma niyetinde olduğundan şüphelendiğini belirtmek gerekir. Örneğin, Lozan Konferansında 150'likler konusunda, İsmet Paşa ile Ankara'daki Heyet-i Vekile Riyaseti (Başbakanlık) arasında çeşitli telgraflar gidip gelmişti. Başvekil Rauf (Orbay) tarafından İsmet Paşa'ya gönderilen 8 Ocak 1923 tarihli telgraf, İngiliz basınında çıkan ve Çerkes Ethem (Ankara'nın önce destekçisi olmuş, sonra karşısına geçmişti) ile Adapazarı civarında yaşayan bazı Çerkeslerin genel aftan yararlanması gerektiğini ileri süren haberlere dair malumat istiyordu.[38] Lord Curzon, bir gün sonraki oturumda, İsmet Paşa'ya tesadüfen Türkiye'nin Müslüman nüfusu genel affın dışında tutma ısrarının sebebini sordu ve Batı Anadolu (Adapazarı ve Bursa dahil) civarındaki Çerkeslerin İtilaf kuvvetleriyle yakın iletişim kurduğunu ifade ederek, Türklerin tutumunun esas nedeninin Çerkeslerden intikam almak mı olduğunu anlamak istedi.[39] Bu hayli uzak görüşlü bir soruydu, çünkü biliyoruz ki sonradan 150'liklerin üçte ikisi Çerkeslerden seçildi. Sedat Bingöl, Curzon'un sorusunun sadece "bölgedeki Çerkeslerin [İtilaf taraftarı] tutumunu gösterdiğine"[40] işaret eder. Ancak soru aynı zamanda İngilizlerin, Ankara'nın, milisleriyle ileride yeni hükümetin başını ağrıtabilecek bu Çerkeslere karşı harekete geçebileceğinin farkında olduğunu da gösterir. İngiliz temsilcilerinin, protokolün herhangi bir İstanbul çevresi mensubuna karşı kullanılma potansiyeli veya niyeti konusunda gerçekten kaygılanıp kaygılanmadıklarını bilmiyoruz. İtilaf kuvvetlerinin sabık İstanbul kabinesi mensuplarını koruma teşebbüsünde bulunup bulunmadığını da bilmiyoruz.

37 Rıza Nur, Joseph Grew. *Lozan Barış Anlaşmasının Perde Arkası* (İstanbul: Örgün, 2003), 425.
38 Bilal Şimşir (yay. haz.). *Lozan Telgrafları*, cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 349.
39 Meray, (1969-73), 312, 318-19.
40 Bingöl, 93, fn.

19 Mayıs 1923 tarihli bir diğer telgraf bize, İtilaf devletlerinin, 150 Müslümanı genel af dışında bırakan protokole zaten rıza gösterdiği bilgisini veriyor.[41] İtalyan delegesi Giulio Cesare Montagna ve Fransız delegesi Maurice Pelle, henüz isimsiz bu 150 kişi için iki talebin kayıt altına alınmasını sağladılar: (1) bu şahıslara, Türkiye'deki eşyalarını satabilmeleri için on iki aylık bir süre verilmesi ve (2) isim listesi hususunun, genel af ilan edilir edilmez beyan edilmesi.[42]

Türk tarafının, daha 1923 Ocak'ı gibi erken bir tarihte bile, 150'likler konusunda taviz koparacağından emin olduğunu biliyoruz. İsmet Paşa, 12 Ocak 1923 tarihli bir telgrafta, hükümetinden 150'liklerin adlarını belirlemeye başlamasını istiyordu.[43] 150'likler konusundaki protokol İtilafçıların vaziyetini doğrudan tehdit etmediğinden, onların müzakerecilerinin de bu konuda esnek davrandığını tekrarlamakta fayda var. Hatta İtilafçıların, Konferans Şubat 1923'te kesilmeden önce bile konuyla ilgili taviz verdikleri anlaşılıyor. Yukarıda da işaret edildiği ve beklendiği gibi, protokol imzalanıp antlaşma eki olarak yerini aldı. 150'likler konusundaki yabancı parmağının çapı buydu. Gayrimüslimlerin tamamını ve Müslüman nüfusun da çoğunu genel af kapsamına aldırmayı başarmışlardı ve bu onlar için yeterliydi. Türk tarafına gelince, onlar 30 Ocak 1923'te, (esasen Rum-Ortodoks olmak üzere) çok büyük bir gayrimüslim azınlık nüfusun mübadelesine hükmeden bir protokol daha imzaladılar.[44] Türkiye böylece, Anadolu'da yaşayan Rum Ortodoks nüfusun bir-iki milyon kadarını sınırlarının dışına çıkarıp, dışa-

41 İngiliz tarafının başlangıçta itirazını kayda geçirdiğini, ama sonradan protokolü kabul ettiğini biliyoruz. Bkz. Meray, (2001) İkinci Takım Set, cilt 1, kitap 1, s. 125; ayrıca Özkan, 36, fn.

42 Şimşir, cilt 2, 324.

43 Şimşir, cilt 1, 371-72. Bu telgraf 11 Ocak 1923'te, Rıza Nur'un protokol için ilk talepte bulunduğu gün kaleme alındı. Ancak 12 Ocak 1923'te gösterildi. İsmet Paşa ve Rauf Bey arasında genel af konusunda teati edilmiş başka telgraflar da vardır. Bkz. Şimşir, cilt 1, telgraf no 221, s. 349 ve telgraf no 315, s. 356. Örneğin, İsmet Paşa tarafından gönderilmiş, 4 Haziran 1923 tarihli bir telgraf, İtilaf temsilcilerinin, 150 Müslümanın dışarıda tutulmasına nihayet razı olduklarını doğrular. Gerçi onlar, savaşta Türkiye'yi terk etmiş yüz binlerce gayrimüslimin (esasen Ermeniler) geri dönmesini kabul etmeleri için Türk delegelerine yine de baskı yapmayı sürdürüyorlardı. Gayrimüslimlerin aftan kesinlikle yararlanacağını onaylayan Türk tarafı, gayrimüslim grupların kitleler halinde geri dönüşüne izin verilmesi önerisini hararetle reddetti. Şimşir, cilt 2, 396.

44 Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus mübadelesini (İstanbul ve Batı Trakya hariç) düzenleyen bu protokol 30 Ocak 1923'te imzalandı. Bkz. *Düstur*, III. Tertip, cilt 5 (İstanbul: Neci İstikbal, 1931), s. 13.

rıdan da yarım milyon kadar Müslüman Türk'ü ülkesine almaya muvaffak oldu. Geriye bakınca, insan, Türk müzakerecilerin "istenmeyen" grupları Türkiye'den uzaklaştırmaktaki başarısını görebiliyor.

İstenmeyen Müslüman nüfus konusuna gelince, şimdi artık Türkiye'nin önündeki mesele, her halükârda, şu isimlerin belirlenmesiydi; bu da hiç kolay bir iş değildi. Bu konuyu masaya yatırırken, listenin hazırlanması konusunda BMM'de cereyan eden tartışmalara bakmamız gerekiyor.

BMM'deki Tartışmalar

BMM, 26 Aralık 1923'te, 391 numaralı genel af kanununu çıkardı. Cumhuriyetin ilanı vesilesiyle çıkarılan bu af, adi suçluları kapsayan bir kısmi aftı ve önceden verilmiş hapis cezalarının yarıya (madde bir) inmesine, ölüm cezalarının da 15 yıl hapse çevrilmesine (madde iki) hükmediyordu. Ancak madde dörtte, bu aftan 150 kişinin faydalanamayacağı açıklanıyordu.[45]

Bu af, Lozan Antlaşmasında üzerinde mutabık kalınan genel af değildi. Bunun için 16 Nisan 1924'ü beklemek gerekti. BMM, Lozan Antlaşmasında verdiği genel af sözünü yerine getirmek için, 487 numaralı bir başka kanun çıkardı. Türk tarafının Lozan Konferansındaki niyet beyannamesiyle fiiliyattaki 487 numaralı genel af kanunu kıyaslandığında, birincinin ikinciye nazaran çok daha ayrıntılı olduğu görülür. İki belgenin tıpatıp aynı olmamasının ana nedeni konusunda, tanımların muğlak bırakılmasının Türk tarafının işine daha fazla geldiği spekülasyonu yapılabilir. İki belge arasında en göze batan fark, beyannamede karşılık verilecek taraf olarak Yunanistan'ın adının defalarca telaffuz edilmiş olmasına karşın, fiili kanunda bunun sadece Lozan Antlaşmasına imza koymuş yabancı bir devlet olarak geçmesiydi. Bu Türkiye'ye, Yunanistan'a ilaveten Büyük Britanya ve Fransa karşısında da bir kaldıraç sağlıyordu, çünkü Kemalistlerin Irak ve Suriye gibi ülkelerde de işbirlikçileri bulunabilirdi. Kemalistlerin destekçilerinin gerçekte kimler olduğunu ya da İtilafçıların safındakilerden kaçının böyle bir aftan faydalandığını bilmiyoruz. Ancak, savaş büyük ölçüde Türkiye topraklarında cereyan ettiğinden, aftan yararlananlar arasında

45 *Düstur*, 508-509.

Türkiye'de yaşayıp da İtilaf devletlerini desteklemiş olanların sayısının, tersi durumdakilere göre çok daha fazla olduğu kolayca varsayılabilir. Kanunun üçüncü maddesinin 150 kişiyi af kapsamı dışında bırakmış olmasına da her halükârda değinilmelidir.[46] Türkiye, bu yolla, uluslararası sorumluluklarını yerine getirmiş bir ülke olarak gözükmüş oluyordu.

İsmet Paşa'nın, yukarıda değinilen, 150'liklerin isimlerinin belirlenmesi isteğini dile getirdiği ilk telgrafının üzerinden 15 ay geçtikten sonra, kanunun imzalanmasının ardından, BMM 16 Nisan ve 22/23 Nisan 1924 tarihlerindeki kapalı oturumlarda 150'liklerin isimlerini tartışmaya başladı. Fikrin, Topçu İhsan Bey'in evinde ilk ortaya atılışının üzerinden neredeyse üç yıl geçmişti.[47] Bu gecikmenin bir nedeni, Türk hükümetinin, Lozan Antlaşmasının Büyük Britanya, Japonya ve İtalya tarafından onaylanmasını beklemesiydi.

Listeye kimler dahil edilmeliydi? Herkesin aklındaki soru buydu. Dahiliye vekili ve emniyet müdürünün 600 kişilik bir liste hazırladığını biliyoruz. Daha sonra bu isimler 300'e indirildi.[48] Ancak bu 300 ismin de yarıya indirilmesi gerekiyordu. Bu kolayca üstlenilebilecek bir vazife değildi, çünkü meclisteki herkesin kafasında kendi listesi vardı. Ancak bir de, hükümetin son biçimini verdiği bir liste vardı. 16 Nisan 1924'teki otuz dokuzuncu oturumun konusu, önerilen 150 adın teyidiydi. Bu oturumların tutanaklarından, meclis üyelerinin zihniyet dünyası hakkında net bir fikir sahibi olabiliriz.[49]

Meclis başkanı, 16 Nisan 1924'te oturumu açtı ve listeyi okuması için Dahiliye Vekili (Ahmet) Ferit (Tek) Bey'e söz verdi. Ferit Bey, Lozan Antlaşmasına eklenen ve kendilerine 150 kişiyi genel af kapsamı dışında bırakma imkânı veren protokolden bahsetti. Listede olmayı hak eden baş-

46 "Aff-ı Umumi Kanunu" *Düstur*, 842-43; Bingöl, ek 6 a,b.

47 1923'te ortalıkta çeşitli listelerin dolaştığını biliyoruz, örneğin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde 37 isimlik bir listenin belgesi vardır. Belgenin tarihi 22 Mart 1923'tür. Bkz. no 30.10.0.0/106.695.4. Bu isimlerin bazıları son listeye konmamıştır.

48 Bu isimler kamuoyuna hiçbir zaman açıklanmadı. Onlara araştırmamda yer vermeyi başaramadım. Bu listenin, küçük de olsa, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerinde (EGMA) bulunma şansı var. Bu dosyalara ulaşmaya çalıştım; ancak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivine taşınmışlardı, bu da onların henüz kataloglanmadığını gösteriyordu. Dosyaların araştırmacılara ne zaman açılacağına dair hiçbir zaman dilimi verilmemiştir.

49 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, cilt 4 (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1999), 433-62. İzleyen malumat, sözü geçen bu kaynaktan gelir. Fazlalık olmasın diye, aynı kaynağı ha bire tekrar etmeyeceğim.

ka birçok ismin arasından 150 kişiyi ayırt etmenin zorluğuna değindikten sonra sözü, ilk bakışta 600 ismin hemen ayırt edilebildiğine getirdi. Bu yüzden ilk listede bu 600 isim yer alıyordu. Ancak, kapıda isimleri azaltma gibi bir mecburiyet beklediğinden, Emniyet Genel Müdürlüğü keyfi[50] biçimde listeyi tırpanlayıp 300'e indirmişti.

Dahiliye Vekili Ferit Bey, ardından bu isimlerin nasıl 150'ye indirileceği sorusunu sorup hükümetin düşüncesini açıkladı. Ferit Bey, Osmanlı hanedan mensuplarının daha önce geçirilen (3 Mart 1924) bir diğer yasaya konu olmaları gerekçesiyle listeden çıkarıldıklarını doğruladı. Bu ünlü 431 sayılı yasa, hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının ülke dışına sürülmesiyle ilgiliydi. 150'likler listesinde çekilen yer sıkıntısı bu sayede epey hafiflemişti. Listede yer alması gerekenler, artık sadece Sultan Vahdeddin'in bazı yakınlarıydı.

Ferit Bey'e göre hükümetin ayıkladığı öbür grupta, 300 kişilik listeden bazıları vardı. Bunlar Yunan ordusunda vazife yapanlardı. Hükümet bir kararname yayınlayarak, Tabiyet Kanununa[51] muhalefet ettikleri gerekçesiyle onları vatandaşlıktan çıkarmıştı. Bu kanun, yabancı bir ülke ordusuna hizmet eden herhangi bir Osmanlı vatandaşının, hükümet kararıyla vatandaşlıktan çıkarılabileceğine hükmediyordu. İşgal güçlerinin çıkarına hizmet eden birçok kimse bulunduğundan, bu isimler de liste dışında bırakılabilirdi. Bu hareket de isim sayısının azaltılmasına yardımcı oldu. Bu arada, işgal güçleriyle işbirliği yapmakla suçlanan bazı kişilerin, yine de 150'likler listesinde bulunduğunu hatırlatalım. Anlaşılan hükümet, bu kişilerin (örneğin Çerkes Ethem gibi) ülkeden defedilmesini iyice sağlam kazığa bağlamaya çalışıyordu.

Yine de bütün bu tedbirler, hükümetin, 150 kişilik listeyi kararlaştırmasını sağlayacak nesnel kıstaslarla ortaya çıkmasına kâfi değildi. Bu noktada, liste fikrini ilk akleden şahıs olmakla itibar edilen Topçu İhsan Bey şu ifadede bulundu:

50 Ferit Bey, olayın keyfiliğine işaret etmek için, Nasreddin Hoca'nın bir hikâyesinden gelen "şuna değmiş buna değmemiş" ifadesini kullanır.

51 Ferit Bey, 1869'da yürürlüğe giren "Tabiyyet-i Osmaniye Kanunnamesi"ne atıfta bulunuyor olsa gerek. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlık kanunu, BMM'nin 150'likler meselesini tartışmasından sonraki bir tarihte çıktı.

Muhterem Arkadaşlar, son harekât-ı milliye münasebetiyle ihanetleri tahakkuk edenlerin vatan hududu haricine çıkarılması mevzuubahis olduğu zaman, bittabi bunların adedi 500'de, 600'de, 1000'de kalacak değildir. Çoktur. Bendenizce, mademki Lozan'da akdedilen itilafta veya kararda 150 kişilik bir muhtıra olarak kabul ettirilmiş, eğer bunların içerisinde hem ihanetleri tahakkuk eden ve hem de istikbalde daima kendilerinden ihanet beklenen adamlardan müteşekkil bir defter yapmamız lazımdır.[52]

Bir başka deyişle İhsan Bey, başka her şey eşit ise, BMM'nin geçmişin intikamını alma tuzağına düşmeyip, yeni rejime meydan okuma ve onun altını oyma potansiyeli taşıyanları seçmesi gerektiğini ima ediyordu. Aslında bu tam da 150'likler fikrinin ortaya atılma sebebiydi. *Ancien régime* taraftarlarını ve böylelikle doğmakta olan rejime olası muhalefeti de yok etmek, her şeyden önemliydi. 150 sayısı bütün muhalefeti içine almaya yetmese de, kesinlikle bir başlangıçtı.

Meclisteki tartışma, üyelerin listeye isimlerin de konmasını istemeleriyle sürdü. Söz isteyen, Aydın mebusu Mazhar Bey, listede olmayı hak eden başka isimlerin de olduğunu tasdik ettikten sonra, yine de hepsinin dahil edilmesinin imkânsız olduğunu, bu yüzden "liste üzerindeki tartışmayı daha fazla uzatmanın hayırlı olmadığını" belirterek "kabinenin hazırladığı listenin olduğu gibi onaylanıp yürürlüğe konmasını" önerdi.[53] Oysa tam aksine, hararetli tartışmalar yaşandı. Kapalı oturum tutanakları, 16 Nisan 1924'teki oturumda otuz altı mebusun söz aldığını ve tartışmalardan hiçbir sonuç çıkmadığını ortaya koyar. Kapalı oturum, listenin bir kez daha meclise getirilmeden, önerilen yeni isimler ışığında hükümet tarafından tekrar gözden geçirilmesi şartıyla akşamüstü 5:15'te sona erdi.[54]

Oturumun aniden kesilmesinin bir nedeni, Dahiliye Vekili Ferit Bey'le Karesi Mebusu Süreyya Bey arasında patlak veren tartışmaydı. Bu oturuma kadar, mebusların gayrimüslimlerin de listeye alınıp alınmayacağı

52 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, *age.*, 436.
53 *Age.*, 437.
54 *Age.*, 453-54.

konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları açıktı. İzmir Mebusu Şükrü Bey'in, doğrudan doğruya "Sarahaten söyleyiniz. [Antlaşma] Rum, Ermeni, Yahudi kovulamaz diyor mu?" diye sorması ve Süreyya Bey'in de "Sarih cevap, evet veya hayır deyiniz" diye araya girmesi üzerine, Ferit Bey şu cevabı verdi:

> Emniyet-i Umumiye Müdürü, hukuk müşavirlerine gitti [ve bu soruyu sordu] ve müzakerelerde bulunanlar dediler ki: Evet, müzakerede gerek tahriri olarak ve aramızdaki mukaveleler suretinde, ... Ve gerek müzakerat-ı şifahiyemizde [gayrimüslimleri dahil etmeyeceğimize dair] taahhüt etmişizdir dediler.[55]

Dâhiliye vekilinin birbirini tutmayan beyanlarda bulunduğunu öne süren Süreyya Bey pes etmedi:

> Dâhiliye Vekili muhteremi [Ferit Bey] mütenakıs ifadelerle burada hilaf-ı vaki[56] söylediğine bendeniz kanaat getirdim. ... Çünkü... Lozan Muahedesinde olmayınca, gizli protokollerde vardır dediler. Sonra çıktılar, Şükrü Bey'in sualine vazıh, kati, müfit cevap veremediler, Venizelos böyle [Rumların listeden muaf tutulması gerektiği] demiş dediler. Fakat İsmet Paşa'nın kabul ettiğini söylemediler. Sözleri kanuna münafidir, kanuna muhaliftir.[57]

Bu suçlamayla kızan Ferit Bey "Sizin biraz terbiye öğrenmeniz lazımdır," diye patladı. Süreyya Bey "Asıl sizin terbiye öğrenmeniz lazım. Bütün memleket sizin kim olduğunuzu biliyor,"[58] diye karşılık verdi. Bu atışma üzerine, meclis başkanı önerge vererek oturumu tatil etti.

Mebusların 150'likler listesini tartışırken dahi, Lozan Antlaşması hükümlerinden habersiz olduğunu görmek ilginçtir. Hükümetin, listeyi

55 *Age.*, 452.
56 Süreyya Bey'in kullandığı *hilaf-ı vaki* terimi "aşikârın aksine" anlamındadır. Ancak Fethi Bey bunu *yalan* gibi anlamış ve çok kızmıştır; Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 453.
57 *Age.*, 452-53
58 *Age.*, 452-53.

meclisten fazla tartışmaya meydan vermeden geçirmeyi, ayrıntılara ancak "gerekli oldukça" girmeyi tercih etmiş olması mümkündür. Ne var ki, mebuslar listeye girecek isimlere büyük bir ilgi gösterdikleri ve akıllarına gelen isimleri listeye koydurtmak istedikleri için, alt-komite toplantılarındaki, gayrimüslimlerin durumu gibi bazı ince ayrıntıların onlara açıklanması gerekti.

Burada işaret edilmesi gereken bir diğer önemli husus, Süreyya Bey'in ağzından çıkan son cümledir: "memleketteki herkes sizin kim olduğunuzu biliyor." Eğer 1 Haziran 1924[59] tarihli, 544 numaralı 150'likler listesi kararnamesini hangi vekillerin imzaladığı incelenirse, oradaki dahiliye vekili imzasının Recep (Peker) Bey'e ait olduğu görülür. Tartışmalarda dahiliye vekili olarak hükümeti temsil eden Ferit Bey, 21 Mayıs 1924'te çoktan istifa etmişti. Bu istifanın yegâne nedeni, Ferit Bey'in, Mustafa Kemal'in arkadaşı olan Refet (Bele) Bey'e (daha sonra Refet Paşa) 1919'da gönderdiği bir telgraftı. Bilindiği gibi Ahmet Ferit Bey, İstanbul hükümeti 1922'de dağılmadan evvel, Damat Ferit Paşa Kabinesinde nafia nazırıydı. Ferit Bey, bu özel telgrafında, İstanbul'un yaptığı Anadolu'dan dönmesi çağrısına uymayan Mustafa Kemal'i eleştiriyordu:

> [Mustafa Kemal] gelmiyor. Fena ediyor. Çünkü İngilizler her şeyi bıraktılar, bu noktada ısrar ediyorlar. Maksat memlekete hizmet etmek ise, Orduda çok şükür kendisinden başka kumandan yok değil. Mademki dönüş lüzumu bir dış meselesi halini aldı, başkasını vekil bırakıp dönmeliydi.[60]

1919'da gönderilen bu telgraf, 28 Nisan 1924'te gazetelerde yayınlandı.[61] Refet (Bele), sorulduğunda, "Ferit Bey, o sırada İngilizlerin İzmir'i (Smyrna) işgalini önlemeye çalışıyordu ve milli mücadeleye [dolayısıyla

59 Her ne kadar bu tarihte imzalandıysa da, 81 sayılı, 7 Ocak 1925 tarihli *Resmi Ceride*'de yayınlandı. Yayın tarihiyle ilgili tartışmalar için, Bkz. Özkan, 101, dipnot; ve Erdeha, 65, dipnot. Bu özel kabine toplantısına Mustafa Kemal'in kendisi başkanlık etti.

60 Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 3 (İstanbul: Rey, 1970), 120-22 ve Emin Karaca, *150'likler* (İstanbul: Altın, 2007), 63.

61 Yalman, 121.

Mustafa Kemal'e] karşıydı,"[62] diyerek, telgrafı doğruladı. Bu, Ferit Bey'in kabine üyesi olarak itibarına vurulan son darbeydi. Yukarıda da değinildiği gibi, kararnamenin 21 Mayıs 1924'te imzalanmasından on gün önce istifa etti. Bu olaydan sonra meclisten ayrılıp sefir olarak hariciye vekâletine geçti ve uzun süre yurtdışında kaldı.[63]

Bu hikâye, Mustafa Kemal'e muhalif 150 kişilik listeyi hazırlamakla bizzat görevli bakanın, bir zamanlar ona karşı olması bakımından anlamlı ve listenin keyfiliğini açıkça ortaya koyan bir örnektir. Belli ki kendisi, yeni rejime muhalif olmaya devam edenler veya olabilecekler kategorisine girmiyordu. Yine de kimi yazarlar, 150'liklerin pek çok mensubunun, Ankara'ya bir tehdit olmaktan çok uzak olduğunu öne sürmüşlerdir.[64]

150'liklerin ele alındığı meclis oturumunda geçen önemli tartışmaların incelenmesine dönecek olursak, Recep (Peker) Bey'in BMM'ye, tam metni kayıp olan bir önerge verdiğine işaret edebiliriz.[65] Bundan, Recep Bey'in BMM'de yaptığı sunuş dolayısıyla haberdarız.

> Hükümet, 150'likler listesine ilaveten bir "Kara Liste" yapmalıdır. Diğer tüm isimler [150'likler listesine dahil olmayan] bu listedeki yerini almalıdır. Bunu gazetelerde ilan etmemiz gerekmiyor... Bu "Kara Liste" devletin tüm güvenlik kuvvetlerine, özellikle de limanlara [ve] İstanbul'un en işlek kısımlarına dağıtılmalı... ve üzerinde listedekilerin resimleri de bulunmalıdır. Güvenlik kuvvetleri, ülke tehlikedeyken, bazı yurttaşlarının ona zarar vermek istediğini bilmelidir. Bu şahıslar, yer darlığı sebebiyle 150'likler listesine alınmamışlardır. Ülkede yaşamaya devam edenleri gözaltında bulundururken, bir de onları taciz etmeye ihtiyaç yoktur. Onlar, "Kara Liste"nin bir mensubu olmaları hasebiyle güvenlik kuvvetlerinin gözünün üzerlerinden ayrılmadığını bilerek, kendilerini bir köşeye tecrit ede-

62 Karaca, 63.
63 Ahmet Ferit Tek, meclisin tanınmış Türkçülerinden ve Türk Ocaklarının kurucu üyelerindendi.
64 Cemal Kutay, *150'likler Faciası* (İstanbul: Sıralar, 1955), 6, adlı kitabında bu nokta üzerinde kuvvete durur.
65 Birçok mebus, önemli gördükleri isimler için önergeler verdiler. Ancak, tutanaklara geçmeyen bu önergeler kayıptır.

cek ve [bizi taciz etmekten] kendileri kaçınacaktır. Yurtdışındakiler ise kendilerine [Türkiye'de] ekmek kapısı olmadığını anlayacaktır.[66]

Görüldüğü gibi, Recep Bey yeni rejimin geleceği için zararlı addedilen diğer şahısların adlarının yer aldığı ek bir liste hazırlamak ve onlara gözdağı vermek istiyordu. Bu liste, ille sürgüne gönderilmesi gerekmeden, muhalif pek çok şahsiyetin kimliğinin saptanmasına ve ihbar geldiğinde hepsinin toparlanmasına yarayacaktı. Meclis Başkanı Fethi (Okyar) Bey'in oya sunduğu önerge herhalde aleni ve uygunsuz bir gözdağı addedildi, zira BMM'nin önergeyi düşürdüğünü biliyoruz. Hiç kuşku yok ki böyle bir ek liste, ileride bir "cadı avı" başlatacaktı.[67]

Süreyya Bey affın zaman çerçevesine dair bir diğer önemli soru ortaya attı. Lozan Antlaşması, Türkiye'nin, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında vatana (Ankara hükümetine diye okuyun) ihanet edenler için genel bir af ilan etmesini hükme bağlıyordu. "Lakin 1922'den sonra dahi vatana ihanete devam edenleri de affetmeye mecbur muyuz? Bugün, [Yunan] adalarında Türklük aleyhine faaliyet göstermeye devam eden Çerkes eşkıyalar var. ... Onları da bu listeye dahil etmemiz gerekmiyor. Onlar dün haindiler ve bugün de aynı olmaya devam ediyorlar."[68] Bu, konunun ilginç bir ele alınışıdır, çünkü Ankara hükümetine antlaşmada belirtilen tarihler arasında muhalefet edenlerden çok daha fazlasının takibatına olanak sağlıyordu. Böyle bir mantık, siyasi tavrını açıkça Ankara lehine çevirmeyenleri kovuşturmanın yolunu kolayca açardı. Ferit Bey bu konuda yasal zeminde kalma endişesini orta koydu. Çerkes Ethem örneğini vererek,[69] şayet BMM onu bu protokolün dışında bırakacak olur da kendisi bir gün Türkiye'ye geri dönmeye kalkarsa, hükümetin onu bundan men edemeyeceği uyarısında bulundu. Onun Türkiye'ye girişine mani olmak

66 *TBMM Gizli Celse*, 448.
67 *Age.*, 454.
68 *Age.*, 451.
69 Çerkes Ethem hakkında çok şey yazılıp çizilmiştir. O, bir ara Ankara çevresindeki önemli şahsiyetlerden biriydi ve milis kuvvetleriyle milli harekete verdiği hizmet hayranlık uyandırıyordu. Ancak İsmet Paşa ve Mustafa Kemal'le anlaşmazlığa düşünce, onlara karşı vaziyet aldı. O, İstanbul çevresinin bir mensubu olarak tasnif edilemez; ne var ki son yıllarında Ankara hükümetine muhalifti. Bkz. Cemal Kutay, *Çerkes Ethem Dosyası* (İstanbul: Boğaziçi, 1973).

babında, kovuşturma onun yurtdışında Türkiye aleyhine çalıştığını açıkça ispatlayabilirdi. Ferit Bey'e göre, bu kulaktan dolma şekilde yapılamazdı; sağlam kanıtlar gerekirdi.[70] Bir başka deyişle, 150 ismi genel affın dışında tutmaya yarayacak protokol, başlıca muhaliflerden kurtulmanın yasal olarak en emin yoluydu.

Burada hükümetin, 19 Şubat 1869'da yürürlüğe giren 1044 sayılı Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nden medet umup, listedeki bazılarının vatandaşlıklarını düşürerek onların isimlerini listeden kaldırmayı planladığını belirtmek gerekir. Süreyya Bey tartışmalarda kanunun ilgili maddesini şöyle ifade etti: "Eğer bir şahıs başka bir ülkenin vatandaşlığını kabul eder veya yabancı bir ülkenin ordusunda hizmet ederse, imparatorluk hükümeti söz konusu şahsın vatandaşlık hakkını elinden alma yetkisine haizdir."[71] Bu önemlidir, çünkü 600'lük listedeki isimlerin bazıları 150'lik listeye, bu kanuna müracaatla vatandaşlıktan çıkarıldıkları için alınmamıştır.[72] Bu noktada Çerkes Ethem vakası daha bir önem kazanmaktadır, zira ona karşı yöneltilen ithamlardan biri kendisinin Yunan askeri çıkarlarına hizmet etmesiydi. Bu suçlama, şayet ispat edilirse, hükümete açıkça onu vatandaşlıktan çıkarma ve ülkeye geri dönmesini engelleme hakkını verecekti. Listedeki kişilerin neredeyse üçte ikisinin, bazıları Ethem yakını olan Çerkes kökenli şahıslardan oluştuğuna bakılırsa, böyle bir hamleyle listede başka adaylar için adamakıllı bir yer açılmış oluyordu. Ethem ve yoldaşlarının 150'likler listesinde kalmış olmaları, hükümetin onları büyük bir tehdit olarak gördüğü ve bu sürgünle meşru zeminde bir kumar oynamak istemediği gerçeğini yansıtır. Ayrıca hükümetin elinde, onlar ve onların Yunan ordusundaki hizmetleri aleyhinde inandırıcı deliller bulunmayışına da işaret edebilir.

150'likler konusuyla ilgili ikinci meclis oturumu, 22 Nisan 1924'te yapıldı. Gece yarısından sonra biten bu oturumda, meclis üyeleri konuyu inceden inceye müzakere ettiler. Bazı isimleri listeye dahil etmek konu-

70 *TBMM Gizli Celse*, 452.

71 *Age.*, 453.

72 Vatandaşlığı düşürülenlerin listesini belirlemeye muvaffak olamadım. Süreyya Bey'in meclisteki beyanından, hükümetin elinde vatandaşlıktan çıkarılacak 300 kişilik bir liste olduğunu öğreniyoruz. Bunların kaçının vatandaşlığını kaybettiği belli değildir; Bkz. *TBMM Gizli Celse*.... Cilt 4, 450.

sunda hâlâ talepler vardı; ancak, tartışmalar bir önceki oturumda olduğu kadar cepheleşir değildi. Tartışmalara yirmi dokuz üye faal bir şekilde katıldı ama mütalaalar gayet kısaydı. Kapalı oturum 23 Nisan 1924 günü sabaha karşı 01:55'te sona erdi; lakin bu uzun uzadıya tartışıldığı anlamına gelmiyordu; konuşmacılar kayda geçirmiş olmak için görüşlerini belirtip sonucu kabullendiler. Listenin kısa sürede onaylanması gerektiği konusunda kimsede bir tereddüt yoktu, çünkü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Genel Af Kanununu zaten imzalamıştı. Sonuçta, eski listedeki üç ismin yerine Madanoğlu Mustafa, Osman Nuri ve Refik geçmiş oldu.[73] Liste, meclisin 23 Nisan 1924'teki 44. oturumunda çoğunluk oyuyla kabul edildi. Ancak, listedekilerden bir kişinin ölümü üzerine sayı 149'a indi. Hükümetin, yeni bir ismi ilave ederek 1 Haziran 1924'te Mustafa Kemal'in onayına sunduğu liste, sonunda 7 Ocak 1925'te *Resmi Ceride*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.[74] Hemen ardından, hâlâ Türkiye'de olanlardan ülkeyi terk etmeleri istendi; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri 150'liklerden kimilerinin ulaşım masraflarının hükümet tarafından karşılandığını ortaya koyar.[75]

150'liklerin Vatandaşlıktan Çıkarılması

Sürgünlüklerinin üçüncü yılında, Türk hükümeti 150'liklerin vatandaşlıktan çıkarılmasına karar vererek 28 Mayıs 1927'de ilgili kanunu çıkardı.[76] Kanunun ikinci maddesine göre vatandaşlık hakkı ellerinden alınan 150'likler, Türkiye'de mülk edinme hakkı (hakk-ı temellük)[77] ile miras bırakma hakkından (hakk-ı tevarüs) da yoksun bırakıldılar. Bu kanuna,

73 Zabıtta isim yanlışlıkla Mavanoğlu diye yazılmıştır, Madanoğlu olması gerekir; *age.*, 461.

74 Bu gazetede iki tarih vardır: biri 7 Kanun-u Sani 1340 (Mali Takvim) ve 11 Cemaziyelahir 1342 (Hicri Takvim). Gün, çarşamba olarak geçmektedir. Tutarsızlık, hem o tarihin çarşambaya denk gelmemesinde, hem de iki tarihin birbiriyle çakışmamasındadır. 11 Cemaziyelahir 1342, 19 Ocak 1340' karşılık gelmektedir ve o gün de cumartesidir. Bkz. *Resmi Ceride*, sayı 81.

75 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/13.19.2. Bu belge 22 Mart 1925 tarihlidir ve 19 kişinin İzmir'den yurtdışına naklinin masraflarının, Dahiliye Vekaletince karşılanmasını istemektedir.

76 *Düstur III*. Tertip, cilt 8, 670; Ayrıca bkz. Soysal, 139.

77 Erdeha, Adliye Komisyonunun *istimlak* (mülk satın almak) kelimesinin yerine *temellük* (mülk edinmek) kelimesini geçirdiğini belirtir, s. 132. Bu fark önemlidir, çünkü ilki 150'liklerin mülklerini muhafaza edebilecekleri anlamına gelebilirken, ikincisi buna izin vermez. Ancak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/11.43.16 (10 Eylül 1924 tarihli), 150'liklere Türkiye'deki mülklerini satışa çıkarmaları için daha 1924'te dokuz ay mühlet verildiğini gösterir.

Türk hükümetinin, 150'liklerin ülkedeki mali kaynaklarını kesme ve dışarıdaki faaliyetlerini kısıtlama teşebbüsü olarak da bakılabilir. Bununla beraber, Lozan Antlaşmasında, eğer 150'likler gereken dokuz aylık süre içinde mülklerini elden çıkarmayı başaramazlarsa ne olacağına dair özgül hiçbir kural olmadığından, hükümetin daha 10 Kasım 1925'te, bu mülkleri tasfiye hakkını elinde bulundurduğuna hükmeden bir kararname çıkardığını biliyoruz.[78] 150'liklerin adlarının ilanıyla 7 Ocak 1925'te başlayan dokuz aylık dönem, 7 Ekim 1925'te sona ermiş olmalı. Ancak, 26 Ağustos 1925 tarihli bir diğer hükümet kararnamesinin, aynı yıl 150'liklere Türkiye'dekilerle irtibat kurmayı yasakladığını biliyoruz.[79] Şayet hükümet, 150'liklerin Türkiye'dekilerle herhangi bir temas kurmasını zaten yasakladıysa, nasıl olur da onlardan mülklerini satmalarını beklerdi ikilemi konusunda ise hiçbir malumat bulunmuyor.

Hükümetin bu eylemleri, küçük 150'likler grubunun faaliyetleri karşısında, rejimin hassasiyetinin göstergesidir, zira Türk hükümeti 150'liklerin büyük çoğunluğunun sürgünde siyaseten faal olmadığını gayet iyi biliyordu. Toplu bir cezalandırmanın, sürgündeki Ankara karşıtı faaliyetlerle baş etmede daha etkili olacağına karar verilmiş olmalı.

150'liklerin vatandaşlıktan çıkarılmasına karşı, mecliste herhangi bir direnç var mıydı? Kamil Erdeha, "Hukuka aykırı olabilecek" kanuna, meclisten muhalefet gelmediğine işaret eder.[80] Kanuna ne basından ne de mebuslardan herhangi bir itiraz yükselmiş ve tasarı hızla yasalaşmıştır. Erdeha, muhalefet olmayışının nedeninin, hükümetin, dışarıda Ankara aleyhindeki faaliyetlere karışan 150'liklere karşı güç gösterisinde bulunmasına imkân vermek olduğu sonucuna varır. Mecliste, evvelce çok daha az ihtilaflı konularda cereyan eden şiddetli tartışmalara işaret ederek, "mecliste muhalefet olmayışını açıklamanın başka türlü izahı yoktur" der.[81] Aslında vardır. Mahmut Goloğlu'nun ileri sürdüğü gibi, 1926'dan sonra mecliste elle tutulur hiçbir muhalefet kalmamıştı. Goloğlu, haklı olarak, 1926'dan sonraki

78 Kararnamenin bir sureti için, Bkz. Nihat Karaer, *Tam Bir Muhalif: Yüzellilikler Meselesi* (İstanbul: Temel, 1998), 145.
79 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/15.54.10, tarih 26 Ağustos 1925.
80 Erdeha, 132.
81 *Age.*

yegâne muhalefet gösterisinin, oylamaya katılmamak şeklinde somutlaştığı gözlemini yapar. Hakikaten de, 1926 ile 1927 arasındaki dönemde, meclisten oybirliğiyle geçen kanunların büyük çoğunluğu, mebusların yarısından daha azının oyuyla geçmiştir.[82] Belli bir yasa tasarısına oy vermek istemeyenler, ona karşı söz almaktansa, ortada gözükmeyiveriyorlardı.

150'liklerin Affı

1938'de, 150'likleri vatandaşlık hakkından mahrum eden kanunun çıkmasından on bir yıl sonra ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden hemen önce, hükümet 150'likler için sınırlı bir af çıkardı. Bu af, onlara sadece yeniden vatandaşlık hakkı tanımakla kalmıyor, aynı zamanda onları geçmişteki Ankara karşıtı faaliyetlerinden dolayı da affediyordu. Sınırlamalar şunlardı:

1. 150'likler arasında, geçmiş memuriyetlerinden dolayı devletten maaş almış olanlar, emeklilik hakkından yararlanamayacaklardı.
2. 150'likler, sekiz yıl boyunca kamu hizmetinde çalışmaktan men ediliyordu.
3. Hükümet mevkilerinden yasaklı eski kamu görevlileri affedildi. Ancak bunların da maaşlı bir göreve atanması iki yıllığına yasaklandı.
4. 150'likler arasında orduyla ilişiği kesilmiş askeri personel eski görevine iade edilmeyecekti.

150'liklere belki de en önemli uyarı, kabineye, gerekli gördüğünde onları tekrar vatandaşlıktan çıkarma yetkisi tanıyan Madde 5'te yapılıyordu.[83] Hükümet açıkça hiçbir şeyi şansa bırakmak istememişti.

Cemal Kutay, *Yüzellilikler Faciası*[84] adlı eserinde af fikrinin doğuşunu şöyle hikâye eder. Mustafa Kemal (Atatürk), 1 Haziran 1938'de, yakın dostu

82 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2007), 237-38.

83 Okura, af kanununun 150'likler dışındaki şahısları kapsadığı söylenmelidir. Bu kanun *Resmi Gazete*'de 3961 numarayla 16 Temmuz 1938'e yayınlandı.

84 (İstanbul: np. 1955), 5-22.

Ali Fethi Okyar'a (o sırada Paris sefiri), hükümetten 150'liklerle ilgili bir af kanunu hazırlamalarını istediğini söyler. Bu tarih yanlış olsa gerek, zira biliyoruz ki kanun tasarısı 23 Mayıs 1938'de mecliste görüşülmüştür bile.[85] Her ne ise, bu sırada hükümetin başında, eski İsmet İnönü hükümetlerinden farklı olarak böyle bir affa sıcak bakan Celal Bayar bulunmaktadır. Esasında bu, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1933'ten bu yana 150'liklerin affı için yaptığı üçüncü girişimdir. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a göre önceki girişimler İsmet Paşa hükümetlerince engellenmiştir.[86] Oysa Celal Bayar, sağlık durumunun giderek kötüleştiği aşikâr olan Mustafa Kemal'in hükümetten son arzusunu yerine getirmek üzere, mümkün olduğunca hızla bir kanun tasarısı hazırlayıp meclisten geçirmeye kararlıydı. Kutay, Mustafa Kemal'in sağlık durumunun, onu 150'liklerin ıstıraplarına karşı hassas hale getirdiğini ve bu yüzden onları affetmek istediğini öne sürer.[87] Kamil Erdeha ise 150'liklerin rejim için artık bir tehlike oluşturmaktan çıktığını ve Mustafa Kemal'in kararının altında yatanın bu olgu olduğunu vurgular.[88]

Hükümet, 6/2171 numaralı af kanunu tasarısının gerekçesini şöyle ortaya koymuştur:

> Bu kadar kavi esaslara istinad eden rejimin, bin bir bedbaht saik ve sebeplerle kendisine bidayetten beri muhalefet veya ihanet etmiş olanlardan artık hiçbir endişesi kalmamış olması icab eder. Haksızlıklara karşı çetin ve kahir bir çehre gösteren cumhuriyetin, zavallı ve biçarelere karşı da merhameti yüksek olur. ... [Halbuki] bunların çocukları ve akrabaları] daima vicdanlarında şu veya buna karabeti (yakınlığı) olmak şaibesini taşımakta ve hicabını duymaktadırlar. Bu vaziyette bulunan vatandaşlarımız, bu kadar ağır manevi ıstıraplardan kurtulmayı cumhuriyetin şefkatinden bekledikleri gibi, Kemalist rejimin on beş seneden beri affı umumi harici olarak

85 Mustafa Kemal'in Fethi Okyar ve Celal Bayar'la konuşması büyük ihtimalle 1938, Mayıs başında oldu.
86 *Age.*, 16.
87 *Age.*, 14-15.
88 Erdeha, 143-44. Erdeha, 150'liklerin aile mensuplarının onların affedilmeleri için yaptıkları insani talepleri de dahil eder.

memleket dışında kalan Yüzellilikler hakkında merhametini esirgemesi için hiçbir mani ve mahzur kalmamıştır.[89]

Başka bir deyişle, hükümet 150'liklerin rejim için bir tehdit olmadığını ve affedilmelerinin, hükümetin onların akraba ve evlatlarının 150'liklerin yakını olmaktan duydukları utancı kaldırma arzusundan kaynaklandığını kabul ediyordu. Beklenebileceği gibi, herhangi bir yanlışlık yapılmış olmasının kabulü söz konusu değildi.

29 Haziran 1938'de kabul edilen tasarı, 16 Temmuz 1938'de 3527 sayılı kanun olarak yürürlüğe girdi. Kanunun ikinci maddesinde şöyle söyleniyordu: "24 Temmuz 1924 tarihli Lozan Muahedesi beyannamesinde ve Affi Umumi protokolünde bahsolunan 150'likler listesinde adı geçen şahıslar affedilir."[90] Şunu da not edelim ki bu tasarı hiç muhalefetsiz geçmedi. Eskişehir mebusu Emin Sazak, duyduğu infiali şu sözlerle aktardı:

> Bu gibilere [150'likler] mukadder olan ilahi ceza, Ali Kemal ölümüdür [linç edilerek][91] Bunlar da Ali Kemal gibi ölmelidir. Ben bunları, birer birer dişlerimle etlerini koparark öldürmek isterim. Acaba bunlar da geldikleri zaman layık oldukları cezayı millet tarafından bu şekilde göreceklerse bir diyeceğim yoktur.[92]

Tartışmaya gazeteler de katıldı ve affı öven ya da yeren makaleler yayınlandı. Yunus Nadi, gazetesi *Cumhuriyet*'te, bu affın caydırıcılık amacının önüne geçtiğini ileri sürerek "oyumuz kocaman bir 'hayır'dır" dedi. [93]

Bu arada, 150'likler arasında aftan yararlanacak çok fazla insan kalmadığını, çünkü o güne kadar birçoğunun çoktan ölmüş olduklarını da

89 *TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 2, 309, 477 Erdeha'da zikredildiği gibi, 144-45.

90 Kanunun tam metni için, Bkz. Soysal, 134-35; Bingöl, ek 21.

91 Damat Ferit Paşa hükümetinin eski dahiliye nazırlarından biri ve Kemalistlerin sıkı bir muhalifi olan Ali Kemal, İstanbul'da milliciler tarafından rehin alındı. 1922'de, İzmit'te halka linç ettirilmek üzere salıverildi. Onun katledilişi hakkında büyük bir ihtilaf vardır. Bkz. Shaw, 1890; Osman Özsoy, *Gazetecinin İnfazı* (İstanbul: Timaş, 1997), 276-78.

92 *TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 26, 473 Erdeha'da zikredildiği gibi, 160.

93 Kutay, *Yüzellilikler...*, 20-21; basındaki tartışmaların daha kapsamlı bir ele alınışı için, Erdeha, 147-55 ve özellikle Karaca, 237-69

belirtelim.[94] Bir sonraki kısımda da ortaya konacağı gibi, içlerinden bazıları geri dönmemeyi seçerken, hiçbir siyasi ihtirası olmayanlar ise gelip Türkiye'de ölmek istedi. Bu kargaşa dönemi, bir kuşağın –imparatorluğa duyduğu sadakate, ulus devletin doğuşunun meydan okuduğu bir kuşağın– geçişini gördü.

Aşağıdaki biyografiler kısmında 150'liklerin özgeçmişlerinin incelenmesinden amaç, listeye dahil edilmeleriyle ilgili olası bir örüntü bulunup bulunmadığını ortaya çıkarmaktır. Bu inceleme, başka soruların yanında şunlara da ışık tutacaktır: 150'likler kimlerdi ve neden seçildiler? Doğmakta olan rejime herhangi bir tehdit teşkil ediyorlar mıydı? Yeni rejime neden muhaliftiler? Okuru, 150'liklerden bazılarıyla ilgili epeyi malumat bulurken, bir kısmı hakkında ise hemen hemen hiçbir bilgi bulunamayacağı konusunda uyarmak gerekir.

150'likler İçindeki Kategoriler ve Liste: Biyografiler[95]

Listede, on kategoride 150 isim bulunuyordu: sabık Sultan Vahdeddin'in maiyeti (sekiz kişi), eski Osmanlı kabinesinin Kuvayı İnzibâtiye veya Hilafet Ordusuna dahil üyeleri (altı kişi), 1920'de Sevr Antlaşmasını

94 Soysal, Emniyet Genel Müdürlüğünce hazırlanmış bir liste gördüğünü iddia eder; buna göre 1938'de 150'liklerden sadece 95'i hayattadır. Ancak Soysal, bu sayının aslında daha az olması gerektiğini, çünkü vefat edenlerin sayısının tam olarak kaydedilmediğini bildirir, s 140. EGMA 12221/B1-2, B6-7, 1937'de hayatta olanların isimlerini gösterir bir listedir. Bu listeye göre 1937'de 79 kişi hayattaydı (yani 71'i ölmüştü). Ayrıca bkz. Bingöl, ek 22. *Cumhuriyet* gazetesi 30 Mayıs 1938'de, 150'liklerin sadece 85'inin bu aftan yararlanabileceklerini ilan etti, Erdeha'da zikredildiği gibi, 240, dipnot. Bir başka polis raporu geri dönen 39 ismi verir. Bkz. İçişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin 75.inci Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler* (Ankara: Emniyet Genel Md. Araş. Planlama ve Koordinasyon, tarihsiz), 6.

95 Başka türlüsü belirtilmedikçe, 150'liklerle ilgili biyografik bilgiler şu kaynaklardan alınmadır: Murat Bardakçı, "Yüzellilikler Albümü" 70 (Ekim 1989); Emin Karaca, *150'likler;* İlhami Soysal, *150'likler;* Kamil Erdeha, *Yüzellilikler...* Yalçın Toker, *150'liklerden Portreler* (İstanbul: Toker, 2006); Tarık Mümtaz Göztepe, *Osman Oğullarının Son Padişahı Sultan Vadideddin Mütareke Gayyasında* (İstanbul: Sebil, 1994); Şaduman Halıcı, "Yüzellilikler" (Yüksek lisans tezi: Anadolu Üniversitesi, 1998); Sedat Bingöl, "Yüzellilikler Meselesi;" Şerife Özkan, "Yüzellilikler and Süleyman Şefik Kemali: A Legitimacy and Security Issue;" T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, yayın no: 129, *Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler; TBMM Gizli Celse Zabıtları,* cilt 4, 434-62. Kendi özel arşivindeki bir belgeden yararlanmama imkân veren Mete Tunçay'a özelllikle teşekkür borçluyum. "1933 Senesi Asayiş ve Emniyet Vaziyetine Bir Bakış" başlıklı belge bir polis raporudur ve 150'liklerin faaliyetlerine ilişkin bilgi vermektedir. Belge, 150'liklerin ikamet ettiği illere göre, coğrafi bazda düzenlenmiştir. En sonunda, bu ülkelerin ve 1933'te bu ülkelerde oturmakta olan 150'liklerin bir listesi verilmektedir.

imzalayan delegeler (üç kişi), Hilafet Ordusu mensupları (yedi kişi), Osmanlı Mülki ve Askeri görevlileri (32 kişi), Çerkes Ethem ve yoldaşları (dokuz kişi), Çerkes Kongresine katılan delegeler (18 kişi), polisler (13 kişi), gazeteciler (13 kişi) ve diğerleri (41 kişi).

Vahdeddin'in Maiyeti

İlk kategori olan Vahdeddin'in maiyeti, hanedan mensubu olmayan ve bu yüzden 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren 431 sayılı yasa uyarınca daha önce sürgün edilmeyen sekiz kişiden oluşuyordu. Daha sonra da göreceğimiz gibi, hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun olarak bilinen bu yasa, 155 hanedan mensubunu kapsıyordu. Bununla birlikte, Vahdeddin'in maiyetinden belli kişiler İstanbul'da bulunmakta ve Ankara çevresini siyasi gelecekleri konusunda kaygıya kaptırmakta idiler. Listeye başka birçokları da ilave edilebilirdi; ancak hükümet aşağıdakileri seçti.

1) Kiraz Hamdi

Tarık Mümtaz Göztepe'ye göre, Hamdi Paşa'ya yakışıklılığı nedeniyle kiraz adı takılmıştı.[96] Harbiye'den mezun olmuş ve II. Abdülhamid'in saltanatında paşalığa terfi etmişti. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyetiyle (İTC) anlaşmazlığa düşünce, zorla emekli edildi. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası[97] iktidara gelince, kolordu komutanı olarak tekrar göreve çağrıldı. Hamdi Paşa'nın Padişah Yaveri (Yaver-i Fahri) unvanını alması bu dönemdedir.

Hamdi Paşa, 1920'de, Osmanlı İmparatorluğu içindeki ve dışındaki pan-İslamcı hareketleri desteklemeyi amaçlayan gizli Tarikat-ı Salahiye'nin[98] kurucu üyesi ve başkanı oldu. Ankara hükümetinin yükselişiyle, 1922'de ülkeyi terk etti. Tarık Mümtaz Göztepe'ye göre, Hamdi Paşa bu cemiyeti sadece sürgündeki Vahdeddin'den para almak için kurmuştu ama aslında

96 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osman Oğullarının Son...*, 213.
97 Bu partinin 1913'e kadar ki durumuyla ilgili bilgi için, Bkz. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*.
98 Nam-ı diğer "Tarik-i Salah," Veciz bilgi için Bkz.Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler*. Cilt 2 (İstanbul: İletişim, 1999), 557-74.

örgüt faal değildi.[99] Cemiyetin en ilgilendiren tarafı, Mustafa Kemal'e ve Ankara rejimine muhalefet etmesiydi. Hamdi Paşa listeye Ankara'ya olan bu bariz karşıtlığı nedeniyle konuldu.

Hamdi Paşa hakkındaki en önemli bilgi kaynaklarından biri, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleridir (EGMA). Bu kaynaklara göre Hamdi Paşa, 1925'te (686 kod numarasıyla) Türk istihbaratı için çalışmaya başlamış ve sürgündeki diğer 150'likler hakkında bilgi toplamıştır. Bu hizmeti nedeniyle Ankara'nın maaş bordrosundaydı ve bu onun tek gelir kaynağıydı.[100] Onun sürgündeyken, Ankara hükümetinin altını oymaya çalıştığına dair herhangi bir kanıta sahip değiliz. 150'liklerin 1938'de gerçekleşen affını göremeden, 18 Ocak 1935'te, Romanya'nın Köstence şehrinde sefalet içinde öldü.

2) *Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki*

Zeki, Vahdeddin'in özel muhafızlarının kumandanı ve aynı zamanda sabık sultanın kayınbiraderiydi. Vahdeddin ülkeyi terk ettiğinde, Zeki de Malta, Hicaz ve son durağı San Remo'ya kadar ona eşlik etmişti. Vahdeddin'in en yakınlarından biri olarak 150'likler listesine dahil edildi; ancak o da Türk istihbaratı için çalıştı ve Ankara'yı Vahdeddin ve maiyetinin sürgündeki faaliyetlerinden haberdar etti.[101] Bu bilgilerin Ankara için ne denli değerli olduğunu söylemeye gerek yok. Üstelik Vahdeddin'in 1926'daki vefatı üzerine Zeki, Ankara'dan, sabık Halife Abdülmecit'in yaşadığı Fransa'nın Nis şehrine gönderilmesini istedi. Türkiye'nin Roma sefaretinden dahiliye vekâletine gönderilen bir mektuptan, Vahdeddin'in ölümü üzerine Ankara'nın sürgündeki cemaate olan ilgisinin, İtalya'daki San Remo'dan Fransa'daki Nis'e kaydığını öğreniyoruz. Mektup, Zeki Bey'in sürgündeki son halife Abdülmecit Efendi'den davet aldığını gösterir;

99 *Osmanoğulları'nın Son Padişahı...*, 369. Sedat Bingöl Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerindeki bazı belgeleri inceledikten sonra, bu iddiayla hemfikir olur; Bkz. Bingöl, 126, dipnot.

100 Bilhassa EGMA 12221-1 Umumi Dosya I/A 12; 1222-1/A 6, A 8, A 9, A 13 ve A 14. Bu dosyalar için, sadece onlara ulaşabilen Bingöl'e dayandım. Bkz. s. 127-28 dipnot. Bendeki EGMA dosyaları koleksiyonunda bu dosyalar bulunmamaktadır. Ayrıca bkz. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) arşivleri K58G97B4.

101 Onun, 1923 gibi erken bir tarihte Ankara'nın hizmetine girmiş olması kuvvetle muhtemeldir. EGMA, 12222-1/ E 9, Bingöl'de 129.

Zeki Bey ise bu daveti ancak Ankara'nın onayı üzerine kabul edecektir.[102]

Zeki Bey'in Kemalist hükümet için asla tehlike arz etmediği açık. Peki, Ankara bu gerçeğin farkında mıydı? Buna karar vermek güçtür; ancak Rıza Nur, Zeki Bey'in Ankara ile daha 1923 gibi erken bir tarihte temas kurmaya çabaladığını açıklar.[103] Eğer Ankara ile Zeki Bey arasındaki ilişki 1923'te başladıysa, bu durumda ortaya onun listeye neden dahil edildiği sorusu çıkar. Ankara'nın bir elemanı olarak Zeki Bey'in hiç değilse Türkiye'deki elçileri, kendisinin Türkiye'deki yeni rejime ettiği hizmetini biliyor olmalıydılar. Ankara'nın onun listeye konmasını, istihbarat faaliyetlerini perdelemek için düşünmüş olması mümkün. 150'liklere mensup olmanın, Zeki Bey'e bir gizlilik ve dolayısıyla koruma kalkanı sağlayacağı muhakkak. Yine de onun adının listeye, sırf diğer 150'likler hakkında bilgi toplasın diye konduğuna dair elimizde inandırıcı delil bulunmuyor. Ancak, Zeki Bey'in sürgündeki hayatının çoğunda Ankara hükümeti için çalıştığına dair kati kanıtımız var.

Zeki Bey, başlarda Nis'e gidemedi, çünkü İtalyan polisince tutuklanmıştı. Vahdeddin'in hekimi Reşat Paşa'yı öldürdüğünden şüpheleniliyordu. Ancak bu itham ispat edilemedi ve salıverilen Zeki Bey nihayet Nis'e gitmeyi başarıp, Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk Bey'in hizmetine girdi. Türkiye'nin Nis konsolosu, 24 Kasım 1928 tarihinde, Ankara'ya, son zamanlarda diğer sürgünlerin de ondan şüphelendiklerini ilave ederek, Zeki Bey'in intihar ettiğini bildirdi.[104]

(Kiraz) Hamdi Paşa gibi Zeki Bey de Türk (Ankara) istihbaratının bir elemanıydı. Bu yüzden onun Ankara rejimine tehdit teşkil ettiği gibi bir iddiaya inanmak zordur –bu iddia, 150'likler listesine son şeklinin verilmesindeki ana unsurdu. Hamdi Paşa'nın aksine, elimizde onun, sürgüne gitmeden önce dahi Ankara hükümetini zayıflatmaya çalıştığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

102 Bu mektubun tarihi 3 Haziran 1926'dır, EGMA, 12222-2/D 6. Mektubun bir çevriyazımı Bingöl'dedir, ek 16a.
103 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*. Cilt 4 (İstanbul: Altındağ, 1968), 980; Ayrıca bkz. Bingöl, 130.
104 EGMA 12222-2/E 4, Bingöl, 131. Erdeha, onun ölüm tarihini 1929 olarak verir ki bu bir hata olsa gerekir.

3) *Hazine-i Hassa Müfettişi Kayserili Şaban Ağa*

Önce İTC üyesiydi, ama daha sonra ayrılıp Hürriyet ve İtilaf Fırkasına geçti. Şaban Ağa, Şevket Paşa'nın 1913'te suikastla öldürülmesi üzerine önce İTC tarafından sürgüne gönderildi, ama 1. Dünya Savaşının ardından geri döndü. İTC karşıtı Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından Hazine-yi Hassa müfettişliğine atandı. Hürriyet ve İtilafın önemli bir üyesi olarak, saraya hep yakındı.

İstiklal Savaşından sonra Zeki Bey gibi Şaban Ağa da Sultan Vahdeddin'le birlikte İngiliz "Malaya" zırhlısı ile memleketi terk etti ve vefatına kadar devrik sultanın yanında kaldı. Şaban Ağa 1928'de Mısır'ın İskenderiye şehrinde hayatını kaybetti.

4) *Tütüncübaşı Şükrü Bey*

Padişahın mabeyninden olan ve San Remo'da da onun yakın çevresinde bulunmaya devam eden Şükrü Bey, 1929' kadar burada kaldı. Sedat Bingöl, Şükrü Bey'in bir Türk istihbarat subayına, kendisinin Ankara'yla temasta bulunduğunu ve muhtemelen yeni Türk hükümeti için istihbarat topladığını düşündüren 14 mektup yolladığına dikkat çeker.[105] Türkiye'nin Kudüs konsolosluğunun gönderdiği bir rapordan,[106] Ankara'nın onunla, bir Kürt milliyetçisi ve yeminli bir Ankara hükümeti düşmanı olan Celadet Bedirhan'ın faaliyetleriyle, başka bir muhalif şahsiyet olan Nizamettin Kibar hakkında istihbarat toplamak üzere, 1936'dan sonra temasa geçtiğini öğreniriz.[107] Hayatlarını Ankara'ya muhalefetle geçirmiş olmakla birlikte, ne Celadet'in, ne de Nizamettin'in 150'liklerden olduğunu belirtmek önemlidir. BMM'nin isimlerin tartışıldığı kapalı bir oturumunda, Dahiliye Vekili Ferit Bey, listeye onu (ve Zeki Bey'i) dahil etme gerekçesini, Vahdeddin'in onun sözüne kulak vermesi olarak açıklamıştır.[108]

Tütüncübaşı Şükrü Bey yaşamının sonraki yıllarını Şam'da geçirdi; 1956'dan sonraki bir tarihte vefat etmiş olmalı, zira onun bir Türk yazar ve gazetecisi olan Feridun Kandemir'e 1956'da bir mülakat verdiğini bili-

105 EGMA 12222-4/ A 8, Bingöl'de 132.
106 EGMA 1222-4/ E 9, *age.*
107 Nizamettin Kibar için, Bkz. "Muhalefetten Sesler ve Nizamettin Kibar" *Birikim* 35 (1992), 87-88.
108 *TBMM Gizli Celse...* cilt 4, 439.

yoruz.[109] Onun, 1937'de ve 1958'de Şam'da bulunduğu biliniyor.[110] Ne var ki Sedat Bingöl, Şükrü Bey'in 150'likler için çıkarılan afla birlikte 1938'de Türkiye'ye döndüğü iddiasındadır. Şükrü Bey'in nerede ve ne zaman öldüğü bilinmemektedir.

(5) *Serkarin Yaver (Ömer Paşa)*

1884'te harbiyeden mezun olan ve üç yıldızlı general rütbesine yükselen Ömer Paşa, İTC iktidarında Enver Paşa tarafından zorla emekli edildi. 1. Dünya Savaşında siyasetten elini eteğini çekerek İzmir'de yaşadı. Ancak İTC dönemi sona erince, üçüncü Tevfik Paşa kabinesine alındı ve 31 Ocak 1919'da harbiye nazırı oldu. İTC yanlılarını askeriyeden temizlemeye yanaşmayınca istifası istendi. 31 Mart 1919'da serkarinliğe atanan Ömer Paşa, Temmuz 1920'de Ankara Bidayet Mahkemesince gıyabında idama mahkûm edildi.[111] İki yıl sonra Vahdeddin'le birlikte ülkeden kaçtı; ancak Hicaz'a giderken, Mısır'da Vahdeddin'i terk etti. 4 Şubat 1931'de Beyrut'ta öldü.

(6) *Yaverandan Erkan-ı Harp Miralay Tahir*

Miralay Tahir, İTC'yle yıldızı barışmayan bir kurmay subaydı. 1908'deki Jön Türk devriminin ardından Fas'a gitmiş ve Fas ordusunu eğitmişti. Ardından Mısır'a geçen Tahir, 1. Dünya Savaşından sonra İTC liderlerinin ülkeyi terk etmesi üzerine, İkinci Hürriyet ve İtilaf hükümeti sırasında Vahdeddin'e yaver oldu. Sadrazam Damat Ferit Paşa, Tahir'i miralaylık rütbesine yükselterek 18 Nisan 1920'de kurulan Hilafet Ordusuna (Kuvayı İnzibâtiye) atadı. 150'likler listesine "Vahdeddin'in Maiyeti" kategorisinden girdiğine göre, listeye alınmasındaki baş nedenin Hilafet Ordusundaki faaliyetleri olmadığını farz edebiliriz. Gerçekten, Ankara hükümetinin Dahiliye Vekili Ferit Bey de, nedenin onun sultana

109 Feridun Kandemir bu mülakatı *Yirminci Asır* adlı bir dergide yayınlamış (bibliyografik hiçbir malumat mevcut değildir) ve aynı mülakat *Sultan Vahdeddin'in Son Günleri* (İstanbul: Yağmur yayınları, 2008) adıyla kitap halinde yayınlanmıştır.

110 EGMA, 1937'de, bulundukları yeri göstermek amacıyla 150'liklerin bir listesini yaptı. Bu belgede Şaban Ağa'nın yeri Şam olarak belirtilmektedir; Bkz. EGMA, 12221-2/B 1, 2, 6, 7.

111 Bu kararın tam gerekçesini bulmaya muvaffak olamadım. Bkz. *TBMM Gizli Celse...* cilt 4, 439.

olan yakınlığı olduğunu belirtmiştir.[112] Ankara hükümeti idareyi tam olarak ele alınca, Tahir de Damat Ferit Paşa ile birlikte Paris'e gitmek üzere 22 Eylül 1922'de ülkeden ayrıldı. Şubat 1933'te hazırlanan –Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleri tarafından, 150'liklerin faaliyetleri üzerine– bir liste, bize Tahir'in Arnavutluk hükümetine karşı çıktığı için Sırplardan para aldığını ve bunun onun başlıca geliri olduğunu gösteriyor.[113] Adına bir başka listede de rastlandığından,[114] onun 1937'den sonra öldüğünü biliyoruz, ama yerini ve zamanını bilmiyoruz.

(7) *Seryaver Avni*

Harbiye mezunu Avni, Birinci Damat Ferit Paşa hükümetinde nafıa nazırı oldu ve Harbiye Nazırlığına vekâlet etti (4-10 Mart 1919). İkinci Damat Ferit Paşa hükümetinde ise önce 2 Nisan 1919'da, ikinci olarak 19 Mayıs 1919 ile 20 Temmuz 1919 arasında olmak üzere Bahriye Nazırlığına atandı. Ardından Sultan Vahdeddin'e başyaver oldu.

İstiklal Savaşından sonra Mısır'a gitmek üzere memleketi terk eden Avni Paşa, San Remo'da sultana katıldı. 1933 raporu, onun Şam'da olduğunu bildirmektedir, ancak 1937 raporunda adına rastlayamaz ve bundan onun 1937'den önce vefat ettiğini çıkarırız. Kamil Erdeha, Avni Paşa'nın 1935'te Kahire'de ölmüş olabileceğini iddia eder; oysa Şaduman Halıcı'ya göre ölüm tarihi 1934, yeri ise Lübnan'dır.[115]

(8) *Sabık Hazine-i Hassâ ve Defter-i Hakanî Emini Refik*

Vahdeddin'e mali meselelerde yol gösteren bürokratlardan biriydi. Mali konulardaki bilgisi yüzünden Hazine-i Hassâ ve Defter-i Hakâni Emini oldu. İmparatorluk dışına çıkarılınca, devrik Halife Abdülmecit'le birlikte bir süre Fransa'da vakit geçirdi. Refik Bey, büyük mali sıkıntılar yaşamayan bir avuç 150'likten biriydi. Dahiliye Vekâletinden Hariciye Vekâletine gönderilen bir mektuba göre, Refik Bey, Mustafa Kemal'in hayatına kastedecek bir suikast girişimi için Bulgaristan'daki Taşnaksutyun

112 *TBMM Gizli Celse...*, cilt 4, 439
113 EGMA, 12221-1/ A 1-13, Bingöl'de ek 1.g.
114 EGMA, 12221-2/B 1,2,6,7.
115 Halıcı, 50.

Ermenileriyle temas halindeydi.[116] Bu bilginin doğruluk derecesini bilmiyoruz; ancak onun 1938'deki 150'likler affından sonra Türkiye'ye döndüğünü biliyoruz. Ölüm tarihi bilinmemektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi bu kategoride, tümü de kariyerlerinin bir noktasında Vahdeddin'e hizmet etmiş ve yol göstermiş sekiz kişi bulunmaktadır. Ancak kesinleştirebildiğimiz kadarıyla, içlerinden sadece Refik Bey sürgünde Ankara aleyhine faaliyetlere karışmış olabilir. Bu kategorinin çeşitli mensupları ise tam aksine Türk istihbaratı için çalışmış, bilgi toplamış ve Ankara'daki yetkililere iletmişlerdir. Bu önemlidir, çünkü onların listeye dahil edilmelerinin yegâne nedeni, yeni rejime verecekleri potansiyel zarardı.

Bu insanların bir kısmının İTC'ye karşıtlığıyla bilinen Hürriyet ve İtilaf Fırkasının faal üyelerinden olmaları da, bir diğer önemli bilgidir. Ankara rejiminde yer alan sabık İTC mensuplarının eski siyasi rakipleriyle kozlarını böyle paylaşmak istedikleri yolundaki şüphelerin altında bu olgu yatıyor olabilir.

Kuvayı İnzibâtiye'ye Dahil Kabine Üyeleri

Altı ismin yer aldığı bu kategorideki grupta, Ankara karşıtı Hilafet Ordusunda sorumlu mevkilerde bulunan Osmanlı kabine üyeleri vardı. 18 Nisan 1920'de, Vahdeddin'in Ankara'ya düşmanlığıyla tanınan ünlü sadrazamı Damat Ferit Paşa tarafından kurulan bu askeri birliğin başlıca amacı, Ankara kuvvetlerine karşı koyup onları ortadan kaldırmaktı. Hilafet Ordusuna, buna ilaveten, Ankara hükümeti ya da onun milis gücü "Kuvayı Milliye" aleyhindeki ayaklanmaları desteklemek ve kuzeybatı Anadolu'daki (Düzce, Hendek, Adapazarı) yerli halkın İstanbul hükümetine sadakatini kazanmak görevi de verilmişti. Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine bağlı olan birim, üç piyade alayı ile bir topçu taburundan müteşekkildi ve 4000 nefer civarında bir kuvveti olduğu tahmin ediliyordu.[117]

Hilafet Ordusunun ilk kumandanı, 150'likler listesindeki Süleyman Şefik Paşa (bkz. aşağıda) idi. Ancak onun da altında, azılı bir Mustafa

116 EGMA, 12222-1 Umumi Dosya I/ E 11, Bingöl'de 135.
117 Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, cilt 2 (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984), 305-306.

Kemal düşmanı olan, yerel milis kuvvetlerinin kumandanı Ahmet Anzavur bulunuyordu. Anzavur, 1919 ile 1920 arasında Ankara'ya karşı defalarca ayaklanarak İstanbul hükümetine yaptığı hizmetlerden dolayı "Paşa" unvanını almıştı ve milislerini canının istediği gibi kullanıyordu.[118] Süleyman Şefik Paşa, Hilafet Ordusuna kumandan olarak atandıktan hemen sonra Anzavur'la çalışmanın imkânsızlığını görmüş ve sadece 12 gün işgal ettiği makamından çekilmişti.[119] Hilafet Ordusuna başka atamalar da oldu ama Anzavur bunların sonuncusu idi. Hilafet Ordusu, Anzavur'a karşı Çerkes Ethem kuvvetlerini kullanan Ankara hükümeti için bir endişe konusuydu. Sonunda Anzavur kuvvetleri yenildi ve Hilafet Ordusu, 25 Haziran 1920'de İstanbul hükümetince dağıtıldı. Anzavur 15 Nisan 1921'de milliyetçiler tarafından öldürüldüğü için 150'likler listesinde yer almadı. Yaşasaydı, listeye muhakkak o da dahil edilirdi.

Bu kategorideki isimler incelenirken, Hilafet Ordusu kumandanlarının hepsinin listeye konmadığı görülür. Liste, ilginç bir biçimde ulemadan bir isimle başlar.

(9) *Sabık Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, (1869-1954)*

Siyasetle yakından ilgilenen Mustafa Sabri Efendi, şahsında, Ankara çevresini çok rahatsız eden ulema sınıfını temsil ediyordu. Din eğitimini Kayseri'de tamamlayıp müderris oldu. Daha sonra Fatih ve Beşiktaş camilerinde imamlık yaptıktan sonra siyasete atılarak 1908'de İTC'ye katıldı. Ne var ki, kısa sürede kendini geç Osmanlı siyasi yelpazesindeki muhaliflerin safında buldu. İlk olarak Ahali Fırkasını kurdu, 1911'de ise Hürriyet ve İtilafa katıldı. Hürriyet ve İtilaf hakkında bir kitabı olan Ali Birinci'ye göre, Mustafa Sabri Efendi büyük hitabet yeteneğiyle İTC'yi çileden çıkaran muhaliflerin başında geliyordu.[120] İTC rejiminden sonra, 3 Mart 1919'daki birinci Damat Ferit Paşa kabinesinde şeyhülislam oldu. Bir Şura-yı Saltanat üyesi olarak Anadolu'daki milli mücadeleye karşıydı. Ancak, İstiklal Savaşı

118 Bu askeri değil idari bir rütbeydi. Daha fazla bilgi için, Bkz. Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları: Günlük Anılar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973) ve Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı; İstiklâl Savaşı Hatıralarından Acı Bir Safha* (Ankara: İş Bankası yay. 1965).
119 Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı...*, 297.
120 Birinci, 238-39.

sırasında imparatorluk çevrelerinde onun görüşleri azınlıkta kaldığından makamından istifa etti. Yine de 31 Temmuz 1920'de ikinci defa şeyhülislam oldu ve 29 Eylül 1920'ye kadar bu makamda kaldı.

Vahdeddin'in imparatorluktan ayrılmasından sonra Türkiye'de kalmanın çok tehlikeli olacağını anlayan Mustafa Sabri, önce Mısır'a, daha sonra da Lübnan, Yunanistan ve Romanya'ya gitmek üzere yola çıktı. Yunanistan'dayken, Ankara hükümetine saldırılarını sürdürdüğü *Yarın* adlı bir gazete çıkarmaya başladı. *Yarın*'da, 29 Temmuz 1927'de yayınladığı uzun şiirinde, Ankara'yı Türk milliyetçiliği adına "İslam karşıtı" faaliyetlerde bulunmaktan dolayı eleştirdi. "İstifa Ediyorum" adlı şiiri, şu mısralarla devam ediyordu:

> Badema-Şahit olsun işte cihan,
> Yalnız Müslüman ve insan,
> Olarak kalmak üzere Türklükten,
> Şeref ve izzetimle istifa,
> Ediyorum Allahın huzurunda...".[121]

Mustafa Sabri'nin Ankara'dan ve onun İslam ve ulemaya muamelesinden nefret ettiğine hiç şüphe yok. Diğer 150'likler arasında, sesi en çok çıkanlardan biriydi. Türk hükümetinin Yunan hükümetine uyguladığı baskı neticesinde, Kahire'ye gitmek üzere bu ülkeden çıkan Mustafa Sabri, 1938'deki aftan sonra da Türkiye'ye dönmedi ve 12 Mart 1954'te Mısır'da vefat etti.

Mustafa Sabri, Hilafet Ordusu kurulduğu sıradaki Damat Ferit Paşa kabinelerinde görev yaptığı için listeye alınmıştı. Ancak, sürgünde sabık sultanın yanında vakit geçirdiği için, "Vahdeddin'in Maiyeti" kategorisi gibi bir başka kategori altında da listeye girebilirdi.

(10) *Sabık Adliye Nazırı Ali Rüştü*

Bosna'da doğan, medrese eğitimi alan ve daha sonra kadı olan Ali Rüştü, 5 Nisan 1920'deki 5. Damat Ferit Paşa kabinesinde adliye nazırı

121 "Badema-Şahit olsun işte cihan/Yalnız Müslüman ve insan/Olarak kalmak üzere Türklükten/Şeref ve izzetimle istifa/Ediyorum Allahın huzurunda..." *Yarın* 29 Temmuz 1927; şiirin tamamı Emin Karaca, *150'likler*, 222-35'de de basılmıştır.

mertebesine kadar yükseldi. Söz konusu kabine 17 Ekim 1920'de çekilince, onun görevi de sona erdi. Damat Ferit Paşa kabinelerinin öteki mensupları gibi o da Hürriyet ve İtilaf üyesiydi. Liste BMM'de ele alınırken, Ankara'nın Dahiliye Vekili Ferit Bey, Ali Rüştü'nün İstiklal Savaşı sırasında işgalci Yunan ordusundan "bizim asker" diye bahsettiğine değindi.[122]

Ali Rüştü iflah olmaz bir Ankara muhalifiydi ve Hilafet Ordusunun kuruluşuyla ilgilenmişti. Bu yüzden, Mısır'a gitmek üzere memleketi terk etti ve 1936'da orada öldü.

(11) *Sabık Ziraat ve Ticaret Nazırı Cemal*

1862'de doğan ve mülkiyeden mezun olan Cemal, imparatorluğun muhtelif yerlerinde çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra, 4 Eylül 1912'de Elazığ valisi oldu. Ancak İTC tarafından 1915'te istifaya zorlandı. Hürriyet ve İtilaf üyesi olan Cemal, 1918'deki birinci Damat Ferit Paşa hükümetinde dahiliye nazırlığı yaptı. İlginçtir, Damat Ferit Paşa ile anlaşmazlığa düşerek ertesi yıl görevden alındı. Onun daha sonra, 14 Mayıs 1919'da, orta Anadolu'daki Konya şehrine vali olarak atandığını görürüz. Şehrin Ankara'ya olan yakınlığı nedeniyle buraya Cemal'in atanması Kemalistler için önemliydi. Ancak Cemal, Konya yöresinde (Bozkır gibi) patlak veren Ankara karşıtı isyanlara yardım etmeye koyuldu ve sonunda 26 Eylül 1919'da Konya'dan İstanbul'a kaçmaya mecbur oldu. Daha sonra, Beşinci Damat Ferit Paşa kabinesinde ziraat ve ticaret nazırlığına getirildi.

Cemal Bey, İTC'yi 800.000 Ermeni'yi katletmekle suçladığından "Artin" (yaygın bir Ermeni adı) takma adıyla anılırdı. BMM'deki tartışmalarda hükümet, böyle bir kelime kullanılmasının olayın ciddiyetine zarar vereceğini belirterek, onun adının listede Artin Cemal olarak geçmemesini istedi.[123] Bu Cemal'in, kimi mensupları Ankara hükümetinde işbaşı yapan bir siyasi partiye, yani İTC'ye duyduğu nefreti açıkça gösteren bir hareketti. Cemal aynı zamanda İngiliz Muhipler Cemiyetinin de bir üyesiydi ki bu onun 150'likler arasına girmesini garanti ediyordu.

122 *TBMM Gizli Celse...*, 439.
123 *Age.*

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleri, Cemal Bey'in sürgünde siyasetle ilgilenmediğini gösterir. Esasında kendisi, daha 1925 gibi erken bir tarihte Ankara'dan genel af talebinde bulunmaya başlamıştı.[124]

1938'deki aftan sonra Türkiye'ye dönüp Keşmir soyadını almış ve tam olarak bilmediğimiz bir tarihte Türkiye'de ölmüştür. Oğlu Halit Nazmi Keşmir, 16. Cumhuriyet Hükümetinde (1947-48) maliye bakanı oldu.

(12) *Sabık Bahriye Nazırı Hamdi ("Cakacı" diye bilinir)*

Cakacı Hamdi, Kürt ve asker kökenliydi. Harbiyeden mezun olduktan sonra Osmanlı ordusunda Ferik (ya da tümen komutanı) rütbesine kadar yükseldi. Ancak, listedeki pek çok diğer arkadaşı gibi o da İTC tarafından zorla istifa ettirildi. İTC hükümetinin 1918'de düşmesinden sonra, daha kesin bir tarihle söylenecek olursa 12 Mayıs 1920'de erkânı harbiye reisi, ardından da bahriye nazırı oldu (31 Temmuz 1920-17 Ekim 1920).

Hamdi Paşa aynı zamanda Kürdistan Teali Cemiyetinin de genel sekreteriydi (1918-1920).[125] Ferit Bey, BMM'de, kendisinin listeye "Kürt" lakabıyla konmadığını, ancak "cakacı" lakabına itirazı olmadığını belirterek hükümetin etnik yaftalama konusundaki hassasiyetine dikkat çeker. Daha önce de tartışıldığı gibi, bu anlaşılır bir şeydir, çünkü hükümet Lozan Konferansında Türkiye'deki etnik ayrımları önemsiz göstermeye çalışıyordu. Kayda değer bir diğer olgu da, Hamdi Paşa'nın 150'likler listesine, milliyetçi bir Kürt örgütü olan Kürdistan Teali Cemiyetiyle olan irtibatı yüzünden değil, imparatorluk hükümetinde ve Hilafet Ordusunda görev yapması yüzünden dahil edildiğidir.

Hamdi Paşa, İstiklal Savaşı sırasında Yunanistan'a gitmek üzere ülkeyi terk etti; 1929'da Arnavutluk'taydı. EGMA'da, Hamdi Paşa'nın dışarıda Ankara aleyhtarı faaliyetlere karışmadığını belirten, 1933 tarihli bir rapor vardır.[126] Onun, 1938 affından sonra Türkiye'ye dönmeyip Arnavutluk'ta kaldığını biliyoruz, ama ölüm tarihini bilmiyoruz.

124 Bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0/106.695.21, 15 Mayıs 1925 tarihli bir mektup); ayrıca EGMA 12222-11/ A 10; diğer bir talep için Bkz. 12222-11/ C 13, Bingöl'de 136. Cemal Bey'in Mustafa Kemal'e affedilmek için yazdığı mektubun tamamı, Bingöl, ek 17'dedir.

125 Bkz. Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State* (Albany: SUNY Press, 2004), 81 [*Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005].

126 EGMA 12222-12/ B 13, Bingöl'de 137.

(13) *Sabık Maarif Nazırı Rumbeyoğlu Fahrettin*

1867 İstanbul doğumlu olup mülkiyeden 1887'de mezun olmuştur. Viyana, Roma, Atina ve Petersburg'da diplomat olarak bulundu. 1912'de sefir unvanını alan Fahrettin, 5 Nisan 1920'de maarif nazırı oldu ve 30 Temmuz 1920'ye kadar bu makamda kaldı. 1918'deki Paris Barış Konferansında Osmanlı heyetindeydi. Hilafet Ordusunun kuruluşuna vasıta olması, 150'likler listesine alınmasına ve ülkeyi terk etmesine yol açtı. Sürgündeki yıllarını Fransa'da geçirdi, fakat aftan sonra İstanbul'a döndü ve 1942'de burada öldü.

(14) *Sabık Ziraat ve Ticaret Nazırı Kızılhançerci Remzi*

Remzi Paşa da asker kökenliydi ve döneminin, 150'likler listesinde yer alan birçok subayı gibi o da İTC hükümeti tarafından zorla emekli edildi. Hakkında bilinen, 1919'da Ankara karşıtı Kızılhançer örgütünü kurduğudur. Yegâne amacı Kemalistleri/milliyetçi Ankara çevresini ortadan kaldırmak olan bu örgüt, Hilafet Ordusuyla da yakın temas halindeydi. Dördüncü Damat Ferit Paşa hükümetinde ziraat ve ticaret nazırı olarak görev yaptı (5 Nisan 1920-30 Temmuz 1920). 150'liklere mensup olarak ülkeyi terk edince, Almanya'nın Münih şehrine giderek hayatının geri kalan yıllarını siyasetten uzak bir biçimde burada geçirdi. 30 Eylül 1934'te öldü. Oğlu, tanınmış anti-komünist Şevket Mocan, 1950'de Demokrat Partiden meclise girdi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, bu gruptaki 150'likler Osmanlı hükümetinin yüksek makamlarına mensup ve hemen hemen istisnasız biçimde İTC aleyhtarı idiler. Bu olgu, İTC ile Hürriyet ve İtilaf arasındaki rekabetin, bu iki parti de ortadan kalktıktan sonra bile devam ettiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Bu eski bakanlara göre Ankara hükümeti İTC ideolojisini temsil ediyordu. İkisi arasında hiçbir ayrım yapmadıklarından, Ankara'ya hasımdılar. Tekrar tekrar belirtildiği gibi, başlangıçta Ankara (milliyetçi/Kemalist) hareketiyle İTC arasına çizgi çeken pek bir bulgu yoktu. Bu yüzden, onların Anadolu hareketinin İTC'nin bir başka hilesi olduğuna inanıyor olmalarının, Ankara hareketine olan muhalefetlerini körüklediği öne sürülebilir.

Bu gruptakilerin bir diğer ortak özelliği de, sürgünde Ankara aleyhtarı faaliyetlere karışmamalarıdır. Bunun bir nedeni yaşlarıdır. 1920'lerde çoğu, 60-70'lerindeydiler. Bir başka neden, yeni rejimin, her ne kadar ondan doğmuşsa da İTC hareketinin devamı olmadığını idrak etmeleridir. Birçoğu –eğer hayatta iseler– 1938'deki afla Türkiye'ye döndü. Gruptakilerden ikisinin, Remzi Paşa ve Cemal Bey'in oğulları mecliste görev yaptı.

Bu grup, Hilafet Ordusuna yakınlık ve destek temelinde teşkil edildiyse de, gruptakiler yine de ayırt edilerek seçildiler. Nafıa Nazırı Cemil Paşa (Topuzlu) ve Dahiliye Nazırı Ahmet Reşit (Rey) gibi, Hilafet Ordusunun kuruluşunda ve eylemlerinde sorumluluğu olan diğer bazı kabine üyeleri listeye alınmadı.[127]

Sevr Antlaşması'nı İmzalayan Delegeler

10 Ağustos 1920'de imzalanan ve pratikte Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanı demek olan Sevr Antlaşması, Orta Anadolu dışındaki Osmanlı topraklarının İtilaf devletleri arasında pay edilmesine hükmediyordu. Antlaşmanın dört imzacısı vardı: Rıza Tevfik, Sadrazam Damat Ferid Paşa, Hadi Paşa ve Reşat Halis. Ankara hükümeti antlaşmaya şiddetle itiraz ederek yürürlüğüne karşı savaş vereceğini ilan etti.

Aslında Anadolu hareketi, (daha sonra Ankara hükümetinin belkemiğini teşkil edecek olan) Misak-ı Milli'nin 17 Şubat 1920'deki ilanıyla önceden başlamış bulunuyordu.[128] Bu misak, en temelinde, Musul vilayeti hariç olmak üzere bugünkü Türkiye'nin sınırlarını çiziyordu. Sevr Antlaşması ve Misak-ı Milli, taahhüt ettikleri imparatorluk sınırları bakımından doğaları itibariyle birbiriyle tezat idiler. Bu arada Sevr Antlaşmasının, her ne kadar imzalandıysa da, Osmanlı Parlamentosunda hiçbir zaman onaylanmadığını, çünkü parlamentonun oylamadan önce kapandığını belirtmek gerekir. Ancak bu, sıradan vatandaşın gözünde milli harekete İstanbul hükümeti karşısında gerekli avantajı kazandırdı ve Kemalist hareket için önemli bir kaldıraç vazifesi gördü, çünkü imparatorluğun Müslüman nüfusu, İzmir'in

127 Bkz. Cemil Topuzlu, *Operatör Cemil Paşa: Hatıraları* (İstanbul: Türkiye yay. 1945), 134, 136-37. Onların listeye niye konulmadıklarının izahı için, Bkz. *age*, 147.

128 Misak-ı Milli, Osmanlı Parlamentosundaki Anadolu hareketi vekillerinin gayretleriyle yapılan kapalı bir oturumda, 28 Ocak 1920'de tartışılıp kabul edildi.

15 Mayıs 1919'da (Smyrna) ve İstanbul'un da 15 Mart 1920'de (ikinci kez) işgaliyle kapıldığı haleti ruhiye sonucu, kendi mensuplarını koruyacağına olan inancını kaybetmişti. BMM'nin 23 Nisan 1920'deki kuruluşu, Anadolu hareketinin İstanbul hükümetine duyduğu hıncın açık belirtisidir. Sevr Antlaşmasının Ağustos'ta imzalanması, İstanbul'un Anadolu'daki milli hareket üzerindeki otoritesine nihai darbeyi indirirken, milliyetçilerin Ankara'da alternatif bir meclis kurma iradesini de pekiştirdi. Bunu, Ankara ve İstanbul çevreleri arasındaki iktidar mücadelesinin resmi açılışı olarak görmek mümkündür. Bu, Anadolu hareketinin, sultanla olması şart değilse de, İstanbul hükümetiyle yollarını ayırmıştır. Bu yüzden imzacıların 150'likler listesine dahil edilmesi sürpriz olmamalıdır. Tek istisna, 6 Ekim 1923'te zaten Fransa'ya geçmiş olan Damat Ferit Paşa idi. Diğer üç kişinin üçü de listedeydi. Emniyet Genel Müdürlüğü, her ne kadar onların listeye vatandaşlıktan çıkarılabilecekler arasında bulundukları için konduğunu ileri sürse de, Başbakan Ferit Bey, 16 Nisan 1924'teki, liste konulu kapalı bir BMM oturumda, bu şahısların kendi emniyetleri bakımından listede olmaları gerektiğini ifade etmişti.[129]

(15) *Sabık Maarif Nazırı Hadi*

1861'de Bağdat'ta doğan ve 1882'de Harbiye'den mezun olduktan sonra paşalığa kadar yükselerek tümen komutanı olan Hadi Paşa, 1911'de grup kurmay başkanı olduysa da 1914'te İTC tarafından zorla emekli edildi. İTC rejiminden sonra ise birçok meslektaşı gibi geri çağrıldı ve 12 Ağustos 1919'da tekrar grup kurmay başkanlığına getirildi. Bir ay sonra Ayan Meclisine atandı. 2-12 Mayıs 1920 tarihleri arasında onu yine grup kurmay başkanı olarak görürüz. Aynı zamanda Sevr'i tartışıp kabul eden Şura-yı Saltanatın da bir üyesiydi.[130] Hadi Paşa Şura-yı Saltanat toplantısında ant-

129 *TBMM Gizli Celse...*, 440.

130 Osmanlı Parlamentosunun İstanbul'daki işgal kuvvetlerince kapatılmasından sonra, Sultan VI. Mehmed Vahdeddin, Sevr Antlaşmasını tartışmak üzere, 22 Temmuz 1920'de bir şura kurdu. Bu şura aslında bu tür ikinci şuraydı; ilki 16 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalini ele almıştı. İkinci Şura-yı Saltanat'ta Padişah, Veliaht Abdülmecit, Sadrazam Damat Ferit ve Osmanlı devlet ricalinin üst düzey mensupları bulunuyordu. Oylama sonucunda, aleyhte bir oy (Ayan Meclisinden Topçu Feriki Rıza Paşa) farkla, antlaşmayı kabul etmekten başka çare olmadığına karar verildi. Sonuç olarak, Şura Sevr Antlaşmasının kabulünü tavsiye etti.

laşmayı desteklemiş ve bu yüzden Ankara çevresinin kara listesine alınmıştı. Osmanlı hükümetinin dağılmasından sonra Arnavutluk'a gitmek üzere ülkeyi terk etti, fakat 1932'de Beyrut'ta öldü.

16) *Sabık Osmanlı Ayan Meclisi Başkanı Rıza Tevfik*

1868'de Osmanlı Edirne'sinde[131] doğan Rıza Tevfik (Bölükbaşı) 1899'da tıbbiyeden mezun oldu. 1907'de İTC'ye katılıp ertesi yıl meclise girdikten sonra, 1911'de despotça yöntemleri ve Balkanlar'ın kaybı nedeniyle İTC'yi suçlayarak muhalif Hürriyet ve İtilaf saflarına katıldı. Bir Hürriyet ve İtilaf uzmanı olan Ali Birinci, Rıza Tevfik'in partideki üyeliğinin altı aydan fazla sürmediği tahmininde bulunur.[132] Felsefeye büyük ilgi duyan ve Feylesof Rıza Tevfik diye de anılan Rıza Tevfik, İbranice, İspanyolca, İngilizce, İtalyanca, Arnavutça, Ermenice ve Fransızca bildiği gibi,[133] aynı zamanda usta bir de şairdi. Bir Rönesans insanı ve İTC eleştireni olarak Sultan Vahdeddin'in dikkatini çekti ve kendisine Maarif Nezareti makamı sunuldu. 1918'de kabul ettiği bu makamın yanı sıra, 11 Kasım 1918'den 12 Ocak 1919'a kadar Posta Telgraf Nezaretini de vekâleten yürüttü. 1. Dünya Savaşından sonraki Damat Ferit Paşa hükümetlerinde, ufuktaki Sevr Antlaşmasını tartışmak üzere kabine toplantılarına katıldı. Bu süre içinde atandığı Ayan Meclisine, biri 4 Mayıs 1919'dan 18 Haziran 1919'a, diğeri 31 Temmuz 1920'den 21 Ekim 1920'ye kadar olmak üzere iki kez başkanlık etti.

Rıza Tevfik, hatıratında, Damat Ferit Paşa'ya Mustafa Kemal'i Harbiye Nazırlığına atamasını teklif ettiğini, ancak kabine üyelerinin Mustafa Kemal'i İTC önde gelenlerinden biri olarak itham edip bu teklife şiddetle karşı çıktığını öne sürer.[134] Ne var ki, daha sonra, 1919'da, Mustafa Kemal'in askeri müfettiş olarak Anadolu'ya gönderilmesine ken-

131 Doğmuş olduğu Mustafa Paşa kasabası, bugün Bulgaristan'dadır ve Svilengrad adını almıştır.
132 Birinci, 242.
133 Syed Tanvir Wasti, "Feylosaf Rıza," *Middle Eastern Studies* 38 (2002): 83-100. Onun hakkında, Refik Halit Karay'ın *Minelbab İlelmihrab* (İstanbul: İnkilap, 1992) ve *Bir Ömür Boyunca* (İstanbul: İletişim, 1996) adlı kitaplarında da bilgi bulunur; Munise Başikoğlu "Babam Rıza Tevfik," *Tarih ve Toplum*. 57-63 (1988-89). Ayrıca bkz. Rıza Tevfik'in hatıratı, *Biraz da Ben Konuşayım* (İstanbul: İletişim, 1993).
134 Rıza Tevfik, 52-53.

disi itiraz etmiştir. Onun İstanbul çevresinin önemli bir mensubu olduğu ve Ankara'ya karşı kuvvetli şüpheler beslediği açıktır. Hatta hatıratında, Ankara hareketinin Vahdeddin'i imparatorluğu terke zorlamakla, dolaylı olarak Büyük Britanya'nın çıkarlarına hizmet ettiği imasında bile bulunmuştur.[135]

Rıza Tevfik, her şeyden önce Sevr Antlaşmasının (10 Ağustos 1920) altında imzası olduğu için 150'likler arasına alınmıştır. Kemalistlerin zaferinden sonra 15 Kasım 1922'de Mısır'a kaçarak Hicaz yolculuğunda Vahdeddin'e katılmış, daha sonra Ürdün kralının teklifini kabul ederek, 1925'te ulusal müze ve kütüphane müdürü olmuştur. Sürgünde Birleşik Devletler, Kıbrıs, Hicaz, Ürdün ve Lübnan'da yaşamış, 1938'deki aftan sonra Türkiye'ye hemen dönmeyip 1943'e kadar beklemiş ve 30 Aralık 1949'ta İstanbul'da vefat etmiştir. Rıza Tevfik, gerek sürgündeyken, gerek sonrasında Ankara aleyhtarı herhangi bir faaliyete katılmamıştır.

(17) *Sabık Bern Sefiri Reşat Halis*

4 Mart 1919'dan 18 Mayıs 1919'a kadar Maarif Nezaretinde müsteşarlık yaptı. Bu esnada Damat Ferit Paşa tarafından sefir olarak Bern'e atandı. 150'liklere dahil edilmesinin yegâne nedeni, Ankara çevresine muhalifliği değil, Sevr Antlaşmasının altında imzasının bulunmasıdır. Paris'te sürgündeyken Osmanlı hanedanından Şaziye Sultan[136] ile evlendiği için aftan sonra Türkiye'ye dönemedi.

Bu grubun üyeleri arasındaki tek ortaklık, Sevr Antlaşmasına imza koymalarıdır ve bu haliyle bu grup, en tarafsızca belirlenmiş grup gibi gözükmektedir. Kayıtlarda sadece, Rıza Tevfik'in Mustafa Kemal'in genel Müfettiş olarak Anadolu'ya atanmasını eleştirmesi vardır ki Rıza Tevfik de Ankara aleyhtarı olmaktan ziyade İstanbul taraftarı olarak tanımlanabilir. Bu grubun diğer üyeleri, siyaseten faal olmayan ve yeni rejime asla bir tehdit oluşturmayan bürokrat ve askerler idiler.

135 Ona göre Britanya, halifenin Hint Müslümanlarını Britanya İmparatorluğu aleyhine kışkırtacağı korkusuyla sultanın/halifenin otoritesini kırmaya çalışıyordu. İngilizler bu tehdidi bertaraf etmek için, milliyetçilerin her an İstanbul'a girip sultana zarar verebileceği rivayetini yaydılar ki bu propaganda stratejisi tuttu ve daha sonra iş saltanat ve hilafetin kaldırılmasına kadar gitti, Bkz. Rıza Tevfik, 188-91.
136 II. Abdülhamid'in kızlarından biri olmalıdır.

(18) *Hilafet Ordusu Kumandanı Süleyman Şefik*[137]

1866'da doğan ve Harbiyeden 16 Mayıs 1886'da üsteğmen rütbesiyle mezun olan[138] Süleyman Şefik (Söylemezoğlu), generalliğe kadar yükseldikten sonra İTC tarafından 1914'te zorla emekli edildi.[139] Bu tarihten sonra ise birkaç defa yeniden işbaşına çağrıldı.[140] 1. Dünya Savaşının ardından İTC hükümetinin yerini Hürriyet ve İtilaf hükümetinin alması üzerine, 13 Ağustos 1919'da Damat Ferit Paşa tarafından Harbiye Nazırlığına getirildi. Hilafet Ordusunun kurulmasından sonra, birinci kumandan oldu, ancak bu mevkide sadece 22 gün kalabildi (29 Nisan 1919-21 Mayıs 1919). Süleyman Şefik, Tarık Mümtaz Göztepe'ye gönderdiği bir mektupta, Hilafet Ordusu Kumandanlığının Damat Ferit Paşa'nın isteği ve sultanın onayıyla olduğunu açıklar. "Yaver-i ekrem'i bulunduğum Padişah'ın emrini bir asker sıfatiyle de reddetmek bence imkânsızdı. ... Anadolu'daki Kuvayı Milliye kumandan ve mümessilleriyle temasa geçmeye ve icap edenler hakkında hiçbir yere danışmadan af kararları vermeye salahiyetim olacaktı."[141] Belli ki işler planlandığı gibi gitmemiş ve Süleyman Şefik, görevi kabul etmesinin üzerinden üç hafta kadar geçmişken, Kuvayı Seyyare'nin başına düşük rütbeli milis kumandanı Ahmet Anzavur'un getirilmesini onaylamayarak istifa etmiştir.[142]

Diğer birçok 150'lik gibi Süleyman Şefik'in de eski bir İTC mensubu olması ve ardından azılı İTC düşmanı Damat Ferit Paşa'nın safına geçmesi, okuru şaşırtmamalıdır.[143] Bir diğer 150'lik olan Tarık Mümtaz Göztepe,

137 Süleyman Şefik Paşa'nın hatıratı, *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim: 31 Mart Vak'ası* (İstanbul: Arma, 2004) adı altında yayınlandı.

138 EGMA 12222/18/1. Müdafaayı Milliye Vekaleti personel dairesince hazırlanan bu belge, tam tarihleriyle onun resmi atamalarını verir. Süleyman Şefik hakkında Şerife Özkan'da verilen bazı tarihler, bu listeye uymaz.

139 Bu yıl, Şerife Özkan'ın Süleyman Şefik hakkındaki çalışmasında (1913) farklıdır, Bkz. "Yüzellilikler ve Süleyman Şefik Kemali" 66. Ancak ben onun ilk emeklilik tarihini 16 Teşrin-i Evvel 1330 olarak gösteren ve miladi takvimde 1 Kasım 1914'e tekabül eden bir arşiv belgesi buldum, EGMA (12222/18/1).

140 Bkz. EGMA, 12222/18/1.

141 Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı...*, 300.

142 Süleyman Şefik, Anzavur'un emirlerini dinlemediğini ve başına buyruk hareket ettiğini ileri sürmüştür; Bkz. *age.* 300-301.

143 Özkan, *Yüzellilikler*, 76, dipnot.

Süleyman Şefik, Damat Ferit Paşa Kabinesinde Harbiye Nezaretine atandığında, onun Hürriyet ve İtilaf çevrelerinde tanınmayan bir şahsiyet olduğunu iddia eder; o, meşum Enver Paşa'nın arkadaşıdır ve dolayısıyla bir İTC üyesi sayılmaktadır.[144] Süleyman Şefik, gerçekten de yemin etmiş bir İTC üyesiydi ve bu da kabinede bilinirdi. Dönemin görgü şahidi Ali Fuat Türkgeldi, Damat Ferit'in ona güvendiğini ve kabinede bir şans vermek istediğini yazar.[145]

Süleyman Şefik'in Harbiye Nazırlığına atanmadan önce, Anadolu'daki milli kuvvetlerden hiç hazzetmediğini açıkça gösterdiğini biliyoruz. *İkaz* gazetesine verdiği bir beyanatta, "Anadolu'daki mevcut durumun sorumlusu Mustafa Kemal Paşa'dır. Hükümete karşı açıkça isyan etti. Bu tür hareketler ülkeyi mahveder,"[146] şeklinde bir ikazda bulundu. Süleyman Şefik'i 150'likler arasına sokan sadece beyanları değildir. Fiilleri de, onun Anadolu'daki hareketi ezmeye bir biçimde kararlı bir kişi olduğuna şahittir. Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, 8 Temmuz 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Ali Kemal tarafından genel müfettişlik görevinden alındı ve kendisi aynı gün Osmanlı ordusundan istifa etti. Bu, Mustafa Kemal'in öncülük ettiği milli hareketin, milliyetçilerin çapının ve kuvvetinin farkında olan İstanbul hükümetinin otoritesini tanımadığının açık göstergesiydi. Süleyman Şefik, milliyetçilerin birbiriyle temasa geçmesini önlemek için, 18 Ağustos 1919 tarihinde, harbiye nazırı sıfatıyla kolordu komutanlarına kendi aralarında şifreli mesajlar kullanmamalarını emreden bir talimat yayınladı. Bunun tek istisnası, kolordu komutanlarıyla nezaret arasındaki haberleşme olacaktı.[147] Süleyman Şefik, milli hareketin Anadolu'yu seferber etmek için kolordular arasında şifreli telgraflara ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Böylelikle, söz gelimi Batı Anadolu'daki 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ile Doğu Anadolu'daki 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa arasındaki işbirliği önlenecekti. Milliyetçiler de, buna karşılık, Sivas Kongresinden sonra, 12 Eylül 1919 tarihinde, İstanbul'la her türlü haberleşmenin kesilmesine karar verdiler.[148]

144 Göztepe, 208.
145 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 234-35.
146 *İkaz*, 11 Ağustos 1919 Özkan'da zikredildiği gibi, 73.
147 Özkan telgraf metninin tamamını çözer, s. 81, dipnot.
148 Atatürk, *Nutuk*, cilt 1, 98.

Süleyman Şefik'in milliyetçilere karşı bir diğer eylemi de Elazığ Valisi Ali Galip'e 3 Eylül 1919'da gönderilmiş telgraftır. Süleyman Şefik ve Dahiliye Nazırı Adil imzalı bu telgraf, Elazığ valisine Sivas'taki milli toplantının her ne pahasına olursa olsun önlenmesi talimatını veriyordu. Bu telgrafın bir kopyasının Mustafa Kemal'de bulunduğunu ve onun Süleyman Şefik'in husumetinin gayet farkında olduğunu biliyoruz.[149]

Süleyman Şefik, bütün bu nedenlerle, milliyetçilerin zafer kazanmasının, kendi kişisel güvenliğine büyük bir tehlike arz edeceğini biliyordu. Bu yüzden İngiliz himayesine sığındı ve Mısır'a varmak üzere 1922'de ülkeyi terk etti. Sonrasında onu 2 Şubat 1926'da Mekke'de görürüz; burada, 1929'da emekli oluncaya kadar Kral İbni Suud'un bürokratı olarak görev yaptı. Sürgündeyken, Türk istihbarat kaynakları onun dışarıdaki faaliyetleri hakkında pek çok bilgi toplamışlardır. Raporlar, Süleyman Şefik'in sürgünde muhalif bir örgüt kurmaya çalıştığını gösterir. Bu örgütün adı Öç Cemiyeti olacak ve 1928'de milliyetçi rejimi tepetaklak edip saltanatı geri getirmek için çalışacaktı.[150] Bir başka belgede, Süleyman Şefik'in, 1939'da, yetmiş üç yaşındayken, Osmanlı Cemiyeti adlı bir başka örgüt kurma planları yaptığını görürüz.[151] Görünen o ki, bu belge onun Türkiye'deki faaliyetleriyle irtibatlıdır ve kendisinin hâlâ Osmanlı hanedanını geri getirmeye çalıştığını gösterir. Osmanlı Cemiyetinin programı, anti-Kemalist tonlar taşıyan 16 maddeden oluşuyordu. Örneğin, polisin bir raporunda, onun şu beyanatı geçiyordu:

> Türkiye uçurumun kenarındadır. Mahvolacaktır. Türkiye'yi parçalayacaklar, Cumhur ricali de birer tarafa kaçacaklardır. Çantaları hazır ve paraları Avrupa bankalarında mevdudur [emanet edilmiştir]. Ağabeyleri İttihatçılar öyle yapmadılar mı?[152]

Ankara hükümetinin onu pek ciddiye almamış olması mümkündür; nitekim hükümeti eleştirmeye devam etse de, aftan sonra Türkiye'de

149 *Age.*, 88-89.
150 Belge açık bir şekilde numaralanmamıştır; EGMA 2 D1, 2 D2 ve ayrıca 2 C8. Böyle oldukları belirtilmese de, bu belgelerin dosya 12221'in uzantıları olması mümkündür.
151 EGMA 12222/18.
152 EGMA 12222/18.

oturmasına izin vermiştir. Ancak 1940'ta bile yakından izleniyor ve her hareketi kaydediliyordu.[153] Polis arşivlerindeki bir belge (EGMA 12222/18), Süleyman Şefik'in 4 Mayıs 1940'ta, Adliye Vekili Fethi Okyar'ı ziyaret ettiğini gösterir. Aynı belge, Süleyman Şefik'in o sırada Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olan İsmet Paşa'ya bir mektup gönderdiğini de ortaya koyar. Mektubunun ve adliye vekiliyle yaptığı toplantının içeriğini bilemiyoruz. Ne var ki şiddetli bir cumhuriyet aleyhtarı olmasına rağmen, cumhuriyet hükümetinin en üst kademeleriyle temasa geçebiliyordu. Söylemini destekleyen herhangi bir eylemi olmadığı için ve muhtemelen ileri yaşı nedeniyle Süleyman Şefik kovuşturulmadı.

Onun ülkeye tam geliş tarihi de bilinmemektedir. Ancak 1940'ta Türkiye'de olduğunu biliyoruz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerindeki belgelerden biri, onun 1939'da Lübnan'da ikamet ettiğini gösterir.[154] Dolayısıyla, geri dönüşü bu dönemde olmuş olmalıdır. 16 Şubat 1946'da İstanbul'da vefat etti.

(19) *Süleyman Şefik'in Yaveri Bulgar Tahsin*

Harbiye'den mezun olup yüzbaşılığa kadar yükselen ve Süleyman Şefik'e yaver olarak hizmet eden Tahsin, Filibeli olduğundan Bulgar Tahsin diye bilinirdi. Milli kuvvetler karşıtı Nigehban-ı Askeri Cemiyetinin bir üyesiydi.[155]

(20) *Kuvayı İnzibâtiye Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ahmet Refik*

Harbiye kökenliydi, ancak generallikten hemen önce istifa edip İTC'ye katıldı. Daha sonra diğer birçokları gibi o da Hürriyet ve İtilaf saflarına geçti ve Hilafet Ordusu erkân-ı harbiye reisliğine getirildi. Damat Ferit Paşa'yı, Ankara'nın Milli Kuvvetlerine karşı duyduğu düşmanlıkla etkiledi. Ahmet Refik, Ankara aleyhtarı subayları Hilafet Ordusuna toplamaya çalıştı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine Bulgaristan'a kaçtı ve 1930'da orada öldü. Emin Karaca, onun erkek kardeşinin Türkiye'de

153 *Age.*
154 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0/107.698.7.
155 Daha fazla bilgi için Bkz.Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler*, cilt 2 (İstanbul: İletişim, 1999), 340-58.

kalarak Diyanet İşleri Başkanı olduğunu, oğlunun da cumhuriyet hükümeti emrinde üst düzey bir bürokrat olarak görev yaptığını belirtir.[156]

(21) *Kuvayı İnzibâtiye Mitralyöz Kumandanı ve Damat Ferit Paşa'nın Yaveri Tarık Mümtaz (Göztepe)*

1893'te İstanbul'da doğdu. Asker kökenliydi ve Damat Ferit Paşa dahil birçok harbiye nazırına yaver olarak hizmet etti. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerine ilişkin değerli bilgiler içeren çeşitli kitapların yazarı olarak da tanınır.[157] 1. Dünya Savaşı'ndan sonra *Ümit* adlı bir dergi çıkardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması üzerine ülkeyi terk ederek San Remo'daki Vahdeddin'in yanına gitti ve onun sürgündeki yaşamına birinci elden şahitlik ederek, 1926'daki ölümüne kadar yanında kaldı.

Tarık Mümtaz, 150'likler listesinin Hilafet Ordusu kısmına dahil edildi, çünkü Ankara karşıtı bu askeri kuvvette mitralyöz birimi komutanı olarak sorumluluk almıştı. Yurtdışındayken, Bulgaristan'daki Türk okullarında ders verdi ve Suriye'de ise, örneğin Çerkesce *Marc* (1928-31) gibi gazeteler yayınladı. Aftan sonra Türkiye'ye dönerek *Yeni Sabah* ve *Zafer* gibi gazetelerde çalıştı. Birçok listedaşı gibi o da hükümete dair yorumlarda bulunmaktan kaçındı ve 24 Ocak 1977'de İstanbul'da öldü.

(22) *Sabık Kuvayı İnzibatiye ve İzmir (17.) Kolordu Kumandanı Ali Nadir*

Harbiye mezunu Ali Nadir Paşa, daha çok Balkan Savaşlarında (1912-13) "Selanik'i düşmana teslim eden kumandan" olarak bilinir.[158] Bu olaydan sonra istifaya zorlandıysa da, 16 Aralık 1918'de ilk Divan-ı Harb'e üye tayin edildi.[159] 17. Kolordu Kumandanı olarak 15 Mayıs 1919'da İzmir'i Yunanlılara teslim etmekten sorumlu tutuldu. Ali Nadir listeye öncelikle Hilafet Ordusuna komutan atandığı için dahil edildi. Ölüm yeri konusun-

156 Karaca, 69.

157 Bunlar arasında, örneğin, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdeddin Mütareke Gayyasında* ve *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdeddin Gurbet Cehenneminde* sayılabilir. Kafkasya asıllı olması nedeniyle, Kafkas tarihiyle de ilgileniyordu ve *İmam Şamil: Kafkasya'nın Büyük Harp ve İhtilal Kahramanı* (İstanbul: İnkilap, 1961) adlı eseri yayınlamıştı.

158 Erdeha, 176.

159 Bu mahkeme daha sonra, 1919'da, İTC mensuplarını 1. Dünya Savaşındaki suçları nedeniyle yargıladı.

da birbiriyle çelişen bilgiler varsa da, 1930'da muhtemelen Fransa'nın Nis şehrinde sefalet içinde ölmüştür.[160]

(23) *Kuvayı İnzibatiye mensuplarından ve Nemrut Mustafa Divan-ı Harp üyesi (kaymakam) Fettah*

Asker kökenliydi ve İTC tarafından zorla istifa ettirilmeden önce yarbaylığa yükselmişti. Ancak, 5 Nisan 1920'de, halk arasında Ankara/milli çevre mensup ya da sempatizanlarını yargılamasıyla ünlü mahkeme başkanının adıyla "Nemrut Mustafa Divan-ı Harbi" diye anılan sıkıyönetim mahkemesine atandı.

İstiklal Savaşından sonra, önce Mısır, sonra Suriye'ye gitmek üzere ülkesini terk etti. Kürt kökenli olduğu için Kamil Erdeha onun Halep'teki Kürt milliyetçisi faaliyetlere karıştığını ve Türkiye'de bir Kürt ayaklanmasını kışkırtmaya çalıştığını ileri sürer.[161] Fettah, 1933 öncesinde Suriye'de hayatını kaybetti.[162]

(24) *Kuvayı İnzibâtiye mensuplarından Çopur Hakkı*

Çerkes asıllı ve harbiye kökenli olan Çopur Hakkı, iflah olmaz bir Ankara düşmanı ve Ocak 1919'da İTC'yi bertaraf etmek üzere kurulan Nigehban-ı Askeri Cemiyeti kurucularındandı. Ankara çevresinin İTC'nin bir uzantısı olduğu iddiasıyla kurulan bu örgüt, Kemalistlere düşmandı. Çopur Hakkı aynı zamanda Hilafet Ordusunda da görev yapmış ve 150'likler listesine bu yüzden alınmıştır. Adının listeye, BMM'deki mebusların ısrarı sonucu eklendiğini de not etmek gerekir.[163]

Çopur Hakkı Türkiye'yi terk edip Yunanistan'a gitti ve Yunan vatandaşlığına geçerek bıkıp usanmadan Ankara aleyhine çalıştı.[164] Onun nerede ve ne zaman öldüğünü bilmiyoruz. Ancak 1937'de Yunanistan'ın İskeçe şehrinde olduğunu biliyoruz.[165]

160 Karaca ve Erdeha onun Mısır'da öldüğüne işaret ederken, Bingöl EGMA 12222-22/A 1'e göndermeyle Nis'te öldüğünü ileri sürer. Öteki yazarlar verdikleri bilgi için herhangi bir referans göstermediklerinden, Bingöl'ün referansına dayandım.
161 Erdeha, 188. Onun bu iddiasına el verecek başka bir bilgiye sahip değilim.
162 Bkz. Bingöl'deki, 1933'te hayatta olmayan 150'likler listesi, ek 20a.
163 *TBMM Gizli Celse*, 440. Onun dahil edilmesine, özellikle İstanbul'dan Ali Rıza Bey ısrar etmiştir.
164 EGMA 12222-22/A 4 ve C12, Bingöl'de 142.
165 EGMA 12221-2/B1-B2-B6-B7; listenin tamamı için de, Bingöl, ek 22.

Görüldüğü gibi, bu grup hemen hemen tamamıyla asker kökenli kişilerden oluşuyordu ve etnik olarak çoğu Çerkes asıllıydı. Listeye Hilafet Ordusu başlığı altında dahil edilmişlerdi ama bazıları listeye başka kategorilerden de girebilirdi.

Mülki ve Askeri Erkân

(25) *Sabık Bursa Valisi Gümülcüneli İsmail*

1877'de Gümülcine'de (bugünkü Yunanistan'da) doğdu ve siyasete, Osmanlı Parlamentosuna, memleketinden İTC üyesi olarak girdiği 1908'de atıldı. Kısa süre sonra İTC'den ayrılıp, daha sonra 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf ile birleşecek olan Ahali Fırkasını kurdu. Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikasta kurban gitmesi üzerine Paris'e hareket etti. Ancak Hürriyet ve İtilafın 1919'da yeniden dirilmesi üzerine geri döndü. 13 Mart 1919'da Bursa valiliğine atandı. Burada, ateşli bir İTC muhalifi olup çıktı. Birçok meslektaşı gibi o da, Ankara çevresini İTC'nin devamı sayıyor ve düşmanlık besliyordu. Kötü davranışlarından dolayı 29 Temmuz 1919'da görevden alınınca, Gümülcine'ye gidip Haziran 1920'ye kadar burada kaldı, yılın ikinci yarısında ise İstanbul'a döndü. Ancak İstanbul 1922'de milli hükümetin kontrolüne girince, önce Romanya'ya, ardından da San Remo'ya gitti. Kaynaklar onun sürgünde, birçok yakın arkadaşını, hatta sabık Sultan Vahdeddin'i bile dolandırarak düşkün bir hayat sürdüğünü aktarırlar.[166] 1938'deki afla dönmeyip Fransa'da kalmış ve 1942'de, muhtemelen Yunanistan'da ölmüştür.

(26) *Ayandan Konyalı Zeynelabidin*

Ahali Fırkası ile Hürriyet ve İtilafın kurucularındandı. Milliyetçilerin galip gelmesi üzerine Mısır'a gitmek üzere yola çıkıp, daha sonra Mekke'de Vahdeddin'e katıldı. Ardından Suriye'ye yerleşerek burada ticarete başlayan Zeynelabidin, ileriki yıllarda Irak'ta kâtip olarak karşımıza çıkar. Şaduman Halıcı onun 1939'dan sonra öldüğünü ileri sürer.[167]

166 Göztepe. *Vahdeddin Gurbet Cehenneminde..*, 135-142. Erdeha, 189, Karaca 70-71.
167 Halıcı, 105.

(27) *Sabık Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Fanizade Mesut*

1889'da Adana'da doğdu; Adana'ya Süleymaniye'den (günümüzde Irak'ta) göç etmiş varlıklı bir aileye mensuptu. Göreceğimiz gibi, Kürt asıllı ailenin, listede iki mensubu daha vardı. Hukuk tahsil eden ve Fransız işgali sırasında Adana'nın Cebel-i Bereket kazasına mutasarrıf olan Mesut, 150'likler listesine bu nedenle girmiştir. Kemalistlerin zaferi üzerine önce Suriye'ye, oradan da Fransa'ya giderek doktorasını tamamladı. Bitirme tezinin, Kürt milliyetçisi talepleri reddetmeyi amaçlayan Kürtler üzerine olması ilginçtir. Araştırmaları sırasında ve mezuniyetinden sonra, mali destek için Türk konsolosluğuna başvuruda bulunmuştur.[168] 1933'te Antakya'ya (o sırada Fransız Suriye'sinde) dönerek yerel bir lisede ders vermeye başladı.

Aftan sonra Türkiye'ye dönüp avukatlık yapmaya başlayan Mesut, başarılarından dolayı Mustafa Kemal'i öven bir kitap da yazdı.[169] Ankara hükümetinin yaptıklarından etkilendiği açık olan ve hayatının geri kalanını bir Mustafa Kemal hayranı olarak geçiren Fanizade Mesut, 15 Kasım 1979'da İstanbul'da öldü.[170]

(28) *Hürriyet ve İtilaf liderlerinden Miralay Sadık*

1860 doğumlu ve asker kökenli olan Sadık Bey, 1906'da İTC'nin Manastır (günümüzde Makedonya'daki Bitola) şubesine katıldı. Bununla birlikte, Hürriyet ve İtilaf araştırmacısı Ali Birinci, onun İTC'nin beyin takımından uzak tutulduğunu ve bunun, cemiyetten ayrılmasına zemin hazırladığını ileri sürer.[171] Daha sonra Hürriyet ve İtilafa katılarak burada başkan yardımcılığı koltuğuna oturdu. Mahmut Şevket Paşa'nın 1913'teki katlinden sonra, diğer bazı İTC muhalifleri gibi o da imparatorluğu terk ederek Fransa'ya doğru yola çıktı ve 1919'a kadar orada kaldı. 1920'de Hürriyet ve İtilafın başına geçti; 1921'de ise İngiltere'yle işbirliği yaparak imparatorluğu koruyacağı iddiasındaki Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyetinin başkanlığına seçildi.[172] Gerçekteyse bu örgüt, imparatorluk-

168 EGMA 12222-27/D2-C14-B2, Bingöl'de 146.
169 Fanizade Mesut, *Atatürk'ün Hayat Felsefesi* (Antakya: y.b., 1938); kitabın eleştirisi ve Fanizade Mesut'un hayatı hakkında bilgi için Bkz. İsmail Arar, "Bir 150'liğin Kitabı," *Tarih ve Toplum*. 10 (1989): 318.
170 Karaca yılı 1980 olarak verir.
171 Birinci, 243.
172 Tunaya, cilt 2, 463-80.

taki İngiliz çıkarlarının bir kuklası ve sıkı bir İTC karşıtıydı. Ankara'daki milliyetçilerin, İngiltere'nin Osmanlı İmpratorluğu'na karşı beslediği iyi niyete zarar vereceğine inanan Sadık, aynı zamanda sesi çok çıkan bir Ankara muhalifiydi. Bu nedenle 1924'te Türkiye'yi terk ederek gittiği Romanya'da 16 yıl kaldı.[173] 1940'ta, sürgünden döndüğü gün, İstanbul'da öldü.

(29) *Sabık Malatya Mutasarrıfı Bedirhani Halil Rami*

Kürt ileri gelenlerinden, ünlü Bedirhan Paşa'nın[174] oğlu ve İstiklal Savaşı sırasında Malatya mutasarrıfı idi. Mustafa Kemal, *Nutuk*'unun birkaç yerinde, Halil Rami'nin Eylül 1919'daki Sivas Kongresini basma ve kendisini öldürme bağlamındaki girişimlerinden söz eder.[175] Ayrıca, gizli İngiliz ajanı Binbaşı Edward W. C. Noel'in Kürt aşiretlerini Kemalistlere karşı örgütlemek için Halil Rami'yle kurduğu temas da apaçık belgelenmiş durumdadır.[176] Bu yüzden 150'likler listesine alınması kimseyi şaşırtmadı. Şaşırtıcı olan, onun orijinal listede yer almayıp, listeye sonradan, BMM'deki tartışmalar esnasında, Kastamonu mebusu Halit Bey'in talebi üzerine dahil edilmesiydi.[177]

Halil Rami, 1925'te İstanbul'da yakalanarak Beyrut'a sürgüne gönderildi. Burada Kürt milliyetçisi faaliyetlerde bulundu. Türk polis arşivlerine göre 8 Aralık 1932'de öldü.[178]

(30) *Sabık Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü*

Hukuk tahsil etti ve 19 Şubat 1919'da Manisa mutasarrıfı oldu. Kamil Erdeha onun, Manisa Yunan işgalindeyken, Yunan güçlerinin kendilerine karşı çıkılamayacak kadar üstün olduklarına inandığını ve bu

173 Birinci (s. 243) onun 22 yıl Romanya'da kaldığı konusundaki iddiasında haklı değildir. Onun 1940'ta, İstanbul'da öldüğünü biliyoruz ki bu onun sürgünde 16 yıl kaldığını gösterir.
174 Ailesi için, Bkz. Malmisanıj, *Cızira Botanlı Bedırhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneğinin Tutanakları* (Spanga, Sweden: APEC, 1994) ve Özoğlu, 2004.
175 Atatürk, cilt 1, 80, 86, 92
176 Edward W. C. Noel, *Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan* (Bağdat: y.b., 1920); David McDowell, *A Modern History of the Kurds* (Londra, New York: I. B. Tauris, 1996), 128-29.
177 *TBMM Gizli Celse*, 446.
178 EGMA 12222-29/ F9, Bingöl'de 149.

yüzden onlarla işbirliği yaptığını ileri sürer. Ancak bu işbirliğinde o kadar ileri gitmiştir ki, Yunan güçleri için bir Yunan subayı kadar canla başla çalıştığından, halk kendisine "Hüsnüyadis" adını takmıştır.[179]

Hüsnü, Türkiye'nin zaferinden sonra geri çekilen Yunan kuvvetleriyle beraber ülkeyi terk etti. Yunan vatandaşlığına geçip Atina'da yaşamaya başladı. Yaşamının geri kalanını, Yunan Ulusal Bankasında hukuk danışmanlığı yaparak geçirdi.[180] Aftan sonra Türkiye'ye dönmeyerek Yunanistan'da öldü.

(31) *Sabık Divan-ı Harp Reisi Nemrut Mustafa*

Asker kökenli olan ve paşalığa kadar yükselen Nemrut (Kürt) Mustafa Paşa, İTC döneminde istifaya zorlandı. İTC iktidarının 16 Aralık 1918'de yıkılması üzerine, İTC mensuplarını yargılayan Birinci Divan-ı Harbe üye olarak atandı. Anadolu'da çeşitli idari görevlerde bulunduktan sonra, 1920'de aynı mahkemenin reisliğine tayin edildi. Bu görevdeyken, bir an bile ara vermeden Ankara çevresi aleyhine çalıştı ve Mustafa Kemal dahil bu çevrenin birçok mensubunu idam cezasına çarptırdı. Tevfik Paşa hükümeti döneminde (21 Ekim 1920-17 Kasım 1922), yetkisini kötüye kullanmakla suçlanarak yedi ay hapis yattı. Ancak 7 Şubat 1921'de Sultan Vahdeddin tarafından affedildi.

Mustafa Paşa, İstiklal Savaşı sırasında, önce Şam'a (28 Haziran 1921), sonra Bağdat'a gitti ve burada Kürt milliyetçisi faaliyetlerde bulundu. 29 Ocak 1936'daki ölümüne kadar sıkı bir Ankara hükümeti karşıtı olarak Irak'ta yaşadı.[181]

(32) *Uşak Belediye Reisi Hulusi*

Memleketi terk ettikten sonra Yunanistan'a gitti ve öldüğü tarih olan 5 Nisan 1930'a kadar burada kaldı. Sürgünde, Ankara aleyhtarı faaliyetlerde bulunduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur.[182]

179 Erdeha, 188.
180 EGMA 12222-29/ B13, Bingöl'de 149.
181 EGMA 12222-31/ D10-D3-D14, Bingöl'de 150.
182 EGMA 12222-32/ E 12, Halıcı'da 116.

(33) *Sabık Adapazarı Kaymakamı Hain Mustafa*

1907'de mülkiyeden mezun oldu ve çeşitli kasabalarda kaymakamlık yaptı. 1919'da, Yunanlıların bölgeyi işgali sırasında Adapazarı'na atandı ve Yunan idaresinde görev yaptı. Bir Hürriyet ve İtilaf mensubu olarak azılı bir Ankara hükümeti karşıtıydı.[183] Onun, 1937'de, Yunanistan'ın Selanik şehrinde olduğunu biliyoruz. Ama nerede ve ne zaman öldüğünü bilmiyoruz.

(34) *Sabık Tekirdağ Müftüsü Hafız Ahmet*

Yunan istilasına kadar Edirne'de alt kademe bir din görevlisi olarak çalıştı ve ardından Tekirdağ Müftüsü oldu. Yunan kuvvetleriyle birlikte ülkeyi terk ederek Selanik'e gitti. Ankara aleyhtarı faaliyetlere karışmayan Hafız Ahmet, 16 Temmuz 1931' de Cangaza'da öldü.[184]

(35) *Sabık Afyonkarahisar Kaymakamı Sabit*

Sürgün yıllarını Yunanistan'da geçirdi ve 1926'da orada öldü.

(36) *Sabık Gazi Ayıntap Kaymakamı Celal Kadri*

Fransız işgalinde Gaziantep kaymakamı olarak görev yaptı ve daha sonra Fransızlarla birlikte Halep'e giderek orada Fransız istihbaratı için çalıştı. Aynı zamanda Suriye'de *Doğru Yol* adlı bir gazete de yayınladı. Polis raporları, onun 1935'ten sonra Türk istihbaratı için de çalıştığını ve aftan sonra Türkiye'ye döndüğünü ortaya koyar.[185]

(37) *Hürriyet ve İtilaf Kâtibi Umumisi Adanalı [Fanizade] Zeynelabidin*

1884'te Adana'da doğan Zeynelabidin, Hürriyet ve İtilafın ileri gelenlerindendi. Parti sözcüsü olarak bilinirdi ve partinin genel sekreteri de oldu. 26 Mayıs 1919'da, imparatorluğun sorunlarını tartışmak üzere toplanan Şura-yı Saltanat'ta, Hürriyet ve İtilafın görüşlerini o sundu.[186] İstiklal Savaşından sonra önce Mısır'a, ardından Bağdat'a gitti ve orada öldü.

183 Durmuş Yalçın, "Milli Mücadele'de İdareciler, Günümüzün ve Geleceğin İdareciliği" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt VII, 21 (1991), elektronik sürümü http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=602 3 Aralık 2008'de alındı.
184 EGMA GSA 12222-32/ E 13, Halıcı'da 118.
185 EGMA 12222-36, Halıcı'da 118-24.
186 Bkz. Stanford Shaw, *From Empire to Republic*. Cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu), 628-38.

(38) *Sabık Ayan Meclisi üyesi ve Mülga Eski Evkaf Nazırı Vasfi Hoca*

Bu gruptaki birkaç ulema sınıfı mensubundan biriydi. İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde kadı olarak çalıştıktan sonra, 1908'de Balıkesir'den Osmanlı Parlamentosuna girdi. Hürriyet ve İtilafın kurucularından biriydi. 4 Mart-17 Mayıs 1919 tarihleri arasında evkaf-ı hümayun nazırlığı, 19 Mayıs-20 Temmuz 1919 tarihleri arasında da adliye nazırlığı yaptı. 18 Eylül 1919'da Ayan Meclisine atandı. 150'likler listesine alınınca, önce Romanya'ya, sonra Mısır'a gitti. Ardından tekrar Romanya'ya döndü ve 1926'da burada öldü.[187]

(39) *Sabık Harput Valisi Ali Galip*

1871'de Kayseri'de doğdu. 1895'te harbiyeden mezun oldu ve yarbaylığa yükseldi.[188] 14 Nisan 1911'de ordudan ayrılarak Hürriyet ve İtilaftan siyasete atıldı. Mayıs 1919'da, Damat Ferit Paşa tarafından Harput valiliğine atandı. Bu görevdeyken Kemalist gruplarla uğraşmaya başladı ve Osmanlı Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in kendisine, Eylül 1919'daki Sivas Kongresinde Mustafa Kemal ve yol arkadaşlarını tevkif emrini vermesiyle "Ali Galip Olayı" diye bilinen olayın baş aktörü olarak tarihe geçti. Mustafa Kemal *Nutuk*'unda bu olaya bir bölüm ayırır ve BMM'ye Ali Galip'in milliyetçileri durdurma girişiminde başarısız olarak Halep üzerinden İstanbul'a kaçtığı bilgisini verir.[189]

150'likler listesinin 1924'te ilanı üzerine, Ali Galip Romanya'ya gitti ve 15 Kasım 1932'de burada öldü. Sürgünde tüccarlığa başlayarak, önce Köstence'de peynir üretip yerel okullara sattı, daha sonra İstanbul'a hayvan gönderdi. Sürgün yıllarında, Ankara karşıtı siyasetle uğraştığına dair hiçbir kayıt yoktur.

(40) *Sabık Bursa Vali Vekili Aziz Nuri*

Aziz Nuri, azılı İTC karşıtlığı nedeniyle İTC rejimi tarafından Mısır'a sürgün edildi. İTC'nin iktidardan düşmesi üzerine geri dönerek, Hürriyet

187 Halıcı, onun 7 Mart 1925'te Silistre'de öldüğünü gösterir, s. 125.
188 *Nutuk* onun rütbesini yarbay olarak verir, s. 27; ancak Erdeha, Ali Galip'in İçişleri Bakanlığı arşivlerindeki dosyasına dayanarak buna itiraz eder, s. 175.
189 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 81-95.

ve İtilafın Bursa başkanı oldu ve aynı zamanda burada Ankara aleyhtarı bir örgütlenmeye koyuldu. Bursa Yunan işgaline girince, Yunanlılar tarafından Bursa vali vekilliğine getirildi. Kemalistlerin kazandığı zafer üzerine, önce Mısır'a, oradan Yunanistan'a geçti. Türk istihbarat kaynaklarından, onun 1933'te Ürdün'ün Amman şehrinde, 1937'de ise Yunanistan'ın Pire şehrinde olduğunu öğreniyoruz.[190] Aftan sonra memlekete dönmedi; bununla beraber, ölümünden önce Mustafa Kemal'le temas kurmak istedi.[191]

(41) *Sabık Bursa Müftüsü Ömer Fevzi*

Ulema kökenli bir Hürriyet ve İtilaf siyasetçisiydi. 1920 tarihli Sevr Antlaşmasından sonra getirildiği Bursa Müftülüğünde milli mücadeleye savaş açtı. Aziz Nuri (bkz. yukarısı) ile birlikte, Ankara karşıtı bir örgüt kurmaya çalıştı ama başaramadı. Milliyetçiler onu tutuklayarak Kütahya'ya sürdüler. Bursa'nın Yunanlılarca işgali üzerine geri dönüp Yunan kuvvetleri hesabına çalışmaya başladı. Adı, bir Türk istihbarat raporunda "müteveffa" başlığı altında geçtiğine göre, 1933'ten önce Mısır'da öldü.[192]

(42) *Sabık İzmir Kadı Müşaviri Ahmet Asım*

Sürgün yıllarını Gümülcine ve İskenderun'da geçiren Ahmet Asım, 14 Haziran 1928'de öldü.[193]

(43) *Sabık İstanbul Muhafızı Natık*

Günlük *Tan* gazetesine göre, kendisini Selanik'e süren İTC'nin baş düşmanlarından biriydi.[194] İTC'nin çökmesinden sonra geri dönüp İstanbul Muhafızı oldu. 1933'te Mısır'da öldü.

(44) *Sabık Dahiliye Nazırı ve Ayan Meclisi'nden Adil*

1867'de İstanbul'da doğup bilinmeyen bir tarihte Bükreş'te öldü.[195]

190 EGMA 12221-1/A1-13 ve G11, G13, ayrıca 12221-2/B1, 2, 6, 7 Bingöl'de basıldığı şekliyle, ek 20.
191 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 30.10.0.0/107.698.9.
192 Age., 1933'ten önce ölmüş birini belirtmek istediğimde bu belgeye atıf yaptım.
193 EGMA 12222-42, Halıcı'da 136.
194 *Tan*, 31 May 1938, "Yüzellilikler Kimlerdir Ne Yapmışlardı?" Karaca'nın bahsi, 268.
195 EGMA 12222-44, Halıcı'da 136.

(45) *Sabık Dahiliye Nazırı Mehmet Ali*

Birçok üst düzey Osmanlı bürokratını yetiştiren Galatasaray Mekteb-i Sultanisi mezunuydu. Okulu bitirince İstanbul'un Beyoğlu mutasarrıflığına getirildi. 1. Dünya Savaşından sonra Hürriyet ve İtilafın kuruluşunda rol oynadı ve ilk Damat Ferit Paşa hükümetinde posta telgraf nazırı olarak görev yaptı. Bu nezaretin kaldırılmasından sonra dahiliye nazırı oldu. Bu göreve atanmasında İngiliz olan karısının rol oynadığı rivayet edilmiştir.[196] Onun, Damat Ferit Paşa ile Vahdeddin'i, 1919'da Anadolu'da İstiklal Savaşının başlangıcını temsil eden olay olarak Mustafa Kemal'i Anadolu'ya atamaya ikna etmesinden takdirle bahsedilir. Mehmet Ali ile Mustafa Kemal'in İstiklal Savaşı öncesindeki arkadaşlığından bahseden pek çok referans vardır.[197] Ne var ki, Ankara hükümetiyle zirveye çıkan Anadolu hareketinin ayakları üzerine doğrulmasından kısa süre sonra, Mehmet Ali, Mustafa Kemal'e ve Ankara çevresine düşmanca bir tavır aldı. İngiliz Muhipleri Cemiyetinin onur üyesi oldu.[198] Sedat Bingöl'e göre, dışarıda Ankara'ya muhalefetin başını Mehmet Ali Bey çekiyordu.[199] Bingöl, bu sonuca, Mehmet Ali'nin Mustafa Kemal'e yönelttiği "gayri kanuni riyaset" ve "diktatör" gibi cüretkâr ifadelere dayanarak varır.[200] Gerçekten de Paris'te, Ankara'ya saldırılarını daha açıkça dile getirdiği *La Republique Enchainee* (Zincire Vurulmuş Cumhuriyet) adlı bir gazete çıkarmıştır.[201] Türk istihbarat kaynakları, Mehmet Ali'nin 1937 gibi ileri bir tarihte bile, Türkiye'deki düşük rütbeli subaylar arasında rejime karşı bir ayaklanma tezgâhlama planlarından vazgeçmediğini bildirir.[202] İşin tuhafı, Ankara hükümetine karşı beslediği onca şüpheye rağmen aftan yararlanıp Türkiye'ye dönmüş ve 16 Ekim 1939'da burada ölmüştür.

196 Erdeha, 198. Mehmet Ali'nin karısı Eleanor Loisa Bendon yahut Nellie hakkında, Tülün Yalçın'ın bir romanı vardır, *Osmanlı'da bir İngiliz Gelin* (İstanbul: Can, 2004).
197 Bkz. Cemal Kalyoncu, "Atatürk İle Paşaların Arasını Açmak İstediler," *Aksiyon* (12 Eylül 2005) http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=22484 (erişim 3 Aralık 2008).
198 Tunaya, 469; dipnot. 28.
199 Bingöl, 151.
200 Mehmet Ali'nin Mustafa Kemal'e gönderdiği telgraflar, Bingöl tarafından basıldı, 151-56.
201 Bkz. Mete Tunçay, "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet" *Toplumsal Tarih*, 91 (Temmuz 1991): 6.
202 EGMA 12222-45-3/G11 Bingöl'de zikredildiği şekliyle, 156.

(46) *Sabık İstanbul Şehremini Vekili ve Edirne Valisi Salim*

1867'de Varna'da doğdu. Mülkiye mezunudur. Hürriyet ve İtilafa katılarak Edirne valiliğine atandı. Mülki "Paşa" unvanını taşıyan Salim, Edirne'de Ankara karşıtı bir tavır benimsedi. Kamil Erdeha, bize onun, Edirne'nin milli kuvvetler karşısındaki duruşu konusunda 6 Ekim 1919 tarihinde yapılan toplantıdan sonra, milliyetçilere verilen büyük desteği hissederek, aynı gece gizlice Bulgar işgalindeki Karaağaç'a doğru yola çıktığını anlatır.[203] 18 Nisan 1920 ile 2 Aralık 1920 tarihleri arasında İstanbul belediye başkan vekilliği yapmıştır.

(47) *Kütahya'da Yunanlılara Mutasarrıflık eden Hoca Rasihzade* İbrahim

Yunanlılara Kütahya mutasarrıfı olarak hizmet etmeye razı olduğu için 150'likler listesine alındı. Onun, 1933 ve 1937'de Yunanistan'ın Midilli adasında olduğunu biliyoruz. Polis kayıtlarına göre, Midilli'nin fakir bir mahallesinde karısıyla birlikte bir bakkal dükkânı işletiyor ve gerçekten büyük bir yoksulluk çekiyordu.[204] Aftan sonra Türkiye'ye dönenler arasında adına rastlanmıştır.[205]

(48) *Adana Valisi Abdurrahman*

Bağdat'ta doğdu; 1919'da Adana belediye meclisi üyesi idi. Fransız işgalinde, 1 Haziran 1920'den 20 Aralık 1920'ye kadar Adana valisi olarak çalıştı ve bu mevkide bölgedeki milli direnişi susturmaya girişti. Ancak Fransızlar bölgeyi boşaltırken, o da onlarla birlikte gitti. 1933'te Paris'te, 1937'de ise polis kayıtlarına göre Beyrut'ta idi.[206] Aftan sonra geri dönerek "Paksoy" soyadını aldı. Abdurrahman, 1938 affıyla İstanbul'a dönmüşse de, Adana'da ölmüştür.

(49) *Sabık Karahisar-ı Şarki Temsilcisi Ömer Fevzi*

1908 parlamentosunda Hürriyet ve İtilaf temsilcisi olarak bulundu ve 1913'teki Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra İTC tarafından sürgü-

203 Erdeha, 214.
204 EGMA 12221-1/A1-13,G11, G13 Bingöl'de zikredildiği şekliyle, ek 20.
205 İç İşleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin*, 6.
206EGMA 12221-1/A1-13,G11, G13, ayrıca B1-2, B6-7.

ne yollandı. İTC döneminin ardından, Tokat'tan Osmanlı Parlamentosuna girdi. Tecrübeli bir Hürriyet ve İtilaf siyasetçisi olarak Ankara hükümetine karşı çıktı ve bu nedenle 150'likler listesine alındı. İstiklal Savaşından sonra Mısır'a gitti. 1937'de ise Suriye'deydi.

(50) *İşkenceci namıyla maruf Mülazım Adil*

Harbiye mezunuydu ve İstanbul'da, milli kuvvetler mensuplarına işkence seansları düzenlemekle tanınırdı. Kemalistlerin kazandığı zaferden sonra, 1937'de Yunanistan'daki Gümülcine (Komotini) şehrinde görüldü. Aftan sonra ülkeye dönenler arasında adına rastlanmaz.

(51) *İşkenceci namıyla maruf Mülazım Rıfkı*

Adil'le benzer bir geçmişe sahip olan Rıfkı da Kemalistlere işkence yapardı. Bir taraftan da Ankara karşıtı *Aydede* dergisi için, daima Ankara'ya muhalif karikatürler çizerdi. 1933 ve 1937'de Kahire'de bulunuyor ve gazetelere karikatürler çizerek geçimini iyi bir şekilde sağlıyordu.[207] Kahire'de, muhtemelen 1944 veya 1945'te öldü.[208]

(52) *Sabık Kırkağaç Kaymakamı Şerif*

1883'te Manisa'da doğdu; 1907'de mülkiyeden mezun oldu. Çeşitli mülki görevlerden sonra Kırkağaç kaymakamı oldu. Kırkağaç 1919'da Yunan işgalinde iken, Yunanlılarla işbirliği yaptığı için listeye alındı. Şerif'in 1933'te Rodos'ta olduğu bildirilmiş ve adına, Türkiye'ye dönenler arasında rastlanmamıştır.

(53) *Sabık Çanakkale Kaymakamı Mahmut Mahir*

Arnavut bir ailenin oğlu olarak 1858'de Berat'ta doğdu. 1888'de mülkiyeden mezun oldu ve çeşitli alt kademe mülki ve eğitimle ilgili görevlerde bulundu. İkinci Meşrutiyette (1908-1918) kaymakam oldu; ancak İTC tarafından zorla istifa ettirildi. İTC rejiminden sonra memuriyete döndü

207 Erdeha, onun İtalya'ya gitmek üzere yola çıktığını ileri sürer. Polis raporları bu bilgiyi doğrulamaz, vd. EGMA 12221-1/A1-13,G11.

208 Onun, 1944'te Türk yetkilileriyle temas halinde olduğunu biliyoruz. Ailesinin 1945'ten sonra Türkiye'ye döndüğünü de biliyoruz. Kendisi bu sıralarda vefat etmiş olmalı. EGMA 12222-51, G5 ve G6, Halıcı'da 158.

ve 9 Mart 1919'da önce İzmit, ardından Afyonkarahisar kaymakamı oldu. Anadolu'daki görevlerinde hep milli kuvvetlerin karşısında yer aldı. 17 Eylül 1919'da Ankara'ya bağlı kuvvetler tarafından yakalanıp bırakıldı. Çanakkale kaymakamı iken düşmanla işbirliği yapmaktan dolayı listeye girdi. Daha sonra Arnavutluk'a kaçtı ve 1933'te burada öldü.

(54) *Sabık İstanbul Merkez Kumandanı Emin*

Harbiye mezunu olan Emin, albay rütbesinde iken İTC tarafından istifaya zorlandı. Ancak Damat Ferit Paşa tarafından geri çağrılarak mirliva rütbesiyle İstanbul Merkez Kumandanlığına atandı. İstanbul Merkez Kumandanlığı, Ankara yanlılarının eziyet ve işkence gördüğü yerdi. Listeye bu yüzden, BMM üyelerinin ısrarıyla dahil edilen Emin Paşa, ülkeyi terk edip Mısır'a doğru yola çıkanlar arasındaydı. 20 Aralık 1931'de İskenderiye'de öldü.

(55) *Sabık Kilis Kaymakamı Sadullah Sami*

Hekim olan Sadullah Sami, Fransız işgalinde kaymakamlık yaptı ve sonrasında Halep'e gitti. Onun, aftan sonra çeşitli defalar Türkiye'ye dönmek için başvuruda bulunduğunu biliyoruz. En son polis raporuna göre 11 Haziran 1957'de ülkeye girmesine izin verildi. Ancak, geri dönüp dönmediğini veya ölüm yerini bilmiyoruz.[209]

(56) *Sabık Dahiliye Nezareti Dava Vekili ve Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri*

Bulgaristan doğumludur; hukuk okumuştur. 1. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Batı Anadolu'nun çeşitli kısımlarında idareci olarak çalıştı. 8 Eylül 1919'da Dersim'e atanması Mustafa Kemal'ce engellendi. Kemalist kuvvetler Osman Nuri'yi İstanbul'a geri gönderdiler. 29 Nisan 1920'de Bolu'ya atandı ve Düzce'deki Ankara aleyhtarı isyanlara omuz verdiği gibi, milli kuvvetlere saldırıya geçmek üzere 2.000 kişilik bir milis kuvveti topladı; daha sonra Bolu'da Hilafet Ordusunun kuruluşuna yardım etti. Ancak, desteklediği Bolu-Düzce isyanı boşa çıkınca, kendisi de 24 Mayıs 1920'de İstanbul'a kaçtı. İstiklal Savaşından sonra Bulgaristan'a

209 EGMA 12222-55, Halıcı'da 160-62.

giderek, oradaki birtakım Türkçe gazetelerde yazılar yayınladı. Aftan sonra Türkiye'ye döndü, ancak ölüm tarihi bilinmemektedir. İlginç olan, isminin hükümetçe hazırlanan orijinal listede geçmemesidir. Listeye, bazı mebuslardan gelen uyarılar üzerine dahil edilmiştir.

Bu gruptaki kişiler, esas olarak, Ankara hareketine destek vermeyen orta ve üst düzey idarecilerden oluşuyordu. İçlerinden bazıları, bulundukları yörenin mülki amiri olarak İtilaf kuvvetleriyle işbirliği yapmıştı. Büyük çoğunluğu Hürriyet ve İtilaf mensubuydu ve önce İTC'ye, daha sonra da Ankara hareketine muhalif kesilmişti. Ancak sürgünde çoğu tarafsız kaldı ve aftan sonra memlekete döndü.

"Çerkes" Ethem ve Adamları

(57) *Çerkes Ethem*

1887 Bandırma doğumludur. Çerkes bir aileden geliyordu. Çiftlikte büyüdüğünden resmi herhangi bir eğitimi yoktu. Kısa bir askeri talimden sonra gedikli erbaş oldu. Dahiliye Nezaretine bağlı Osmanlı özel kuvveti Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. İstiklal Savaşı sırasında Kuvayı Milliyeye girdi ve Ankara'ya gösterdiği yararlılıkla taltif edildi. Bir dönem Ankara tarafından verilen "kahraman" sıfatı, onu öteki 150'liklerden ayırır. Ethem, Batı Anadolu'da Kemalistlere karşı patlak veren birçok isyanın bastırılmasında ve Hilafet Ordusunun yok edilmesinde vasıta olmuş, Ankara çevresi için gerçekten değerli bir şahıstı.

Ethem'in konumu, 8 Kasım 1920'de kurulan düzenli Ankara ordusunun otoritesine boyun eğmeyi ve İsmet Bey'in [İnönü][210] kumandasına girmeyi reddetmesiyle birlikte değişti. Ethem ve adamlarından bazıları, 9 Mayıs 1921'de, Ankara hükümetine isyan suçuyla gıyaben yargılandıkları İstiklal Mahkemesince idam cezasına çarptırıldılar.[211] Ethem'in Ankara'ya başkaldırışı ve sonunda 22 Ocak 1921'de milliyetçiler tarafından yenilgiye

210 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Pozitif, 2004), 276-77. Yazar bu kaynakta, Ethem'in ağabeyi Tevfik'in düzenli orduya katılmayı reddetme sebebini şöyle anlatır: "Bizim düzensiz kuvvetlerimiz, düzenli ordunun subaylarından hoşlanmıyorlar. Bir subay gördüklerinde, Azrail'i görmüş gibi olup isyan ediyorlar."

211 EGMA, Ankara İstiklal Mahkemesi, T. 2, dosya 27-4, Erdeha'da zikredildiği şekliyle, 234 ek 7.

uğratılmasıyla ilgili külliyatlı miktarda eser verilmiştir.[212] Hikâyenin tartışmalı tarafı, onun güya Yunan ordusunda görev yaptığıdır. Ancak, yukarıda da anlatıldığı gibi, hükümet bu suçlamanın kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtlandığından emin değildi.[213] Bu yüzden, Yunan ordusunda hizmet ettiğine dayanılarak vatandaşlıktan çıkarılmaktansa, 150'likler listesine konuldu.

Ethem, daha 150'liklerin adları yayınlanmadan Türkiye'yi terk etti. Onun, 1921'de, İzmir'deki Çerkes Kongresine katıldığını biliyoruz. 1922'nin sonlarında, Yunan ordusu geri çekilince Türkiye dışına çıkmış olmalı.[214] Ethem önce Atina'da, ardından 1923-24 döneminde Almanya ve Lozan'da kaldı. Daha sonra ise, kısa sürelerle Atina ve Musul'da kalmak kaydıyla hareket halindeydi. Sedat Bingöl, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivine dayanarak, onun 1926'da Bağdat, Kerkük ve Halep'te bulunduğunu, Türkiye'deki Kürtler arasında bir isyan çıkarmak üzere Fransız ve İngiliz otoriteleriyle birlikte çalıştığını ileri sürer.[215] Daha önce de belirtildiği gibi, Ethem'in Ankara aleyhtarı faaliyetleri tartışma konusudur.[216] Aftan sonra Türkiye'ye dönmeyi reddetmiş ve 21 Eylül 1948'de Ürdün'ün Amman şehrinde hayatını kaybetmiştir.

(58) *Ethem'in Ağabeyi Reşit*

Ethem'in büyük ağabeyi olan Reşit, onun aksine harbiyeyi bitirip İTC'ye katıldı. Kardeşi gibi o da Teşkilat-ı Mahsusa için çalıştı. 1. Dünya Savaşının sonunda ordudan istifa edip çiftçiliğe başladı. Ancak 12 Ocak 1920'de, Saruhan (Manisa) mebusu seçilerek Osmanlı Parlamentosuna girdi. Parlamentonun dağıtılması üzerine BMM'ye katıldı. Kardeşi Ethem Ankara'ya başkaldırınca, Ankara'nın otoritesini tanımaya ikna etmek üze-

212 Diğerlerinin arasında Bkz. Çerkes Ethem, *Anılarım* (İstanbul: Berfin, 1998); Cemal Kutay, *Çerkes Ethem Dosyası* (İstanbul: Boğaziçi, 1990).

213 Başvekil Ferit Bey BMM'de şunu söyledi: "[Çerkes Ethem]'i mahkum edebileceğimize inanmıyorduk," TGNA *Gizli Celse...*, 452.

214 Şerife Özkan, Yaşar Bağ'ın *Çerkeslerin Dünü Bugünü* (İstanbul: Kafkas Derneği, 2001), 93, adlı yapıtına referansla Ethem'in ülkeyi 22 Ocak 1921'de terk ettiğini ileri sürer; Bkz. Özkan, 31.

215 EGMA, 12222-57-1/A2, A10, Bingöl, 159'da zikredilmiş olan bu iddiayı destekleyen başka bilgi yoktur.

216 Stanford Shaw Ethem'in 1922'de af dilediğini gösteren belgeye işaret ederek, bu tartışmaya katılır; Bkz. *From Empire to Republic*, 1105. Bu ilginç bir bulgudur, çünkü Ethem 1938'deki affı kabul etmemişti.

re onun yanına gönderildiyse de, o da isyana katıldı ve bu yüzden 8 Ocak 1921'de meclisten atıldı.

Çerkes Ethem İsyanının bastırılmasının ardından, Reşit de Ethem gibi önce Yunanistan'ın, sonra da Ürdün'ün yolunu tuttu. Ancak Ethem'in aksine, aftan sonra, 1950'de döndü ve 10 Eylül 1951'de Bandırma'da öldü.

(59) *Ethem'in Ağabeyi Tevfik*

1879'da doğdu; 1902'de harbiyeyi bitirdi. İTC üyesiydi, ancak 1. Dünya Savaşından sonra, ağabeyi Reşit'le birlikte aile çiftliğine çekildi. İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunan kuvvetlerince işgali üzerine, küçük kardeşi Ethem'e katılarak Kuvayı Milliye'nin kurulmasına çalıştı. Tevfik, Ethem'in düzensiz Kuvayı Seyyare'sine kumanda eden subaylardan biriydi ve onun Ankara hükümetine isyanı sırasında kardeşine sadık kaldı. İsyanın bastırılmasından sonra, kardeşleriyle birlikte Türkiye'yi terk ederek sürgün yıllarını geçireceği Yunanistan ve Ürdün'e gitti. Aftan hemen sonra Bandırma'ya döndü ve 20 Haziran 1946'da orada öldü.

(60) *Kuşçubaşı Eşref*

1873'te İstanbul'da doğdu; 1898'de harbiyeden mezun oldu.[217] İTC döneminde Teşkilat-ı Mahsusada sorumluluklar alarak Hindistan, Orta Asya, Balkanlar ve Arap Yarımadası'nda çalıştı. 1. Dünya Savaşında, Şubat 1915'te, Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz çıkarları aleyhine girişilen, başarısız sabotaj faaliyetine katıldı. Ocak 1917'de, Arabistan'da Arap kuvvetlerine karşı çarpışırken İngilizlere yakalandı. Malta'da bir süre hapis yattıktan sonra, 1920'de Türkiye'ye dönüp Kuvayı Milliyeye katıldı. İstanbul'dan Ankara'ya kaçan milliyetçilerin ve Kuvayı Milliyeye gidecek silahların selametle geçişlerini sağlamakla uğraştı.

Ethem'le işbirliği yapan Eşref, o ve ağabeyleriyle birlikte memleketi terk ederek Yunanistan'a gitti. Ethem kuvvetleriyle bağlantısı yüzünden 150'likler listesine alındı. Ne var ki, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde bulunan 5 Temmuz 1921 tarihli bir rapor, Eşref ve arkadaşlarının Ethem'in

217 Ayrıntılı biyografik bilgi, Philip H. Stoddard'ın doktora tezindedir: "The Ottoman government and the Arabs, 1911 to 1918" (Doktora tezi, Princeton University, 1963), 161-72.

çıkardığı isyana destek olmak ithamından aklandıklarını bildirir.[218] Bu bilginin, ona yöneltilen suçlarla çeliştiği gözükmektedir, ama yine de listeye dahil edilmiştir. Sedat Bingöl, Eşref ve Ethem'in, sürgündeyken, 1930'larda farklı yollar tuttuğuna işaret eder.[219] 1936'da Mustafa Kemal'e ve İsmet Paşa'ya affedilmesi için mektuplar gönderen[220] Eşref, aftan sonra 1955'te Türkiye'ye dönmüş ve 1964'te burada ölmüştür.

(61) *Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi Hacı Sami*

Eşref'in küçük kardeşi olan Sami, resmi eğitim almamıştı. Ağabeyi gibi o da Afganistan, Türkistan, Kırgızistan ve Çin'in Sincan bölgesinde Teşkilat-ı Mahsusa için çalıştı. 1. Dünya Savaşından sonra Tacikistan'da Enver Paşa'ya katıldı. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Bolşevik kuvvetleri tarafından öldürülünce, Orta Asya'daki Türk kuvvetlerinin başına Sami geçti.[221] Emin Karaca, Sami'nin 1924'te Türkiye'ye dönmek istediğini, ama 150'likler listesinde olduğu ve Yunanistan'a gidip ağabeyine katıldığı için buna izin verilmediğini ileri sürer.[222] Sami'nin, 1914'ten 1924'e kadar Orta Asya'da Bolşeviklere karşı çarpıştığını ve dolayısıyla düşmanla işbirliği yapacak bir vaziyette olmadığını belirterek, onun listeye dahil edilmesindeki tutarsızlığa işaret eden Karaca, onu haksız yere listeye sokanın, Türkiye'deki eski rakipleri olduğu neticesine varır.[223]

Kamil Erdeha, Sami'nin, Mustafa Kemal'e suikast yapmak üzere Türkiye'ye girdiği ve 27 Ağustos 1927 tarihinde Madran'da (Aydın) öldürüldüğü iddiasındadır. Emin Karaca ise suikast iddiasının Yunan hükümeti tarafından ortaya atılmış bir uydurmadan ibaret olduğunu öne sürer ve Sami'nin öldürülme tarihini 3 Ağustos 1927 olarak verir.[224]

218 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/3.29.16. Belge, Eşref ve adamlarının delil yetersizliği nedeniyle salıverildiğini belirtir.
219 Bingöl, Eşref'in Ethem'in Yunanistan'daki ortaklarından biri tarafından vurulduğuna işaret eder, s. 165.
220 EGMA 12222-60-6/D1, D3-5, Bingöl, 165'te zikredilmiştir. O, Refet Bey'e de mektuplar yollamıştır. Bkz. Cumhuriyet Arşivi 30.10.0.0/107.702.2
221 Karaca, 76. Erdeha, Sami'nin bu olaydan sonra Yunanistan'daki kardeşine katıldığını ileri sürer, s. 196.
222 Karaca, 77.
223 Karaca'nın s. 77'deki iddiasını destekleyici hiçbir kanıt yoktur. Ancak Karaca, Sami'nin 150'likler beyannamesinden sonra, 1924'te Yunanistan'da ikamet etmeye başlayana kadar İtilaf kuvvetleriyle hiçbir temasının olmadığı sorusunu ortaya atmakta haklıdır.
224 Karaca, 77.

(62) *Sabık Akhisar Kaymakamı Yüzbaşı Küçük Ethem*

Kuvayı Seyyarede, Ethem'in emrinde çalışıyordu. Onunla birlikte Yunanistan'a gitti. Eylül 1934'te Yunan vatandaşlığına geçtiyse de, aftan sonra memlekete döndü.

(63) *Düzceli Sami "Aço Fumpat"*

Çerkes kökenli ve harbiye mezunuydu. Ethem'in ağabeyi Tevfik'in yaveriydi. Aftan sonra Türkiye'ye döndü ve 17 Nisan 1946'da öldü.

(64) *Burhaniyeli Halil İbrahim*

(65) *Susurluk'tan Demirköprülü Hacı Ahmet*

Halil İbrahim de, Hacı Ahmet de, memleketi terk edip Yunanistan'a gittiler ve aftan önce Suriye'de öldüler.

Çerkes Kongresi Delegeleri

Bu gruptakiler, 24 Ekim 1921'de İzmir'de toplanan Çerkes Kongresine katıldıkları için 150'likler listesine alınmıştır. Bu kongre, çok sayıda Çerkes ileri geleninin bir araya toplanarak yayınladıkları Şarki Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti Bildirisiyle, büyük devletlere ve dünyaya ayrılıkçı niyetlerini bildirdikleri kongreydi.[225] Söz konusu bildiride, Ankara aleyhtarı duygular açıkça gözlenebilir.[226] Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes nüfusun değişmezliğinden, Türklerin kötü yönetiminin sorumlu olduğu ileri sürülmektedir. Söz konusu belgeye göre iki milyonluk Çerkes nüfusu, aslında altı milyon olmalıydı. İTC'nin zorbaca Türkleştirme politikaları yüzünden, Çerkes nüfus potansiyeline ulaşamamıştı. Ankara'daki milliyetçiler, ayrıca Çerkesleri kendilerine katılmaya zorlamış ve ustaca yönlendirmişlerdi. Ne var ki Çerkesler Kemalistlerin "gayri insani harekât ve sakim [yanlış] siyaset"ini fark ettikleri anda, hemen onların aleyhine dönmüş ve "medeni Yunan yönetimi" altında barış içinde yaşama arzusu ile Yunan hükümetinin himayesinde birleşmişlerdi.[227] Cemiyet, Ankara'ya

225 Cemiyet'in sekiz maddelik tüzüğü Karaca'da yayınlanmıştır, 119-21.
226 Ankara taraftarı Çerkes örgütleri de vardı; Bkz. Tunaya, 585.
227 "Çerkes Milletinin Düvel-i Muazzama ve Alem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumi Beyannamesi" Tunaya'da yayınlandı, 587-91. Tunaya, Çerkeslerin çıkardığı tüm isyanların, söz gelimi Anzavur ve Çerkes Ethem isyanı gibi, Çerkes milliyetçilik hareketleri olarak yaftalanamayacağı uyarısında bulunur, *age.*, 586-87.

hizmet edenler kadar (Rauf Orbay gibi), İstanbul hükümetinin emrindeki Çerkesleri de eleştiriyordu. Bu yüzden, cemiyet mensupları İstanbul hükümetine hizmet ettikleri için değil, Yunanlılarla birlik oldukları ve Ankara'ya isyan etme potansiyeli taşıdıkları için 150'likler listesine alındılar.[228] 150'likler listesinin bu kısmında, Şarki Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyetinin 17 kurucu ve idarecisinden 15'inin adı bulunmaktadır. Sadece, Miralay Ahmet ve Sefer Hoca da 150'likler arasında idiler, ancak adları cemiyetin kurucu ve idarecisi olarak geçmiyordu. Öte yandan, Cemiyetin kurucularından onu listeye alınmamıştı. cemiyetin tüm kurucularının adlarının neden listede yer almadığını ve diğer iki ismin nereden geldiğini bilmiyoruz. Ancak Cemiyet başkanı Talustan Bey'in listeye alınmadığını biliyoruz. Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, bu grup mensuplarının alelade gündelik faaliyetleri dışında pek fazla işe yarar bilgi bulunmamaktadır.[229]

(66) *Bağ Osman*

(67) *Sabık İzmit Kaymakamı İbrahim Hakkı*

(68) *Brau Sait*

(69) *Berzek Tahir*

(70) *Maan Şirin*

(71) *Koca Ömer oğlu Hüseyin*

(72) *Bağ Kamil*

(73) *Hamete Ahmet*

(74) *Maan Ali*

(75) *Harun-ür-Reşit*

(76) *Eskişehirli Sefer Hoca*

228 Bazı Çerkes isyanları, söz gelimi Düzce ve Bolu isyanları gibi, Ankara kuvvetlerine rahatsızlık yarattı. Bkz. Rüknü Özkök, *Milli Mücadele Başlarken, Düzce-Bolu İsyanları* (İstanbul: Karacan, 1970).
229 Halihazır bilgiler için, Bkz. Halıcı, 196-202.

(77) *Nuri Bey oğlu Bigalı İsa*

(78) *Kazım*

(79) *Lampaz Yakup*

(80) *Kumpat Hafız Sait*

(81) *Emekli Yarbay Ahmet*

(82) *Dava vekili Bazadurug Sait*

(83) *Şamlı Ahmet Nuri,*

Polisler

Bu gruptakiler, esasen polis olarak işgal kuvvetleriyle yaptıkları işbirliğinden dolayı seçilmişlerdir. Bunlar, bölgelerindeki Kuvayı Milliye mensuplarını tevkif edip mahkeme önüne çıkarmakta vasıta olmuşlardı.

(84) *Sabık İstanbul Polis Müdürü Tahsin*

Kalkandelen doğumluydu; Hürriyet ve İtilafa mensuptu. Damat Ferit tarafından İstanbul Emniyet Müdürlüğüne atandı. Bu görevde iken, İngiliz yetkililerle sıkı bir işbirliği içinde milliyetçilere karşı çalıştı; bu yüzden Gâvur Tahsin diye bilinir. Türk istihbarat raporları, onun 1933'te Felemenk asıllı bir kadınla evli olduğunu ve Paris'te mukim bulunduğunu tespit eder. 1937'de Hollanda'da idi. Aftan sonra, 30 Temmuz 1938'de Türkiye'ye gelmiş, fakat 13 Ağustos 1938'de geri dönmüştür. 1939'da vatandaşlıktan çıkarıldığını ve 1965'te Hollanda vatandaşlığına geçtiğini biliyoruz.[230]

(85) *Sabık İstanbul Polis Müdür Muavini Kemal*

(86) *Emniyet-i Umumiye Müdür Muavini Ispartalı Kemal*

(87) *Sabık İstanbul Polis Müdüriyeti Birinci Şube (Siyasi Suçlar) Müdürü Şeref*

(88) *Sabık İstanbul Polis Müdüriyeti Birinci Şube (Siyasi Suçlar) Başmemuru Hafız Sait*

230 EGMA 12222-84, Fı ve Fıı, Halıcı, 203'te.

(89) *Sabık Arnavutköy Merkez Memuru Hacı Kemal*

(90) *Polis Müfettişi Namık*

(91) *Şişli Komiseri Nedim*

(92) *Sabık İzmit Merkez Memuru, Edirne Polis Müdürü ve Yalova Kaymakamı Fuat*

1921'de Türkiye'yi terk ederek Mısır'a hareket etti. 1922'de Suriye'de Fransız otoriteleri için çalışmaya başladı. 12 Kasım 1936 tarihli bir polis raporuna göre, Halep'teki Türk konsolosluğuna yanaşıp Türk istihbaratından iş istemiş ve sürgündeki 150'likler hakkında bilgi toplamak üzere kiralanmıştır.[231]

(93) *Adana Polis Müdürü Yolgeçenli Yusuf*

(94) *Sabık Unkapanı Merkez Memuru Sakallı Cemil*

(95) *Sabık Büyükdere Merkez Memuru Mazlum*

Ankara'nın zaferi üzerine İngilizlere sığınarak Yunanistan'da yaşamaya başladı. Bir süre İngiliz istihbaratı için çalıştıktan sonra, Hollanda mandasındaki Cava'ya giden Mazlum, aftan sonra geri dönmedi.

Şaduman Halıcı'nın mastır tezinde, bu eski polis memurları hakkında önemsiz bazı bilgiler bulunmaktadır.[232]

(96) *Sabık Beyoğlu Komiser Vekili Fuat*

Gazeteciler

Bu gruptaki, gazeteciler Ankara çevresine karşı besledikleri şüpheyi ve buna bağlı muhalefeti yüksek sesle telaffuz etmekteydiler. Onların İstanbul rejimine olan sadakatleri, Ankara tarafından bir tehdit olarak değerlendirildi ve bu gazeteciler listeye dahil edildi. Bu grup, seçme sürecinin keyfiliğini açıkça ortaya koyar, çünkü başka birçok muhalif gazeteci listeye alınmamıştır.

231 EGMA 12222-92/E 6, E 9, F 2 Bingöl, 169-70'te zikredilmiştir.
232 Halıcı, 202-10.

(97) *Serbesti* Gazetesi sahibi, Hürriyet ve İtilaf mensubu Mevlanzade Rıfat

Günümüzdeki Irak topraklarında doğmuş Kürt kökenli bir Osmanlı idi, ancak yaşamının çoğu sürgünlerde geçti. İlk olarak, sabık Sultan Mehmed Reşat'ın adamı olduğu şüphesiyle II. Abdülhamid tarafından sürgün edildi; İTC'nin 1908'de meşrutiyeti yeniden ilan etmesiyle Yemen sürgününden dönerek, İstanbul'da, İTC'yi eleştiren makaleler yayınlayan *Serbesti* gazetesini çıkarmaya başladı. İmparatorluktan ikinci kaçışı, vuku bulan 31 Mart Vakasının[233] ardından, 22 Nisan 1909'da oldu. Bu kez Paris'e sürgüne gitmişti; orada İTC aleyhtarı Islahat-ı Esasiye-yi Osmaniye Cemiyetine katıldı.[234] Onun, bir süreliğine Mısır ve Yunanistan'da vakit geçirdiğini de biliyoruz. Sürgünden ikinci dönüşü Hürriyet ve İtilafın kuruluşuyla da çakıştı ve hemen gidip oraya üye oldu. Halil Menteşe hatıratında, Rıfat'ın, Mustafa Kemal tarafından, kendisine hakaret edildiği gerekçesiyle mahkemeye verildiğini belirtir.[235]

Mevlanzade Rıfat, 1. Dünya Savaşından sonra Kürt milliyetçisi faaliyetlere girişti; ancak listeye konuluşu, Kürt milliyetçiliğiyle ilgili faaliyetler yüzünden değil, Ankara hareketine karşı olan duruşundandır. Yazdığı, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü*[236] adlı kitapta İTC'yi ve Kemalistleri eleştiriyordu. Bu muhalefeti, kendisine 150'likler arasındaki yerini hazırladı ve Türkiye'yi üçüncü kez terk edip Suriye'nin Halep şehrine gitti.

Osmanlı ve İngiliz kaynaklarından, onun, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, Kürt milliyetçiliğiyle ilgili faaliyetlere girdiğini

233 Türkiye tarihinde "31 Mart Vakası" olarak bilinen, 13 Nisan 1909'daki bu olay, İTC rejimine karşı Abdülhamid yanlısı, gerici, karşı devrimci bir ayaklanma sayıldı.

234 Bu cemiyet, bir başka İTC karşıtı şahsiyet olan Şerif Paşa tarafından kuruldu, Bkz. Özoğlu, *Kurdish Notables...*, 110-13; Rıfat'ın yaşamı için ayrıca bkz. Rohat Alakom, *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları* (İstanbul: Avesta, 1998), 75-80; Metin Martı, yay. haz., *Mevlanzade Rıfat'ın Anıları* (İstanbul:Arma, 1992).

235 Halil Menteşe, İsmail Arar, *Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986), 77 Alakom'da zikredildiği şekliyle, 74.

236 Mevlanzade Rıfat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü* (İstanbul: Yedi İklim, 1993).

öğreniyoruz.[237] Bazı kaynaklar, Mevlanzade Rıfat'ın Kürt devrimcisi sıfatıyla San Remo'daki Sultan Vahdeddin'i ziyaret ettiğini de kaydederler.[238] Oysa Türk istihbarat raporları, şaşırtıcı bir biçimde onun Türk istihbaratı tarafından görevlendirildiğini ortaya koyar. Sedat Bingöl, 150'liklerle ilgili çalışmasında, onun Türkiye hesabına çalışan bir casus olarak yaptığı faaliyetleri açıkça gösteren bir belgeye işaret eder. Mevlanzade, 1930'da Türk yetkililerine (herhalde Atina'daki Türkiye Konsolosluğuna), sürgündeki 150'liklerin, Kürt milliyetçisi Hoybun örgütünün ve Ermenilerin faaliyetleriyle ilgili olarak Ankara'ya bilgi vermeyi ve sürgünde Türkiye lehine yazılar yazmayı planladığını bildirdi. Ne var ki Türk yetkilileri, bunun onun Türk ajanı kimliğini ifşa edeceğinden hareketle böyle yazılar yazmamasını istediler.[239] Ancak Mevlanzade Rıfat bu bilgi kendisine ulaşmadan, 12 Eylül 1930'da öldü.

(98) *Türkçe* İstanbul *Gazetesi Sahibi Sait Molla*

1882 doğumlu Sait Molla, medrese kökenli olup ulemaya mensuptu. Şura-yı Devlet azası ve Hürriyet ve İtilafın aktif bir üyesi olan Sait Molla, Mayıs 1919'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti başkanı oldu ve sahibi olduğu *İstanbul* gazetesinde İngiltere taraftarı pek çok yazı yayınladı. Bir İngiliz ajanı olan Rahip Frew'a yazdığı mektuplara Kemalistlerce el konunca, İngiliz ajanı olmakla suçlandı.[240] Bu kendisinin reddettiği bir iddia oldu.

İstiklal Savaşının 1922'de son bulmasının ardından İngiliz pasaportuyla ülkeyi terk ederek önce Romanya'ya, oradan da Mısır'a kaçtı. Türk yetkililerini, mektuplar göndererek 150'liklerin Mısır'daki faaliyetlerinden haberdar ettiği bildirilir.[241] Mayıs 1925'te Kıbrıs'ta bulunuyor, Ankara rejimini eleştiren yazılar yazmaya ve İngilizlerle yazışmaya devam ediyordu.

237 Özoğlu, 83.
238 Martı, 6.
239 EGMA, 12222-97/C 9 Bingöl'de zikredilmiştir, 172. Bu belge, Dahiliye Vekaletinden Hariciye Vekaletine gönderilmiş, 13 Eylül 1930 tarihli bir mektuptu. Mektupta, Mevlanzade Rıfat'ın açık açık bir makale yazmaktan kaçınması ve Türkiye'nin muhaliflerine dair bilgi toplamaya devam etmesi gerektiği ifade ediliyordu. Türk Konsolosluğu bu bilgileri gözden geçirecek ve değerli olanları için ona nakdi ödeme yapacaktı.
240 Bu mektuplar Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'unda yayınlanmıştır, Bkz. Korkmaz, yay. haz., 201-207.
241 Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar* (Ankara: TTK, 1988), 141-43.

Mektuplarından birinde, Ankara rejimini İslam dünyasındaki "zehirli yılan" olarak betimler.[242] 6 Haziran 1930'da Paris'e gitmek üzere Kıbrıs'tan çıktı, ancak üç gün sonra Atina'da görüldü. Bu güzergâh değişikliğinin sebebi, kendisinin 150'liklerin Batı Trakya'da kalmasına izin verilmesi için Yunan Başbakanı Venizelos'la görüşme isteğiymiş gibi gözükmektedir. Ne var ki, Venizelos onunla görüşmedi. Bir daha Paris yolculuğuna çıkma fırsatı bulamayan Sait Molla 14 Temmuz 1930'da Atina'da öldü.

(99) *İzmir* Müsavat *Gazetesinin Sahibi ve Köşe Yazarı ve Darülhikmet üyesi İzmirli Hafız İsmail*

İzmir'de doğup medrese eğitimi alarak hafız oldu. Osmanlı bürokrasisindeki görevleri arasında, 4 Kasım 1922'ye kadar kaldığı Muhaceret Dairesi Başkâtipliği ve Darülhikmet üyeliği vardır. Bir Hürriyet ve İtilaf taraftarı olarak Ankara'yı eleştiren yazılar yazdı. 1919'da ünlü Ayasofya Camii'nde verdiği bir vaazda, İTC'yi "İslamiyeti tam manasiyle içine sindiremeyenler" ve "tehcir ve katliamların sorumluları" şeklinde tarif ettiği belirtilir.[243] Hafız İsmail Hakkı'nın Ankara hareketini İTC'nin bir parçası olarak gördüğünü ilave etmeye gerek bile yok. Ankara'nın başarısı üzerine, Mısır'a giderek *Müsavat* gazetesini orada yayınlamaya devam etti. 1933 öncesinde vefat etti.

(100) Aydede *Gazetesi sahibi ve Posta Telgraf Sabık Müdür-ü Umumisi Refik Halit*

2 Mart 1888'de İstanbul'da doğdu.[244] Babası Mehmet Halit, bilinen bir Mevlevi tarikatı mensubuydu.[245] Tahsilini Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nden yaptı ve avukatlık eğitimi gördü. Maliye Bakanlığında ve İstanbul Belediyesinde çeşitli alt kademe mevkilerde çalışırken, İTC kökenli meslektaşlarından uzak durdu. İTC'nin destek verdiği sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te bir suikasta kurban gitmesi üzerine, önce Sinop'a, sonra da 1918'e

242 İngiliz arşivlerindeki, C O, 67/216/3 dipnotlu bu mektup "Kıbrıs'ta Bir 150'lik: Sait Molla"da yayınlandı, Bkz. http://www.biyotarih.com/?p=46 (erişim 6 Ocak 2009).
243 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı* (İstanbul: Simavi, 1991), 113.
244 Onun doğum gününe ilişkin farklı tarihler verilir. Ancak ben, *Minelbab İlelmihrab*, 98'de bu tarih verildiği için onu 2 Mart olarak aldım. Bir diğer faydalı hatırat da yine onun *Bir Ömür Boyunca*'sıdır.
245 Nihat Karaer, *Tam Bir Muhalif: Refik Halid Karay* (İstanbul: Temel, 1998), 22.

kadar kalacağı Çorum'a sürüldü. Döndükten sonra resmen Hürriyet ve İtilaf üyesi oldu ve müteakiben Damat Ferit Paşa hükümetince, 12 Mart 1919'da Posta Telgraf Umum Müdürlüğüne atandı.[246] Kabine değişikliğinden doğan kısa bir aradan sonra, 5 Nisan 1920'de aynı mevkie ikinci kez getirildi.

Refik Halit daha çok bir gazeteci ve yazar olarak tanınır. Aralarında, *Servet-i Fünun, Tercüman-ı Hakikat, Son Havadis, Muhit, Fecr-i Ati, Kalem, Vakit, Tasvir-i Efkâr, Zaman, Cem, Şerah, Alemdar, Peyam-ı Sabah, Peyam* ve *Aydede*'nin de bulunduğu pek çok dergi ve gazete yayınlamıştır. Yayınlarında, önce İTC'ye, daha sonra Ankara'ya yönelen, daimi bir muhalefet tonu vardı. Ancak, Ankara çevresinin hedefi haline gelmesi, Anadolu'daki direniş hareketinin telgraflarını göndermeyi reddettiği Posta Telgraf Umum Müdürlüğü görevi sırasındadır. Milliyetçiler arasındaki haberleşmeye ağır bir darbe indirmiş olduğu bu hareketiyle, kendine 150'likler listesinde bir yer açmış oluyordu. Gazetelerdeki makaleleri onun Mustafa Kemal karşıtlığını ve Ankara çevresine duyduğu küçümsemeyi açıkça ortaya koyar. Onun zihninde, Ankara hareketi İTC'nin ta kendisiydi. Yazılarından birinde Mustafa Kemal'i İTC liderlerine benzetmiş ve onlardan biri olan Cemal Paşa'dan dem vurarak "Cemal gitti ama Kemal geldi," demişti.[247]

Kemalistlerin İstiklal Savaşında üstünlüğü ele geçirmeye ve İstanbul'u sıkıştırmaya başlaması, özellikle de Ankara hareketinin keskin muhaliflerinden, yakın arkadaşı, eski Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in öldürülmesi üzerine, Refik Halit 9 Kasım 1922'de memleketi terk etti. 150'likler listesi 1924'te ilan edildiğinde, o zaten yurtdışındaydı. Sürgün hayatı Beyrut'ta başladı. Ankara aleyhtarı yazılarına Halep'te de devam etti. Ancak, 18 Mayıs 1928'de yayınlanmaya başlayan *Vahdet*'teki yazıları, yavaş yavaş giderek daha Ankara ve Kemalist inkılap yanlısı bir havaya büründü. Hatay'daki (Antioch) Ankara yanlısı makaleleri, bu bölgenin 1939'da Fransız kontrolündeki Suriye'den, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmesinde rol oynadı. 150'likler için 1938'de bir af kanunu çıkarılmasındaki ana gerekçenin, Refik Halit'in Hatay'daki faaliyetleri olduğu öne sürülür.[248]

246 Bu daha önce kabine düzeyinde bir atamaydı.
247 *Alemdar*, 3 Ocak 1920, makalenin bir sureti için bkz. Karaer. 175. Mustafa Kemal'i eleştiren referansların topluca bulunması için bkz. Karaer, 70-87; Toker, 171-72.
248 Erdeha, 210, Karaer, 104-107.

Refik Halit, Mustafa Kemal'e ve Ankara hareketine karşı olduğunu açıkça kabul eden ve bundan dolayı özür dileyen 150'liklerden biriydi.[249] 1938'de İstanbul'a döndü ve 18 Temmuz 1965'teki ölümüne kadar burada kaldı.

(101) *Bandırma* Adalet *Gazetesi Sahibi Bahriyeli Ali Sami*

Asker kökenli olup mirliva rütbesine kadar yükselmişti. II. Abdülhamid'in saltanatında (1876-1909), Bahriye Nezareti fotoğrafçısı oldu. 31 Mart Vakasından (1909) sonra Mısır'a kaçıp İTC'nin düşüşüne kadar orada kaldı. Bazı yazarlar Ali Sami'nin Abdülhamid'in gizli polisinden olduğunu ileri sürerler.[250] Geri dönünce Bandırma'ya yerleşip *Adalet* gazetesini çıkarmaya ve orada Mustafa Kemal'i itham ve tahkir eden cüretkâr yazılar yayınlamaya başladı. Söz gelimi "Anadolu İslamlarına Hitap" adlı bir yazısında "İslama zarar vermekten başka şey düşünmeyen Mustafa Kemal'in Müslüman kanı içmeye devam ettiğini" söylüyordu.[251] Tabiatıyla, 150'likler listesine konuldu. Sürgün yeri olarak Yunanistan'ı seçti ve 1937'de hâlâ sağdı. Adı, 1938'de Türkiye'ye dönenler arasında değildi. Kamil Erdeha, Ali Sami'nin Mustafa Kemal'e suikast hazırladığını ama başaramadığını öne sürer.[252] Emin Karaca ise onun ailece Rum Ortodoksluğuna geçtiğini iddia eder.[253] 24 Şubat 1943'te Atina'da ölmüştür.

(102) *Edirne* Temim *ve Selanik* Hakikat *Gazetesi Sahibi Neyyir* Mustafa

1883'te Edirne'de doğdu; 1907'de mülkiyeden mezun oldu. Adapazarı da dahil çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptı. 1919'da Edirne İstatistik Müdürlüğüne atandı ve aynı yıl Hürriyet ve İtilafa katıldı. Böylece, yılmaz bir Kuvayı Milliye karşıtı olarak, gazetesi *Temim*'de Ankara aleyhtarı yorumlar yapmaya başladı. Trakya'nın 25 Temmuz 1920'de Yunanlılarca işgali

249 1923'teki hatıratında (*Minelbab İlelmihrab*), bu duygu gayet belirgince ortaya konmuştur. Refik Halit, 2 Haziran 1938'de günlük *Tan* gazetesinde yayınlanan bir telgrafında "Sürgünde hepimize gurur veren Atatürk, Çok Yaşa," diye haykırır.

250 Roland Belgrave ve Stefano Taglia'nın kitap eleştirisi, "Through Ottoman Eyes" *Cornucopia* 36, bkz. http://www.cornucopia.net/aboutdrs.html, erişim 9 Ocak 2009.

251 *Adalet*, 20 Mart 1922. Makalenin tamamı çevriyazımla Karaca'da yayınlandı, 125-28; bu makale Mustafa Kemal'e kişisel saldırılarla doludur.

252 Erdeha, 177.

253 Karaca, 128. bu iddiaları kanıtlayamaz.

üzerine, Edirne temsilcisi olarak Yunan Parlamentosuna girdi.[254] 1941'e kadar Yunanistan'da kalarak *Hakikat* gazetesini çıkardı. Yunanistan'da bulunduğu sırada, Batı Trakya Türklerinin örgütlenmesiyle ilgili faaliyetlere katılan Neyyir Mustafa, oğlu Muammer'in Yunan iç savaşında Yunanlı milisler tarafından öldürülmesi üzerine 1941'de Türkiye'ye döndü. Burada, Demokrat Partinin kendisinin peşine düşerek, 1946'daki çok partili sisteme geçişte önerdiği milletvekilliği teklifini reddetti. 1948'deki ölümüne kadar siyasetten uzak durdu.

(103) Köylü *Gazetesi Sabık Başyazarı Ferit*

Giritli olan Ferit, *Köylü* gazetesinin editörüydü. İstiklal Savaşından sonra Türkiye'yi terk ederek Yunanistan'a gitti. Onun 1937'de Atina'da olduğunu ve karısıyla birlikte Ortodoksluğa geçerek, kendisi ve karısı için sırasıyla Mihail Mihalisko ve Marya isimlerini aldığını biliyoruz. 1945'te Yunanistan'da öldü.

(104) Alemdar *Gazetesi Sahibi Refii Cevat*

1890 doğumlu olan Refii Cevat, üst düzey bir Osmanlı devlet görevlisi olan Ali Muhittin Paşa'nın oğluydu. Refii Cevat (Ulunay) Mekteb-i Sultaniyi (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra gazeteciliğe başladı. Siyasetle de ilgilenerek Hürriyet ve İtilafa girdi. Bu dönemde *Alemdar* gazetesini yayınladı. İTC'nin yükselişi ve Mahmut Şevket Paşa suikastının ardından, başka bazı Hürriyet ve İtilaf mensuplarıyla birlikte önce Sinop'a, oradan Çorum'a sürüldü. İTC rejimi yıkılıp da liderleri 1918'de imparatorluğu terk edince, Refii Cevat da İstanbul'a dönerek Ankara hareketine muhalefete başladı.

İstiklal Savaşının ardından Fransa'ya gitti. Sürgün yıllarını sefalet içinde geçirdi ve aftan sonra derhal Türkiye'ye döndü. Döndükten sonra siyasetten elini eteğini çekip gazetelere apolitik yazılar yazmaya başladı. 4 Kasım 1968'de İstanbul'da öldü.

(105) Alemdar *Gazetesinden Pehlivan Kadri*

Resmi bir eğitimi olmamakla birlikte çeşitli gazetelerde muhabir

254 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.01-26/21 Hikmet Öksüz'de zikredildiği şekliyle, *Batı Trakya Türkleri*, (Çorum: Karam, 2006), 180.

olarak çalıştı. Daha sonra siyasete atılarak Hürriyet ve İtilafa üye oldu. 1912'de İstanbul çevresine verdiği destekle bilinen *Alemdar* gazetesinin başına geçti. Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra, 1913'te, çeşitli Hürriyet ve İtilaf mensuplarıyla birlikte, İTC tarafından sürgüne yollandı.[255] 1918'deki Mondros Mütarekesinden sonra İstanbul'a dönüp *Alemdar*'da çalışmaya devam etti. 1933'ten önce öldü.

(106) Ferda *Gazetesi Sahibi Fanizade Ali İlmi*

1878 doğumlu Ali İlmi, Fanizade ailesinin 150'likler listesindeki üç oğlundan biriydi.[256] Edebiyat eğitimi aldı. 1918-1922 döneminde, Adana'da, Ankara karşıtı, Fransa yanlısı *Ferda* gazetesini yayınladı.[257] 1922'de Adana'dan ayrılıp, o sırada Fransız denetimindeki Antakya'ya gitti. 1938'deki aftan sonra tekrar Adana'ya dönen Ali İlmi, 1964'te İstanbul'da öldü.

(107) *Balıkesir* İrşat *Gazetesi Sahiplerinden Trabzonlu Ömer Fevzi*

Ömer Fevzi (Eyüboğlu), 1884'te Trabzon'un Sürmene kasabasında doğdu ve hukuk okudu. Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf kuvvetlerince işgaline başkaldıran ilk örgütlerden biri olan Trabzon Müdafa-yı Hukuk Cemiyeti üyesiydi. Daha sonra, Ankara hareketinin biçimlenmesinde katkısı olan Erzurum Kongresine (23 Temmuz 1919) katıldı. Ne var ki Kamil Erdeha onun kendi hırs ve arzuları uğruna, Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresindeki liderliğine karşı çıktığını iddia eder.[258] Ömer Fevzi, 15 Nisan 1925'te Büyük Millet Meclisi'ne gönderdiği bir mektupta, kendisinin Kuvayı Milliyeye bakışını açıkladı. Fevzi, mektupta listeye iki nedenle konulduğunu ileri sürüyordu. İlki, Erzurum Kongresinde alınan kararlardan bazılarına katılmamıştı. Ancak bu anlaşmazlıklar, sadece İtilafçıların işgaline ve İstanbul hükümetine karşı güçlü bir direnişin nasıl

255 Bir İTC üyesi olan Muhittin Birgen, komşusunu öldürmekten önceden hapsedildiğini ve 1908'de ikinci meşrutiyetin ilanındaki af sayesinde salıverildiğini öne sürer. Birgen, ayrıntıya girmeden, Kadri'nin kendi çevresindeki ilk İTC muhalifi olduğunu anlatır; Bkz. *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?* Cilt 1 (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 516.
256 Diğer ikisi Fanizade Zeynelabidin (listede 37. sırada) ve Fanizade Mesut (listede 27. sırada) idi. Bu aile, Ankara hükümetinden İstiklal Madalyası almış Dr. Baki Bilgili gibi bir mensup da yetiştirmişti.
257 İsmail Tevfik (Okday), Adana *Vilayeti Matbuatı* (Ankara: Hariciye Vekaleti Matbaası, 1932), 24.
258 Erdeha, 207.

oluşturulacağı yönünde basit bazı görüş ayrılıklarıydı. İkincisi, düzenli ordu kurulmadan önce *İrşad*'da, milli harekete katılan bazı çetelerin kanlı icraatlarını mahkûm eden iki veya üç makale yayınlamıştı. Ömer Fevzi, bu birkaç makalenin kendisinin vatan haini olduğunu kanıtlamaktan çok uzak olduğunda ısrarlıydı.[259]

Ömer Fevzi'nin 1919'da Trabzon'dan İstanbul'a doğru yola çıktığını biliyoruz. Bu tarihten sonra Balıkesir'de yaşadı. Türkiye'yi ne zaman terk edip de Fransa'ya gittiğini bilmiyoruz. Yukarıda sözü edilen mektubu 1925'te Marsilya'dan yazmıştır. Sürgündeki yıllarının çoğunu Paris'te geçirdi ve *Rehber-i İnkilab*'ı yayınladı. 1938'deki aftan sonra Türkiye'ye döndü ve 1951'de burada öldü.

(108) *Halep* Doğru Yol *Gazetesi Sahibi Hasan Sadık*

Hasan Sadık, her ne kadar gazeteciler başlığı altında yer alıyorsa da, listeye Fransız işgalindeki Gaziantep'te polis müdürlüğü ve savcılık yapmasından dolayı dahil edilmişti. Halep'teki sürgünü sırasında Ankara'yı eleştiren *Doğru Yol* gazetesini çıkardı. 1949'da İstanbul'da öldü.

(109) Köylü *Gazetesi Sahibi ve Yöneticisi İzmirli Refet*

Ankara aleyhindeki yayınları nedeniyle listeye alınan son kişiydi. Sürgündeki zamanının çoğunu Yunanistan'da geçirdi ve Ankara'dan defalarca af talebinde bulundu. 1938'deki afla birlikte geri döndü.

Diğer Şahıslar

Başka bir kategoriye sokulamayan birçok kişi, bu grupta yer almaktadır. Bunların çoğu, BMM'deki tartışmalarda başka önemli bir ismin önerilmesi halinde, hükümetin bu gruptan birini liste dışı bırakmayı planlaması anlamında ikame edilebilir sayılan isimlerdi. Bu, onlardan yönelen tehdidin diğerleri kadar büyük addedilmediğinin bir göstergesidir.

(110) *Tarsuslu Kamilpaşazade Selami*

259 Mektubun tamamı, Sedat Bingöl tarafından *Toplumsal Tarih*'te "Ömer Fevzi Bey'in Müdafaanamesi ve Mesut Fani'nin Hoybun'a İlişkin Bilgileri: İki 150'lik Üzerine Notlar ve Belgeler" başlığıyla yayınlandı, 62 (Şubat, 1999): 41-48.

(111) *Tarsuslu Kâmilpaşazade Kemal*

(112) *Süleymaniyeli Kürt Hakkı*

(113) *Mustafa Sabri Hoca oğlu İbrahim Sabri*

(114) *Fabrikatör Bursalı Cemil*

(115) *İngiliz Casusu Çerkes Ragıp*

(116) *Fransız Zabiti olarak görev yapan Haçinli Kazak Hasan*

(117) *Çete Reisi Süngülü Çerkes Davut*

(118) *Miralay Çerkes Bekir*

(119) *Fabrikatör Bursalı Cemil'in Kayınbiraderi Necip*

(120) *Sabık İzmir Umur-u İslamiye Müfettişi Ahmet Hulusi*

(121) *Uşaklı Madanoğlu Mustafa*

Bu isim listeye, bazı mebusların ısrarıyla ilave edildi. Uşaklı toprak sahibi bir aileden gelen Madanoğlu Mustafa, Yunan işgal kuvvetleri tarafından Eşme kaymakamlığına getirildi. İstiklal Savaşından sonra Ankara hükümetince tutuklanarak hapse atıldı. Daha sonra, 150'likler listesine dahil edildiği için 1924'te sürgüne gönderildi. 27 Mayıs 1960 askeri darbesinde rol oynayan General Cemal Madanoğlu'nun babasıdır.

(122) *Gönen'in Tuzakçı Köyü'nden Yusuf oğlu Remzi*

(123) *Gönen'in Bayramiç Köyü'nden Hacı Kasım Oğlu Zühtü*

(124) *Gönen'in Balcı Köyü'nden Kocagözün Osman oğlu Şakir*

(125) *Gönen'in Muratlar Köyü'nden Koç Mehmet oğlu Koç Ali*

(126) *Gönen'in Ayvacık Köyü'nden Mehmet oğlu Aziz*

(127) *Gönen'in Keçeler Köyü'nden Balcılı Ahmet oğlu Osman*

(128) *Susurluk Yıldız Köyü'nden Molla Süleyman oğlu İzzet*

(129) *Gönen'in Muratlar Köyü'nden Hüseyin oğlu Kazım*

(130) *Gönen'in Balcı Köyü'nden Bekir oğlu Arap Mahmut*

(131) *Gönen'in Rüstem Köyü'nden Gardiyan Yusuf*

(132) *Gönen'in Balcı Köyü'nden Ömer oğlu Eyüp*

(133) *Gönen'in Keçeler Köyü'nden Talustan oğlu İbrahim Çavuş*

(134) *Gönen'in Balcı Köyü'nden Topallı Şerif oğlu İbrahim*

(135) *Gönen'in Keçeler Köyü'nden Topal Ömer oğlu İdris*

(136) *Manyas'ın Bolcaağaç Köyü'nden Kurhoğlu İsmail*

(137) *Gönen'in Keçeler Köyü'nden Muhtar Hacıbey oğlu Canpolat*

(138) *Marmara'nın Kayapınar Köyü'nden Yusuf oğlu İshak*

(139) *Manyas'ın Kızlık Köyü'nden Ali Bey oğlu Sabit*

(140) *Gönen'in Balcı Köyü'nden Deli Hasan oğlu Selim*

(141) *Gönen'in Çerkes Mahallesi'nden Makineci Mehmet oğlu Osman*

(142) *Manyas'ın Değirmenboğazı Köyü'nden Kadir oğlu Kamil*

(143) *Gönen'in Keçidere Köyü'nden Hüseyin oğlu Galip*

(144) *Manyas'ın Hacıyakup Köyü'nden Çerkes Sait oğlu Salih*

(145) *Manyas'ın Hacıyakup Köyü'nden Maktul Şevket'in biraderi İsmail*

(146) *Gönen'in Keçeler Köyü'nden Abdullah oğlu Deli Kasım*

(147) *Gönen'in Çerkes Mahallesi'nden Hasan Onbaşı oğlu Kemal*

(148) *Manyas'ın Değirmenboğazı Köyü'nden Kadir oğlu Kamil'in biraderi Kazım Efe*

(149) *Gönen'in Kızlık Köyü'nden Yallaçoğlu Kemal*

(150) *Gönen'in Keçeler Köyü'nden Tuğoğlu Mehmet*

Bu isimlerin birçoğu, Hilafet Ordusunun faal olduğu ve Çerkeslerin de bol bulunduğu yöredendi. Madanoğlu Mustafa da bu gruba dahil edilmişti ama öteki kaymakamların yer aldığı kısımda da sayılabilirdi (İkinci Bölüm, II.e.). Bu kısım, hakkında hemen hemen hiç bilgi bulunmayan, en kıyıda köşede kalmış isimleri kapsıyor gibi gözükmektedir.

Sonuç

"Ankara'ya muhalefeti" yansıtan bu bölüm, erken cumhuriyet tarihindeki tek bir olay, 150'likler vakası üzerine odaklanır ve kendi halklarına ihanet etmekle damgalanan bu insanların kim olduklarını inceler. Olay, yüzlerce yıllık hilafet merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp, yerine yeni laik bir devletin kurulduğu 1. Dünya Savaşı sonrası dönemdeki ilk iktidar mücadelesinin mahiyetini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu bölümde ulaşılan sonuçlar, ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

Bu çalışmada varılan sonuç, her şeyden önce, her ne kadar bazıları gerçekten Ankara hareketine muhalif olsalar da, listedekilerin hiçbirinin milliyetçilerin otoritesine meydan okuyacak derecede anlamlı bir siyasi veya askeri güce sahip olmadığıdır. Hatta kimileri Ankara ile temas kurup sürgünde Ankara namına casusluk bile yapmıştır. Bu önemli bir bulgudur, çünkü grup üyelerinin seçimindeki temel zihniyet, onların yeni rejime potansiyel bir tehdit yöneltmeleriydi. Sürgün yıllarındaki Türk istihbarat raporları, 150'liklerden birçoğunun sürgünde iki yakasını bir araya getirmekte zorlandığını ve milli hükümeti devirecek anlamlı herhangi bir potansiyele sahip olmadığını açıkça ortaya koyar. Daha da önemlisi, Ankara'nın, onlardan bazılarının herhangi bir tehdit yöneltebilecek kapasitede olmadığının farkında olmasıdır. O halde, bu insanlar niye seçildi? Ankara hükümetinin böyle bir liste yapmadaki en önemli amacının, emsal olması ve kötü niyet sahiplerini yeni rejim aleyhine muhalif faaliyetlerde bulunmaktan vazgeçirmesi olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Listede kimin olacağı hususu, böyle bir listenin hakikaten var olduğu gerçeğinin yanında ancak ikincil önemde kalıyordu.

Bu da bizi ikinci hususa getirir: yani, listedekilerin nasıl seçildiğine. Çalışmada, listenin keyfi olduğu ve 150 sayısının tesadüfen seçildiği

sonucuna varılmıştır. Şüphe yok ki, Ankara hareketinin muhalifleri 150 kişiden çok daha kalabalıktı. Bu sayı, İtilaf müzakerecilerinden Ankara'ya protestolar yükselmesine engel olurken, yeni rejimin muhaliflerinin dikkatini çekmeye yetecek bir miktar gibi gelmiş olsa gerek. Ankara için Lozan Antlaşmasının yan ürünlerinden biri de, Ankara'nın İstanbul üzerindeki otoritesinin İtilaf kuvvetlerince tanınması ve onanmasıydı. 150 kişinin seçilmesi, bu bağlamda sembolik olarak, İtilaf kuvvetlerinin Ankara karşısında İstanbul çevresini himaye edemediğini gösterdi.

150 isim on alt kısım halinde tasnif edildi. Ne var ki, listenin tek tutarlı ve tarafsız kısmı, Sevr Antlaşmasını imzalayan delegelerin bulunduğu kısımdı.[260] Diğer kategorilerdeki birçok isim alelacele seçildi. Kuşkusuz listedeki pek çok ismin, antlaşmalar arası dönemde (1918-1923) Ankara'ya dostane duygular beslemediği de muhakkaktı. Ancak, Kemalist rejime karşı olan ve onu alt etmek isteyen başka birçok kişi için de bir gerekçe bulunabilirdi. Sözgelimi, Kamuran ve Celadet Bedirhan ile Seyyid Abdülkadir gibi bazı Kürt milliyetçisi liderler listede yoktu.[261] Oysa kimi kıyıda köşede kalmış Çerkes milliyetçileri listedeydi. Bu Ankara'nın Çerkes milliyetçiliğini Kürt milliyetçiliğinden daha büyük bir potansiyel tehdit olarak değerlendirdiği anlamına mı gelir? Tam olarak bilmiyoruz; ancak etnisite listenin hazırlanmasında büyük bir rol oynamamış gibi görünüyor. Bir kere, Kürtler sayıca daha fazla ve yeni rejimin milliyetçi tabiatı için potansiyel olarak daha tehlikeli idiler. Listede büyük bir Çerkes grubunun bulunmasının nedeni, Çerkeslerin geleneksel olarak Osmanlı Sarayına daha yakın olmaları ve Ankara çevresinin onların yabancı güçlerle ittifak yapma potansiyelinden daha tedirgin olması olabilir.

Bir diğer önemli sonuç, bu insanların yaftalanmasıyla ilgiliydi. Listedekileri, kelimenin anlamı gereği, vatan haini olarak damgalamak pek doğru değil, çünkü ihanet edecekleri rejimin o zamana kadar bir parçası değillerdi. Onlar daha basmakalıp bir reçeteye, yani 1. Dünya Savaşının

260Bunun nesnelliği dahi tartışılabilir, çünkü 1918'deki Mondros Mütarekesi gibi, vatan hainliği olarak telakki edilebilecek, daha önceki uluslararası anlaşmalar vardı. Onu, milli hareketin liderlerinden biri olan Rauf Orbay imzalamıştı.

261 Bu şahsiyetler ve onların siyasi faaliyetlerine ilişkin daha fazla bilgi için, Bkz. Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State* (Albany: SUNY Press, 2004).

kaybedildiği kesinleştikten sonra, galiplerle işbirliği yaparak imparatorluğu koruma reçetesine sarıldılar. Bu insanların milli harekete muhaliflikleri, İtilaf Kuvvetlerinin işgaline taraftar olmaları demek değildir. Aslında onların gözünde Milliyetçiler Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet edenlerdi. Bu yüzden, tarafsız bir gözle bakılınca bu insanlara "vatan haini" yerine, doğmakta olan "rejimin muhalifleri" demek daha doğru bir terminoloji olabilir. Bu gruptaki birçok insan, milliyetçilerin büyük devletleri yenilgiye uğratma olasılığını büyük bir şüpheyle karşılıyordu. Refik Halit (Karay) gibi kimileri, milliyetçi başarının bir ütopya olmadığını anladığı anda saf değiştirdi.

150'liklerin nasıl bir arka plana sahip oldukları incelendiğinde, onların seçiminde ve kovuşturulmasında, daha önceden var olan siyasi ve bir dereceye kadar şahsi rekabetin de rol oynadığı fark edilir. Modern Türkiye'nin ortaya çıkışı konusuna aşina olan okurlar, yeni rejimin başarısında İTC'nin oynadığı rolü rahatlıkla kabul ederler. Mustafa Kemal ve diğer önde gelen liderler de dahil Ankara çevresindeki birçok kişinin, İTC'yle geçmişte yakınlığı vardı. Bu nedenle, birçok 150'liğin, İTC'nin Osmanlı siyaset sahnesindeki baş rakibi olan Hürriyet ve İtilaf siyasi platformuna mensup olması şaşırtıcı değildir. Örneğin, listedeki birçok paşanın 1. Dünya Savaşından önce İTC hükümeti tarafından istifa ettirilerek bir köşeye çekilmeleri sağlanmıştı. Dolayısıyla onlar İTC'ye zaten diş biliyorlardı.

150'likler arasındaki birçok sivil üye de, 1913 darbesinden sonra İTC tarafından sürgüne gönderildiği için benzer kızgınlıklara sahipti. Osmanlı Devleti'nin bu eski memurları, İTC politikaları yüzünden devletteki saygın görevlerini kaybetmişlerdi. 1. Dünya Savaşının ardından İTC iktidardan inince, Osmanlı idare ve bürokrasisindeki mevkileri yeniden dolduran bu sürgün Hürriyet ve İtilaf mensuplarının, İTC'yle birlikte anılanlara husumet beslemesi kaçınılmazdı. 150'liklerin geldikleri zeminin araştırılması, bunların birçoğunun, doğmakta olan milli hareketi "örtük İTC" olarak değerlendirdiğini açıkça ortaya koyar. Hükümette yer alanlar, Anadolu hareketinin, Hürriyet ve İtilaf hükümetini devirmek üzere İTC tarafından tasarlanmış bir hareket olduğuna kani idiler. Bu yüzden, onlar için Ankara'ya karşı çıkmak adeta bir refleksti. Bunlar, Ankara çevresinin eklektik bir insan grubundan meydana

geldiğinden ve Ankara'daki liderliğin, özellikle de Mustafa Kemal'in kendini İTC'nin potansiyel tehdidi altında hissettiğinden habersizdiler. Nitekim Mustafa Kemal, Dördüncü Bölümde de gösterileceği gibi, Ankara'daki en yakın yoldaşlarını (Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Rauf) dahi susturmakta ve artık kapanmış İTC'deki olası rakiplerini (Kara Kemal, Cavit gibi) bile ortadan kaldırmakta tereddüt etmeyecekti.

Ayrıca milliyetçilerin, İstanbul çevresine hâkim olan, Ankara'yı İTC'nin parçası olarak algılama haleti ruhiyesinin kesinlikle farkında olduklarına da işaret etmemiz gerekir. Bu husus, 4 Eylül 1919'daki Sivas Kongresinin ilk oturumunda tartışıldı. Kongre katılımcılarından biri olan İsmail Fazıl Paşa, "milli harekete muhalif olanlar bizi İTC'nin parçasıymışız gibi tasvir ediyor; böyle bir ithamın bize hem ulusal hem de uluslararası olarak zarar vereceğini inkâr edemeyiz. Bu yüzden, kongre üyelerinin namusları ve Allah'ın adı üzerine... İTC'nin yeniden ihya edilmesi için çalışmayacaklarına dair yemin etmelerini teklif ediyorum," diyordu.[262] Ne ilginçtir ki, müzakerelerde, metinde İTC adının muhafaza edilip edilmemesi üzerine ateşli tartışmalar yaşandı. Karar oybirliğiyle çıkmadı; yine de çoğunluk, kongrenin bazı üyeleri arasında belli bir İTC sadakatinin var olduğuna işaret edeceği gerekçesiyle yemin metninde İTC adının telaffuz edilmemesini istedi.[263]

150'likler meselesi, yeni yönetime olan siyasi muhalefetin susturulması sürecindeki ilk aşamayı temsil eder. Bu aşama, Ankara hükümetinin meşruiyetine yönelen tehdidin başarıyla bertaraf edilmesi aşamasıdır ve Ankara hükümetinin meşruiyetine karşı herhangi bir muhalefetin dile getirilmesinin önlenmesinde, başrolü oynamıştır. Ne var ki Ankara'ya muhalefet susturulurken, bu kez Ankara'da bir muhalefet boy vermiştir. Ankara çevresinin kendi içindeki iktidar mücadelesi ve 150'liklerden olmayan gazetecilerin oluşturduğu entelektüel tehditle birlikte BMM'deki siyasi tehdidin de bertaraf edilmesi, bir sonraki bölümde incelenecektir.

262 Uluğ İğdemir (yay. haz.), *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara: TTK, 1986), 2-3.
263 5 Eylül 1919'daki ikinci oturum; *age.*, 17-23.

Üçüncü Bölüm

ANKARA'DAKİ MUHALEFET: TEK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ

Geçmiş günlerde neler çekmiş olduğunu düşününce
Mustafa Kemal Paşa'nın neşesi insana ferahlık veriyordu.
"İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam.
Çok yoruldunuz."
"Dinlenmek mi? Ne dinlenmesi? Yunanlılardan sonra birbirimizle
kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz."
"Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!"
"Ya, bana karşı çıkmış olan adamlar?"
"Bu bir millet meclisinde tabii değil mi?"
Buraya kadar şaka eder gibi bir tonda konuşmuştu, ama burada
gözleri tehlikeli surette parladı ve ikinci gruptan
iki isim telaffuz etti.
"Bunları halka linç ettireceğim. Hayır, bize dinlenmek yok,
biz birbirimizi yiyeceğiz."
Halide Edib Adıvar, *The Turkish Ordeal* s. 355.

İstiklal Savaşının en etkili kadınlarından biri olan Halide Edib (Adıvar) ile yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal (Atatürk) arasında 1922'de geçmiş olması gereken bu konuşma, İstiklal Savaşının ardından kopacak iktidar mücadelesinin habercisiydi. Bu gerçeğin şiddetle farkında olan Mustafa Kemal, kendini siyasi cephede verilecek bir başka meydan savaşına hazırlıyordu. Halide Edib, Mustafa Kemal'in bu konuşmada adını verdiği şahsın, 1926'da İzmir'de, yeni rejimin İstiklal Mahkemeleri tarafından idam edilen, sabık Dahiliye Nazırı Vekili Hafız Mehemmed (Mehmet) Bey olduğu bilgisini verir ve devam eder:

> Ben bu sözleri ciddiye almadımsa da, neye delalet ettikleri belliydi. Rüyamızın nihai gerçekleşmesinin başlangıcındaydık. İktidarını, böylesine bir milli fedakârlık bedeliyle kazanılmış bir iktidarı, küçük

garezler uğruna kullanacak mıydı? Yaptığı hizmetler için, milletinden en büyük mükâfatları istemeyi hak ediyordu; ama siyasi amaçlar uğruna intikam arzusunu bu kadar erken dile getirmesi, ikrah vericiydi. İsmet Paşa'ya baktım. Sakin sakin yemeğini yiyordu.

"Bu mücadele bitince," diye devam etti, "durum sıkıcı olacak; başka heyecanlı bir iş bulmalıyız, hanımefendi."[1]

Gerçekten de, Türk devletinin niteliğine ve geleceğine biçim veren en önemli ve büyük neticeler doğuran gelişmelerden biri, yeni rejimin ilk yıllarında yaşanan iktidar mücadelesinden kaynaklanmıştır. Yukarıdaki alıntının da gösterdiği gibi, Mustafa Kemal bu ihtimalin farkındaydı. O, 1922'de sona eren İstiklal Savaşında başı çeken şahsiyetler arasında, böyle bir iktidar mücadelesine göre vaziyet alan ilk liderlerden birisiydi. BMM'nin açıldığı 1920 ile Takrir-i Sükûn Kanununun çıktığı 1925 arasındaki beş yılda yaşananan, nispeten kısa ve girizgâh kabilinden bir iktidar mücadelesinden sonra, Mustafa Kemal'in yeni devletin ulu önderi olarak belirdiğine hiç şüphe yok. Mustafa Kemal'e ve onun çekirdek grubuna, olası her türlü muhalefeti fiilen yok eden Takrir-i Sükûn Kanunu, cumhuriyet tarihi boyunca, Kemalistlerin cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya koydukları otoriterliklerinin en önemli örneği sayıla gelmiştir. Sonraki Kemalistler, kesin kanıtlar ışığında, erken Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasi ve hukuk dışı tabiatını şöyle savunmaktadırlar: emekleme çağındaki rejimi korumak için böyle sert politikalar geliştirmek zorunludur, bunun dünya tarihinde örnekleri çoktur.[2]

Bununla birlikte hâlâ cevap bekleyen pek çok soru vardır. Bunlardan en önemlisi, Takrir-i Sükûna giden olayların ve hemen sonrasının, muhalefeti susturmak için Kemalistler tarafından ustaca kullanıldığı, hatta belki de onlar tarafından tertiplendiği yolundaki şüphedir. Görünüşte Takrir-i

1 Halide Edib Adıvar, *The Turkish Ordeal* (New York: The Century Co., 1928), 355.

2 Bazı modern araştırmacılar, erken Türkiye Cumhuriyeti tarihinin tabiatını faşizmle kıyaslarlar. Örneğin, Fikret Adanır makalesinde faşizm ve Kemalizm arasındaki benzerlikler konusunu ele alır ve rejimde faşist unsurların kesinlikle bulunduğu, ama Türkiye'deki tek partili rejimin İtalya'daki faşizmle aynı şey olduğunun inandırıcı bir şekilde savunulmayacağı sonucuna varır; ancak her ikisinin de benzer gelişmeler olduğunu söylemek doğru olacaktır; "Kemalist Authoritarianism and Fascist Trends in Turkey During the Inter-War Period," *Fascism Outside Europe: The European Impulse against Domestic Conditions in the Diffusion of Global Fascism*, yay. haz. Stein Ugelvik Larsen (New York: Columbia Univ. Press, 2001), 313-61.

Sükûnun yolunu açan 1925 Şeyh Said İsyanının ya da Mustafa Kemal'i hedef alan 1926 İzmir suikastı girişiminin Kemalistler tarafından tertiplendiğine dair halihazırda hiçbir kanıt yoktur. Ama acaba Ankara'da ki radikaller, siyasi, entelektüel ve olası popüler muhalefeti sindirmek için, Şeyh Said İsyanını kasıtlı olarak kullandılar veya abarttılar mı?

Bu bölümde, Takrir-i Sükûn bağlamında bu soru ele alınacak, ayrıca bu kanunun yol açtığı sonuçların Türkiye'de siyasi muhalefetin kök salmasının nasıl önüne geçtiği de incelenecektir. Türkiye'de, özellikle Mustafa Kemal'in 1938'deki ölümüne, hatta 1945'ten sonraki çok partili sisteme geçişe kadar geçen yıllarda siyasi muhalefetin olmayışının, yeni rejime karakterini veren Kemalist inkılâbın benimsenmesinde çok önemli olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu konuyu daha dört başı mamur bir şekilde ele alabilmek için, incelemenin Takrir-i Sükûn öncesindeki dönemden başlatılması gerekir. Türk ceza hukukunda, siyasi muhalefeti susturmak için kullanılmış başka kanunlar da vardı. Bu doğrultuda yürürlüğe konan kanunlardan en önemlisi, yeni meclisin, kurulmasından sadece altı gün sonra çıkardığı Hıyanet-i Vataniye Kanunuydu. Şimdi, gelin bu kanuna kısaca bir göz atalım.

Muhalefetin Ortaya Çıkışı ve Saf Dışı Etmek İçin Takrir-i Sükûndan Önce Yapılan Yasal Manevralar

Yeni kurulan bir rejim olarak BMM'nin önündeki en ivedi ihtiyaç, ülke çapında otoritesini tesis etmekti. O da bunu başarmak için, acilen, yeni kurulan meclisin otoritesine karşı her türlü muhalefeti yasaklayan bir kanun çıkardı.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu

Meclis tarafından 29 Nisan 1920'de çıkarılan ve 1991'e kadar yürürlükte kalan 2 numaralı bu kanunun başlangıçtaki amacı, saltanat ve hilafet makamları yanında Osmanlı topraklarını da korumaktı. Kanun 14 maddeden oluşmaktaydı ama ilk üç maddesi onun mahiyetini açıkça ele veriyordu:

> Madde 1.
> Yüce hilafet makamı ve saltanatı ve ülkeyi yabancı devlet güçlerinin emanetinden kurtarmak ve saldırıları önlemek amacına yönelik ola-

rak kurulan Büyük Millet Meclisine karşı düşünce veya uygulamalarıyla veya yazdıkları yazılarla muhalefet ve bozgunculuk edenler vatan haini addedilir.

Madde 2.
Bilfiil vatana hıyanette bulunanlar asılarak idam edilir.
Madde 3
Konuşmalarıyla ve vaazlarıyla halkı alenen vatan hainliği suçunu işlemeye tahrik ve teşvik edenler veya bu teşvik ve tahriki yazılarıyla ve çok değişik araçlarla yayanlar geçici kürek cezasına çarptırılırlar. Yapılan bu tahrik ve teşvik sonucunda bozgunculuk olayları çıkarsa teşvik ve tahrik edenler idam olunurlar.

Belli ki kanun, kendini hilafet ve saltanat makamının koruyucusu olarak tanımlayan BMM'nin otoritesini tesis etmeyi amaçlıyordu. Madde 1'in temel amacı, BMM dışındaki siyasi muhalefetin sesini kesmekti. Bu nedenle, tasarı meclisten çabucak geçti ve bu yasama organınca yürürlüğe konan ikinci yasama maddesi oldu. Yeni meclisin, İstanbul'daki imparatorluk hükümetinin aleyhine olarak Ankara'da kurulmasından ve özellikle hilafet ve saltanat makamlarının birbirinden ayrılıp, sonunda saltanatın lağvedilmesinden sonra BMM, 15 Nisan 1923'te Hıyanet-i Vataniye Kanununun 1 numaralı maddesini tadil etti. 334 numaralı bu yeni kanun şöyleydi:

Madde 1
Hıyanet-i Vataniye Kanununun 1. Maddesi şu şekilde tadil edilmiştir: Saltanatın ilgasına ve hukuku hâkimiyet ve hükümranisinin gayrı kabili terk ve tecezzi ve ferağ [bırakılamaz, parçalanamaz ve devredilemez] olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti manevisinde mündemiç bulunduğuna dair 1 Teşrinisani 1338 [Kasım 1922] tarihli karar hilafına veya Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine isyanı mutazammın [içeren] kavlen veya tahriren veya fiilen [sözlü, yazılı veya eylemli] ankastin [bile bile] muhalefet veya ifsadat [fesat] veya neşriyatta bulunan kesan [kişiler] haini vatan addolunur.

Bu tadilat, doğmakta olan rejimin kendini sadece eski rejimi tasfiye etmeye değil, ondan da önemlisi, böyle ağır bir kararı eleştirenlere karşı atak yapmaya hazırladığının da ilk habercisiydi.[3] Bir başka deyişle, eski Madde 1, sırf BMM'nin meşruiyetini sorgulayanları kapsamakla sınırlı idi. Yapılan tadilat, meclise muhalefetin kapsamını genişletiyor ve onun meşruiyetini kabul etmekle birlikte kararlarını eleştirenleri de kapsar hale getiriyordu. Bu önemli bir kopuştu, çünkü BMM'nin, kararlarını, her türlü muhalefeti vatana hıyanet sınıfına sokarak koruduğu bir devrin açıldığını haber veriyordu.

334 numaralı kanun, birinci meclisin son yasama faaliyetiydi; meclis, ertesi gün kendini feshetti. Bilindiği gibi, muhalif üyelerin varlığını kaldırabilen birinci BMM bünyesinde, karşıt görüşlü iki grup barınıyordu. Birinci grup, Mustafa Kemal ve onun, ikinci grubun dağılmasından sonra ikinci BMM'de zayıf bir muhalefet oluşturan bazı yakın arkadaşlarınca kurulmuştu. İkinci grup daha muhafazakâr zihniyette üyelerden oluşuyor ve kendini, Mustafa Kemal'in "tek adamlığı"[4] saydığı şeye açıkça karşı çıkarak ayrıştırıyordu. 1923 baharındaki seçim kampanyasında, Mustafa Kemal, birinci gruptan kampanyasını, Dokuz Umde'ye dayandırmasını istedi;[5] bu umdeler arasında, saltanatın lağvını onaylamakla birlikte hilafet makamına bağlılığı teyit eden ilkeler de vardı. Yasadaki tadilatın, birinci grubun programına karşı çıkmayı imkânsız hale getirdiğini, çünkü böyle bir şey yapmanın, tadil edilen Madde 1'e göre suç olarak yorumlanabilece-

3 Daha sonra Şark İstiklal Mahkemesinde, günlük *Sebilürreşat* gazetesinin editörü, İslamcı Eşref Edip'e hilafetin lağvı hakkında ne düşündüğü sorulduğunda, "BMM'nin aldığı kararlar üzerine yorum yapmak [kanunla] yasaklanmıştır. Bu yüzden, bana bu suali sormamanızı tercih ederim, efendim,"diye cevaplamıştı; Eşref Edip Fergan, *İstiklal Mahkemelerinde Sebilürreşad'ın Romanı*, yay. haz. Fahrettin Gün (İstanbul: Beyan, 2002), 53. Bu özel olay 1925'te geçmekle birlikte, vatana hıyanet kanununun yarattığı korkuya iyi bir örnektir.

4 Kapsamlı bir çalışma için, bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim, 1994).

5 *Dokuz Umde Beyannamesi*, Tarık Zafer Tunaya'da yayınlandı, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1952), 580-82; Ayrıca Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 366-68; bkz. özellikle ikinci makale.

ğini ortaya atanlar oldu.[6] Bu ancak, kampanyalarını saltanatın geri getirilmesine dayandırmak isteyen ikinci grup siyasetçiler için geçerli olabilirdi. Fakat ikinci gruptakilerin hepsi saltanat yanlısı olmadığı gibi, birinci gruptakilerin tamamı da padişah karşıtı değildi. İkinci grup üyelerinin, birinci gruba başka zeminlerde meydan okuması ve pek çok başka konuda kampanya yapması mümkündü. İkinci grup mensuplarının seçimlerde uğradığı başarısızlıkta, Hıyanet-i Vataniye Kanununda yapılan tadilatın da bir katkısı olmuş olabilir, ancak suçu tamamen bu değişikliğe yüklemek haksızlık gibi gözükmektedir.

Mamafih bu Mustafa Kemal Paşa'nın ağırlığını birinci grup adaylarından yana koymadığını söylemek de değildir. Tam aksine o, verdiği söylevler ve yaptığı ittifaklar vasıtasıyla sürecin etkin biçimde içinde olmuştur.[7] Mete Tunçay haklı olarak bu seçimi "güdümlü seçimler" diye niteler.[8] Mustafa Kemal'in seçim sürecini kontrol etmeye ve sonuçları etkilemeye çalıştığı konusunda, herhangi bir soru işareti yoktur. Ama yine de bu, Mustafa Kemal ikinci grubu seçim sandığında yenmeyi umuyordu diye sonuçların önceden ayarlandığını akla getirmemelidir.[9] Ancak ikinci grup adaylarının, ülke çapında örgütlü bir partiden ve Mustafa Kemal gibi itibarlı, karizmatik bir liderden yoksun olmanın acısını çektiklerini söylemek, doğru bir saptama olacaktır.

İkinci BMM için yapılan seçimler, açıkça, Mustafa Kemal'in, kendi vizyonuna muhalefetin, en hafif deyimiyle, asgari olduğu bir meclis arzusuna delalet ediyordu. Bu nedenle birinci gruptaki birçok aday, bizzat Mustafa Kemal tarafından gösterilmişti. Amerikan Konsolosu ve ABD'nin Türkiye Yüksek Komiserliği delegesi Maynard B. Barnes, Türkiye'deki seçimler konusunda, adını vermediği bir Türk'le aralarında geçen bir konuşmaya atıf yapar. İsimsiz Türk "Kuşkusuz biliyorsunuzdur," der, "biz-

6 Michael M. Finefrock, "From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal Atatürk and the Structure of Turkish Politics 1922-1924." (Doktora tezi: Princeton University, 1976), 195-97; Ayrıca Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt I (İstanbul: Doğan Kardeş, 1960), 316.

7 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde...*, 46. Bkz. örneğin, Alevi lideri Veliyeddin Çelebi'nin, taraftarlarından Mustafa Kemal'in desteklediği adaylara oy vermelerini isteyen mektubu; *age*, 47-48.

8 *Age.*, 49.

9 Bu duruma iyi bir örnek, Mustafa Kemal'in muhalefetine rağmen, Nurettin Paşa'nın seçilmesidir. Bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde*, 124-27.

de, Türkiye'de yapılan gerçek seçim değildir, bizdeki işaret edilen adaya oy vermektir."[10] Bu cümle, Mustafa Kemal'in Türkiye siyaset sahnesinde giderek artan nüfuzunun ipuçlarını verir.

Sonunda, ikinci grubun neredeyse tüm üyeleri meclisteki yerlerini kaybettiler; muhalefet adına meclise ancak üç bağımsız aday girebildi. Bu seçim sonucuyla BMM olduğu gibi Kemalist hizbin (birinci grup) kontrolü altına girdi ve bu da Mustafa Kemal'e birinci BMM'nin görev süresinde sahip olmadığı, olağandışı bir iktidar kazandırdı. Yine de 1925'teki Takrir-i Sükûna kadar, meclisteki üç bağımsız mebusa ilaveten, iktidar partisinin içinde de bir biçimde bir muhalefet olmuştur; ancak bağımsız mebuslar, ikinci grup kadar belirgin bir muhalefet yapamıyorlardı.

İkinci BMM'deki muhalefetin omurgası, daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını alacak olan birinci grubun içinden çıktı. Parti içi anlaşmazlıklar, sonunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adı altında ilk muhalefet partisinin kurulmasıyla sonuçlandı.

İlk Muhalefet Partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) Kuruluşu[11]

İkinci BMM'deki farklılıklar, genel olarak mecliste ele alınan kanunların ruhundan ya da içeriğinden ziyade, onları geçirmekte kullanılan yöntemlerden kaynaklanır. Birinci ve ikinci meclisteki muhalefet arasındaki temel fark budur. TCF'yi meydana getiren gruptaki üyelerin tamamı değilse de çoğu, devletin modernizasyonu konusunda Mustafa Kemal'le benzer bir siyasi vizyonu paylaşıyorlardı. Gerçi halkın taleplerine karşı daha duyarlı idiler, dolayısıyla evrimci olarak tanımlanmaları mümkündü. Öte yandan, genellikle devrimci diye kabul edilen diğer grup, yeni inkılaplar yapmak ve yapılanları ilerletmekte boşa geçirilecek bir dakika bile olmadığına inanıyordu. Halka yol göstermek ve ülkenin iyiliği için, mümkünse inkılapların yukarıdan aşağıya dayatılması gere-

10 867.00/1737. Maynard B. Barnes tarafından yazılmış, 15 Ekim 1923 tarihli, "Political Situation in Turkey" başlıklı rapor. Bu raporda da, yazarının, 1923'te Türkiye'deki siyasi muhalefete ilişkin gayet faydalı gözlemleri vardır.

11 Bu partiye ilişkin hakkaniyetli bir toparlama için, bkz. Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1925-1925* (Leiden: E.J.Brill, 1991) ve Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Ankara: Cedid, 2002).

kiyordu. Bu düşünce çizgisi, Jön Türkler dönemindeki meclis içi ve dışı muhalefeti ve onun yola çıktığı "halk için, halk tarafından" sloganını hatırlatır, şu farkla ki söz konusu slogan "halk için, halka rağmen" olarak değişmişti."[12]

Meclisteki fikir ayrılığının en gözle görülür örneği, kuşkusuz cumhuriyetin ilanı konusunda yaşandı. Bilindiği gibi cumhuriyet, 29 Ekim 1923'te, mecliste doğru dürüst tartışılmadan ilan edildi. Yeni rejimin adının konulması gibi böylesine önemli bir kararın, Mustafa Kemal ve onun yakın çevresindeki grubunun talimatıyla alınması, birçok muhalefet mensubunda hayal kırıklığı ve kızgınlık yarattı. Kazım Karabekir Paşa, Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa gibi muhalefet liderleri oturumda hazır bulunamamış, hatta meclisin kararından haberdar dahi edilmemişlerdi. Eski başbakan ve Mustafa Kemal'in siyasi rakibi Rauf Bey,[13] cumhuriyetin ilanını İstanbul'da, basından öğrendi. Kendisine haber verilmediği için üzgün ve kızgın vaziyette, iki İstanbul gazetesine, *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr*'a bu konuda demeç verdi ve hükümeti, doğru dürüst tartışma ve danışmada bulunmadan, yangından mal kaçırır gibi davranmakla eleştirdi.[14] CHF, buna cevaben, üyelerini Rauf Bey'in sözlerinin tartışılacağı bir toplantıya çağırdı ve ondan da pozisyonunu açıklaması istendi. Rauf Bey, cumhuriyet karşıtlığı ve saltanat taraftarlığı gibi genel bir suçlamayla karşılaştı ve bu, onun yeni rejime bağlılığına leke süren başlıca slogan olmaya devam etti.[15] Cumhuriyet konusundaki

12 Mete Tunçay yerinde bir gözlemle kitleleri takip etmek veya onların önüne geçmek bakımından Mustafa Kemal'in 1923'ten önceki ve sonraki pozisyonları arasında büyük bir fark olduğunu belirtir, bkz. *Türkiye Cumhuriyetinde...*, 219. Mustafa Kemal'in, Konya Türk Ocağı'nda verdiği, ilk olarak 26 Mart, 1923'te, *Hakimiyet-i Millliye*'de yayınlanan ilgili söylevi için, bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçler*, cilt 2, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959), 140-41.

13 Rauf Bey Mustafa Kemal'in rakibi olduğunu asla kabul etmedi, ancak Mustafa Kemal'in liderliğine değil kullandığı yöntemlere muhalefet ettiğini savundu. Fakat Mustafa Kemal ve özellikle onun asabi mizaçlı yakın çevresi onu daima, sert bir siyasi muhalefet yapmaya muktedir bir rakip olarak gördüler. Türkiye'deki ABD Yüksek Komiserliği Delegesi Maynard B. Barnes, "Ben de, Rauf Bey'in hiçbir zaman Mustafa Kemal Paşa'nın tam bir destekçisi olmadığını ve Kemal'in de ondan daima şüphe ettiğini düşünmeye eğilimliyim," gözleminde bulunur. Bkz. 867.00/1740, 4 Ekim 1923 tarihli Maynard B. Barnes raporu.

14 Bkz. "Sabık-ı Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey ile Mühim Bir Mülakat" *Vatan* 1 Kasım 1923. Tam metin, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 22 Ekim 1923'teki grup toplantısı tutanaklarında da yayınlanmıştır; CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924, yay. haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Okur, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), 23-30.

15 CHP Grup Toplantısı ..., 15-111.

tutumunu kayda geçirmesi istendiğinde, Rauf Bey şöyle dedi: "Ben, halkın kayıtsız şartsız kendi kaderini belirlemesinden yanayım. [Eğer] bunun adı cumhuriyetçilikse, ben Cumhuriyetçiyim."[16] Burada Rauf Bey'in, cumhuriyetçiliğin halkın iradesine dayanma vasfını belirtmesi, onun, Mustafa Kemal ve radikal unsurların cumhuriyetçilik ve demokrasiyi sadece lafta kalan bir bağlılıkla hatırlamalarından korkarak duyduğu hoşnutsuzluğu açığa vurur. Rauf Bey, çok geçmeden, Mustafa Kemal'in otoriter eğilimlerinden tamamen emin olacaktır.

Londra'da yayınlanan *The Times* gazetesinde çıkan bir yazısında, Mustafa Kemal'i tanımlarken "diktatör" kelimesini kullanmaktan kaçınmayan Rauf Bey, onun kendisine ve TCF'deki arkadaşlarına yönelttiği vatan hainliği ithamlarına cevaben şöyle yazdı:

> *The Times* Gazetesi Editörüne,
>
> Beyefendi, İstanbul'daki muhabirinizin, Türkiye Cumhuriyeti'nin Reisicumhur ve aynı zamanda Halk Fırkası'nın da genel başkanı olan Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasıyla ilgili olarak geçtiği bilumum haberleri okudum. Gazi, bunların hepsinde, Kazım Karabekir Paşa, Refet Paşa, Ali Fuad Paşa ve şahsımdan, istiklal mücadelesinde hizmet etmemiş şahıslar olarak bahsetmekle kalmayıp, bizi aynı zamanda saltanatı diriltmek ve müşkülat yaratmak, dolayısıyla da memleketi anarşiye sürüklemeye çalışmakla itham etmektedir. Ve bununla da yetinmeyip, ciddi bir demokrasi kurma ve her zaman her yerde milli bir felaketle sonuçlanmış olan *şahıs diktatörlüğünün* [vurgu bana ait] önüne geçme açık arzusuyla kurmuş olduğumuz Terakkiperver Parti'yi mürtecilik ve Kürt İsyanı'na sebebiyet vermekle itham etmektedir.
>
> Milli istiklal mücadelemizde Türk Ordusu'nu zafere götüren Mustafa Kemal Paşa, adının taşıdığı itibar, şan ve şerefi, bir *diktatörlük* [vurgu bana ait] kurmak için kullanmaktadır ve üzüntüyle görüyorum ki, son birkaç yıldır yapılan yolsuzlukları ve işlenen mezalimi gerekli ve mazur göstermek için, önemli tarihi olayları da çarpıtmak-

16 *Age.*, 78.

tadır. Ben, bu olayların hakikatte nasıl cereyan ettiğine ışık tutacak belgeleri er ya da geç yayınlamak niyetindeyim. Bugün, Türkiye'de konuşma hürriyeti veya vicdan hürriyeti yoktur; ama eğer Diktatör, benim bu belgeleri yayınlamama müsaade eder ve onlarda sözü geçen şahısların dava edilmeyeceğine veya öldürülmeyeceğine alenen söz verirse, bunu Türk basınında yapmaktan memnun olurum.[17]

Bu beyanat, Mustafa Kemal'in bütün otoriteyi toplayarak tek adamlığını çoktan ilan etmiş olduğu 1927'de verildi. Rauf'un, Mustafa Kemal'in "diktatörlüğünden" ne zaman emin olduğunu tam olarak bilmiyoruz.

Her ne ise, 17 Kasım 1924'te kurulan TCF'nin kurucuları arasında Ali Fuad Paşa (Cebesoy), Refet Paşa (Bele), Rauf Bey (Orbay) ve Dr. Adnan Bey (Adıvar) gibi, Mustafa Kemal'in eski ve önde gelen yol arkadaşları bulunuyordu. Partinin başına Rauf Bey değil Kazım Karabekir geçti. Şunu da belirtmek gerekir ki Rauf Bey, yukarıda bahsedilen, kendisinin cumhuriyete bağlılığının sorgulandığı, 22 Kasım 1923 tarihli toplantıda, bir muhalefet partisi kurmayı yeni devletin çıkarlarına aykırı bulduğunu ve bu tür herhangi bir parti kurmayacağını üzerine basa basa söyleyeli, daha ancak bir yıl kadar oluyordu.

Anlamıyorum, [muarızlarım] benim bir muhalefet fırkası mı kurmamı mı istiyorlar? Muhalefet fırkası kurmayacağım, çünkü böyle bir fırka kurmak devletin âli menfaatlerine aykırıdır... Arkadaşlar, fırka kurmayacağım. Eğer beni fırkadan [CHF] atıyorsanız, giderim... ama ayrı bir fırka kurmayacağım.[18]

Yine, Rauf Bey'in, kendini bir muhalefet partisi kurmaya her şeyiyle hasretmeden önce, fikrini tam olarak ne zaman değiştirdiğini bilmiyoruz. Mustafa Kemal'e yönelik, meşum 1926 İzmir suikastı girişimiyle ilgili olarak, Ankara'da eski İTC mensuplarını yargılayan Ankara İstiklal Mahkemesi tutanakları arasında *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin

17 "The Ghazi's Speech," *The Times*, 2 Kasım 1927, s. 8, sayı 44728; sütun C.
18 *CHP Grup Toplantısı...*, 102.

Bey'in (Yalman) ifadesi de vardır. Ahmet Emin Bey, bir soruya cevaben, Rauf Bey'in kendisini 15 Kasım 1924'te ziyaret ettiğinden ve bir muhalefet partisi kurmakla ilgilendiğini söylediğinden bahsetmiştir.[19] Şu var ki, fikir CHF kurucuları arasında daha önce de tartışılmış olsa gerek.[20] Rauf Bey'in 1923'ten önce bir parti kurma fikrini kafasında evirip çevirdiğine inanmak için hiçbir neden yok. Burada kayda değer olan, onun düşüncesinin ve kararının bir yıl içinde tamamen ters yüz olmasıdır. Bu onun, CHF'li efrattan dolayı uğradığı hüsrana delalet eder.

Mustafa Kemal'in TCF'nin Kurulmasına Karşı Tutumu

Tarihsel kayıtlar, Mustafa Kemal'in yeni muhalefet partisine karşı takındığı tutum konusunda çelişkili bilgiler barındırır. Mustafa Kemal'in çekirdek kadrosundan bazıları, hatıratlarında onun, demokrasinin çıkarına hizmet edeceği için mecliste bir muhalefet partisi bulunması fikrine sıcak baktığını öne sürerler. Sözgelimi, Mustafa Kemal'in yol arkadaşı Kılıç Ali, hatıratında "Gazi, Halk Fırkası'nın karşında bir muhalefet partisinin olmasını olumlu karşılamıştı. Ancak en tanınmış ordu kumandanlarından bir kaçının görevlerini bırakarak gösteri şeklinde Meclis'e gelmeleri, politikaya girmelerine asla iyi niyet ifadesi olarak bakmamıştı," diye anlatır.[21]

Mustafa Kemal siyasi rakiplerinin faaliyetlerinden şüphelenebilirdi. Ancak elimizde, Londra'da yayınlanan *The Times* gazetesinin İstanbul muhabiri Maxwell Macartney'in, cumhurbaşkanı olarak Mustafa Kemal'le yaptığı mülakatı bildiren bir İngiliz arşiv kaynağı var. 21 Kasım 1924'te gerçekleşen bu mülakattan, İngiltere'nin Türkiye sefiri Ronald Lindsay'in 25 Kasım 1924'te Londra'ya gönderdiği bir elçilik raporunda bahsediliyor. Rapor, Macartney'in mülakatına düşülen bir derkenarla birlikte pek çok

19 *Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i kasd ve Taklib-i Hükumet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar*, yay. haz. Selma Ilıkan, Faruk Ilıkan. (İstanbul: Simurg, 2005), 699.

20 9 Eylül ve 24 Eylül 1924'te, sırasıyla İzmir ve İstanbul'da Rauf, Kazım ve Ali Fuat arasında iki toplantı yapıldı. Bu toplantılarda bir muhalefet partisinin teşkili konusu tartışıldı, bkz. Zürcher, s. 165. Ahmet Emin Yalman, muhtemel bir yeni parti haberlerinin ilk 6 Kasım 1924'te *Son Telgraf*'ta yayınlandığını öne sürer. Bkz. *Yakın Tarihimizde*, 135.

21 Hulusi Turgut, yay. haz., *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005), 231.

şeyi ifşa eder bir hal alıyor. Macartney'in, mülakatın yapılma yöntemine dair anlattıklarına dayanan bu derkenarda, İngiliz sefirinin, Mustafa Kemal'in TCF'nin kuruluşuyla ilgili tepkisi konusunda, kendi değerlendirmesi yer alıyor:

> Reisicumhur'un bundan sonra ne yapacağını merak ediyordum; işte, bu fazlasıyla dikkate değer belgede [Macartney mülakatı] cevabımı buldum. Terakkiperverler cumhuriyetçiliklerinde samimi değiller, programları sahtekârlık, kendileri de düpedüz mürteci. Haberde yer alan her şey, reisicumhurun yeni muhalefetle hiçbir işinin olmayacağını ima ediyor; Bay Macartney'le konuşurken kullandığı dil –ki haberde yer almamış– ve sarf ettiği cümlelerin tonu ise onun açıkça *ölümüne bir kavgayı kastettiğini* gösteriyor [vurgu bana ait]. Gazi kendini tam bir cinnet haline kaptırmış; muhalefetteki herkesi sırayla sayıp döker ve onları, her şeylerini borçlu oldukları kendisine karşı nankörlük ve vatana ihanetle suçlarken, yüzü kıpkırmızı olmuş. Mülakatta takdimci ve yarı tercüman gibi hareket eden mebus, birkaç kere araya girip, "Sakin olun Gazi Paşa, bu kadar tedbirsiz olmayın," diye haykırmış, ama gazap selinin önüne hiçbir şey geçememiş. Bay Macartney, tabancaların en kısa sürede ciddi ciddi çekileceğini ve Vasıf ile Necati'nin, Galata Köprüsü'nü sallanan cesetlerle donatacak daha pratik bir İstiklal Mahkemesinin başına geçmek için İstanbul'a gelmek üzere hükümeti bırakacaklarını düşünerek Ankara'dan ayrılmış.[22]

Bu rapor, iki araştırmacı, Erik Jan Zürcher ve Mete Tunçay tarafından zikredilmiştir. Her ikisi de Macartney'in Mustafa Kemal'in arzusuna boyun eğerek mülakatın *The Times*'da yayınlanmasını beklettiğini bildirir. Bu arada Türkiye'deki *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi, 11 Aralık 1924'te, hayli değiştirilmiş biçimde de olsa mülakatı yayınlamıştır.[23] Zürcher'e dayandığı

22 PRO, E 10619/32/44, 25.11.1924 Erik Jan Zürcher'de alıntılandığı şekliyle, *Political Opposition in the Early Turkish Republic* (Leiden: E.J. Brill, 1991), 61. Aynı dosya Tunçay'da da alıntılanır, s. 109, dipnot 162 "Lindsay'den Chamberlain'e" FO. 424/261, E 10619/32/44. Bu aslında tam bir alıntıdır. Aynı dosyada makalenin değiştirilmemiş şeklini görmek de mümkündür; bkz. Zürcher, 155-58.

23 Tam metin için bkz. Zürcher, 158, Ek, A.

aşikâr olan Tunçay, bunun üzerine *The Times*'ın haber değerini kaybetmesi nedeniyle mülakatı yayınlamaktan vazgeçtiğini öne sürer.[24] Oysa gerçekte mülakat, Mustafa Kemal'in "gazabından" hiç söz etmeden 18 Aralık 1924'te *The Times*'da yayınlanmıştır.[25] Burada Sefir Lindsay'in raporunda değinilen gözlemler hiçbir surette yer almamış, aradaki uyumsuzluk için herhangi bir açıklama da yapılmamıştır.

Mustafa Kemal'in genel olarak bir muhalefet partisine ilişkin düşünceleri, bu mülakattan önce de bir sır değildi. 20 Eylül 1924'te Samsun'da yaptığı bir konuşmada, konumunu açıkça ortaya koydu ve şöyle dedi:

> Biz bugün belli yolun başında bulunuyoruz. Henüz yeter derecede mesafe almış değiliz. İlk önce ana düşünceler büyük bir berraklıkla ortaya çıkmalıdır. Ondan evvel ayrım fikri, efendiler, alelade particiliktir ki memleket ve milletin huzur ve emniyet şartları, henüz böyle bir parçalanmaya yol açmaya izin vermez.[26]

Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları, anılarında, onun siyasi muhalefetle yüz yüze geldiğindeki pozisyonunu yumuşatmaya çalıştılar. Ama yine de, onun kendi yerini alabilecek liderlerin başa geçtiği bir siyasi muhalefet olarak TCF'nin kuruluşunu doğru bulmadığına inanmamızı sağlayacak yeterince kanıt var.

Bir Yasa Tadilatı Daha

Yeni devrin siyasi realiteleri değişirken, BMM aynı birinci maddeyi bir kez daha tadil etme ihtiyacı duydu ve 26 Şubat 1925'te 556 sayılı kanunu çıkardı. Bu tadilatın tarihi, dini ve Kürt milliyetçisi yönleri hâlâ tartışılan Şeyh Said İsyanının hemen ertesine rastlar. Ancak bir şey pek sorgulanmaz: o da isyanın, dışarıdan bakıldığında ve katılım olarak Nakşibendî ağırlıklı görünümünün, Kemalistlere, asırlardır Osmanlı devlet aygıtının

24 Bkz. Tunçay, 109, Zürcher, 61.

25 "The Ruler of Turkey," *The Times*, 18 Aralık 1924, s. 15. Muhabirin adı haberde yer almaz. Gazete, "Ankara'daki özel muhabirimizden" ibaresini kullanır. Ama yine de haberi Macartney'in yazdığı bellidir.

26 Söylev, 23 Eylül 1924'te *Hakimiyet-i Milliye*'de yayınlandı. Bkz. Zürcher s. 127. Aynı metin Ahmet Emin Yalman'da da yayınlanmıştır, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 3 (İstanbul: Rey, 1970), 132-33.

içine ve dışına iyice kök salmış olan ulemaya baskıyı artırma ve sesini daha çok kısma imkânını vermiş olmasıdır.[27]

Ancak tek hedef dini müesseseler değildi. 556 sayılı kanun, dine doğrudan ya da dolaylı gönderme yapan herhangi bir siyasi eylemi istediği gibi yorumlama hakkına sahipti. Bir başka deyişle kanun, hoşnutsuzluğunu ifade ederken dini bir platform olarak kullananları, hoşnutsuzluğu din merkezli olanları ve siyasi getiri için dine herhangi bir atıf yapanları hedefine alıyordu. Tadil edilen birinci maddede şu da vardı: "Dini, siyasi amaçlarla kullanarak dernek kurmak yasaktır. Böyle örgütler kuran ve bunlara üye olanlar, vatan haini addedilir."[28]

Bu tadilat, Kemalistlere muhaliflerinin siyasi hamlelerini daha da kısıtlama olanağı sağladı. Çoğu "muhafazakâr" bir geçmişten gelen ve din, kimliklerinin ve siyasi platformlarının ayrılmaz bir parçası olan muhalifler, oy kampanyalarının ve mecliste sürdürülebilir bir muhalefet oluşturmanın ana gerekçesini yitirdiler. Bu arada, yukarıda sözü edilen kanun tadilatının, meclisten, Şeyh Said İsyanının hemen ertesinde ve hiç itirazsız geçişi esnasında, TCF'lilerin mecliste olduğunu ve büyük bir kararlılıkla lehte oy kullandığını da belirtelim. Bu isyan, böylelikle, muhalefetin susturulması ve TCF'nin kapatılması siyasi sürecine katalizör olarak hizmet etmeye yaramış oldu. Bu yüzden, isyanı belli yönlerden mercek altına almamız zaruridir.

Şeyh Said İsyanı ve Sonrasına İlişkin Bazı Gözlemler

Şeyh Said İsyanı, 13 Şubat 1925'te, Piran'da (sonradan adı Dicle oldu, idareten Diyarbakır'a bağlıydı) başladı. Yöredeki birçok kasabayı hızla ele geçiren ve Diyarbakır'a kadar gelen asiler, başlarda çeşitli yerel askeri kuvvetlere galip geldiler; ancak hükümet seferber olup daha büyük birlikler

27 İstanbul'daki ABD askeri ataşesine göre, grubun büyüklüğü 100.000 kişi kadardı. Bkz. 867.00/1782 numaralı dosya; ABD Dışişleri Bakanlığı, "Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29,"(mikroilm koleksiyonu).

28 Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas ve alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler ve bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tagyir veya emniyet-i devleti ihlal veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur.

gönderince, isyan iki ay içinde bastırıldı. Şeyh Said ve 47 taraftarı mahkeme önüne çıkarıldıktan sonra, 29 Haziran 1925 tarihinde idam edildi.

Bu isyan, cumhuriyet tarihinde, yeni Türk devletine en büyük başkaldırılardan biri olarak kabul edilir. Ama aynı zamanda isyanın, Mustafa Kemal'e radikal inkılabını herhangi bir siyasi muhalefetle karşılaşmadan tamamlaması için uygun ortamı sağladığı da gözden kaçmamalıdır. İsyan sırasında başbakanlık mevkiine gelen İsmet Paşa'nın (İnönü) damadı Metin Toker'e göre, yeni inkılaplar Kemalistlerin vaat ettiği özgürlükle bağdaşmıyordu. Bundan dolayı, Kemalistlerin muhalefeti bertaraf edip halkı inkılaplarla tanıştırabilmek için demokrasiyi ertelemelerinde, bu isyan da vasıta oldu.[29] Bu mütalaayı daha sonra enine boyuna iyice tartışacağız, çünkü bu durumun yeni Türk devletinin geleceği açısından dallı budaklı sonuçları olmuştur. Ama şimdilik, isyana dair bazı gözlemlerle işe başlayalım.

İsyanın hikâyesi ve içeriğiyle ilgilenen pek çok yayın olduğundan,[30] burada gün ışığına çıkmamış bazı arşiv belgelerini sunmak ve isyana ilişkin bazı gözlemler yapmakla yetineceğim. Bu gözlemlerin ardından, hüküme-

29 Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı* (Ankara: Akis, 1968), 44.

30 Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*; Robert Olson, *The Emergence of Kurdish.Nationalism*; Behçet Cemal, *Şeyh Said İsyanı* (İstanbul: Sel, 1955); Aziz Aşan, *Şeyh Sait Ayaklanması* (İstanbul: y.b., 1991); Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra ve New Jersey: Zed, 1992); Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins And Developments* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006). Dönemin birçok Türk gazetesinde isyan, hem Kürt miliyetçisi ve hem de İslamcı/gerici bir hareket olarak tasvir edildi. Bkz. Ebbuziyazade, "Hadisenin Ehemmiyet ve Fecaati" *Tevhid-i Efkar*, 25 Şubat 1925 Nurer Uğurlu'da basıldığı şekliyle, *Kürt Milliyetçiliği: Kürtler ve Şeyh Said İsyanı* (İstanbul: Örgün, 2006), 536. Ahmet Emin Yalman "İsyanın Saikleri" adlı makalesinde, bu hareketin feodal ve irticai bir hareket olduğunu ve Kürt milliyetçiliğinin birincil motivasyonu olmadığını ileri sürer; bkz. *Vatan* 15 Mayıs 1925, Uğurlu, 577. Nurer Uğurlu, 1925'teki bu isyana dair gazete haberlerini toplayıp yayınlamıştır, bkz. s. 519-612. İsyanın mahiyetine dair bir literatür gözden geçirmesi için, bkz. Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karekteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar* (Ankara: Boğaziçi, 1992), 179-289. TİTE arşivlerinde de konuyla ilgili bazı belgeler bulunur; özellikle K23G64B3 numaralı rapor, Diyarbakır postanesine"Diyarbekir Kürdistan Hariciye Vekaleti" adresine kataloglar geldiği iddiasında bulunması bakımından önemlidir. Herhangi bir tarih ve imza bulunmayan belgede "suret" başlığı vardır. Benim kanaatime göre bu belge, isyanı Büyük Britanya'nın kışkırttığı iddialarını desteklemek için sonradan imal edilmiş olabilir. Yine de, Şeyh Said'in sonraki davalarında bu tür iddiaların hiçbiri ispatlanamamıştır. Söz konusu paragrafın tam metni şöyledir: "Bugün Diyarbekir postanesine dahil olan mektuplar meyanında İngilizlerden Diyarbekir'e gönderilmiş bazı fabrika ilanları üzerinde atideki adresler görülmüştür: 1) Diyarbekir Kürdistan Hariciye Nazırı Efendiye, 2) Diyarbekir Kürdistan ... Nazırı Efendiye." TİTE'deki ilgili diğer belgeler K24G143B2'dedir.

tin isyana verdiği cevabın zamanlamasını masaya yatıracağım ki, bu da doğruca incelediğimiz konuya bağlanıyor.

İlk gözlem isyanın maliyetiyle ilgilidir ve onun, yeni rejimde yarattığı mali yüke dair ipuçları verir. Eğer yeni Türk hükümeti, yeni oluşan siyasi muhalefete karşı bir tertipte bulunmak için isyanı körüklemiş idiyse, isyanı örgütlemeye yeterli bir bütçenin ayrılması da mantıklıydı. Bu konuda çelişkili pek çok bilgi mevcuttur.[31] İsyanı araştırırken bugüne kadar yararlanılmamış olan ABD konsolosluk raporlarına göre, BMM Polonya'dan silah alımı için 10 milyon Türk Liralık (5 milyon USD) bir bütçeye onay verdi.[32] Türkiye'deki ABD askeri ataşesi, 27 Mart 1925 tarihli bir raporda "Türkiye Müdafaayı Milliye Vekili'nin, yabancı bir askeri ataşeye, Kürt isyanının bastırılması için vekâletinin yapacağı harcamaların, 1 Nisan itibariyle 7.000.000 Türk Lirasını [ya da yaklaşık 3,5 milyon USD'yi] bulacağını söylediğini"[33] belirtiyordu. Türk genel kurmay başkanını kaynak gösteren bir başka ABD raporu da bu rakamı doğruluyordu.[34] 7.000.000 Türk Liralık bu rakam, bu kez de ayniyle İtalyan askeri ataşesine verilmişti. ABD'li gözlemciler, isyanın bastırılması için bu kadar yüksek bir harcama yapılmasına şaşırmışlardı, zira isyan pek de başarıya ulaşmış görünmüyordu. Ancak ABD'li diplomatlar, Türk vekilin ya da genel kurmay başkanının abartmak için bir nedeni olmadığı sonucuna vardılar.[35]

Bir başka ABD belgesinden toplam bedeli öğreniriz. ABD maslahatgüzarı Sheldon L. Crosby, 27 Ağustos 1925'te, ismi verilmeyen bir ABD askeri ataşesince Washington'a gönderilen çok değerli bir raporu yeniden yayınlamıştır. Türkiye'nin 1925 yılı bütçesini ve Şeyh Said İsyanı

31 Mete Tunçay, 20 milyon İngiliz Lirasından bahseden Abdurrahman Kasımlu (Gassemlou) ve 60.000.000 Türk Lirası rakamını veren bir Kürt ağasından (Süreyya Bedirhan) alıntı yapar. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde.*, 143, dipnot. 16. Bu yazarların Türk kayıpları konusunda sırasıyla verdikleri 20.000 ve 50.000 rakamlarını değerlendiren Tunçay, yerinde olarak bunların çok abartılı olduğu sonucuna varır. Robert Olson 20 milyon rakamını yanlışlıkla 20.000 İngiliz Lirası olarak alıntılamıştır; bkz. Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism...*, 126.

32 Bkz. Bristol tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş, 867.00/1863 numaralı, 13 Mart 1925tarihli rapor, Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı. "Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29."

33 *Age.*, 867.00/1866 numaralı dosya.

34 *Age.*, ve 867.00/1864.

35 867.00/1852.

tahmini maliyetini[36] ayrıntılandıran bu rapora göre, 1 Mart 1925'te başlayıp 28 Şubat 1926'da sona eren mali yılın bütçesi 153.046.854 Türk Lirası (84,175,770 USD), masraf ise 183.932.777 Türk Lirası (101,163,030 USD) idi, yani 30.885.923 Türk Liralık (15,987,250 USD) bir açık hasıl olmuştu.[37] "Kürt İsyanının Bastırılmasının Maliyeti" başlıklı bir başka rapor ise şunu söyler:

> [Türk] hükümet[i], ayaklanmayı bastırmanın maliyetini resmen on milyon Türk Lirası olarak açıkladı. Oysa şimdi, hükümet yetkilileri bedelin yirmi milyon lira olduğunu kabul ederken, güvenilir bir kaynaktan öğrenildiğine göre bedel otuz milyon lira. Gerçeğe en yakın olanın sonuncu tahmin [otuz milyon] olduğuna inanılıyor. Bu miktar, seferber edilen kuvvetlerin ücret ödemelerini ve idame masraflarını da kapsıyor.[38]

Bu rakamlar, 1925-26 mali yılı bütçesinin yüzde 16,3'ünün isyanın bastırılmasına gittiğini gösteriyor.

Eğer isyanın maliyetine ilişkin ABD tahminleri doğru ise, bu durumda bu rakam aşağı yukarı bütçe açığı kadardı. Tüm denilenlere bakılırsa, Süreyya Bedirhan'ın verdiği 60.000.000 Türk liralık maliyet rakamı da, toplam bütçenin yüzde 35'inin isyanı bastırmaya gittiğini söyleyen Hamid Bozarslan'ın tahmini de abartılıdır.[39] Her halükârda, isyanın maliyeti Türk hükümeti üzerinde ilave bir yüktü. Buradan yola çıkarak, isyanın bütçe açığının baş nedeni olduğunu ve hükümetin, en azından mali bakımdan isyana hazırlıksız yakalandığını rahatça varsayabiliriz. Başka bir deyişle, isyanın tohumlarını Türk hükümeti atmış olsa bile, kendisi mali olarak buna hazır değildi. Ancak bu kesinlikle, kurulmakta olan devlet için arz ettiği tehlike ve siyasi muhalefet

36 867.00/1889, Sheldon Levitt Crosby'den Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Ağustos 1925.
37 867.00/1889, "General State Budget, 1925-1926-Turkey," no 4471, 21 Temmuz 1925.
38 867.00/1889, "Cost of Suppression of Kurdish Rebellion," no 4515, 14 Ağustos 1925.
39 Bedirhan'ın iddiaları için, bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde*, 143, dipnot. 16. Bozarslan için, bkz. "Les Revoltes Kurdes En Turquie Kemaliste (Quelques Aspects)," *Guerres Mondiales at Conflits Contemporains* 151 (1988), 121-36, özellikle s. 121'deki dipnot 3; Ayrıca "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)," *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma*, yay. haz. Erik Jan Zürcher (İstanbul: İletişim, 2005), 90.

destekli bir karşı devrim olma potansiyelini gözeten Ankara'nın, isyanı abartmadığı ve kendi lehine kullanmadığı anlamına gelmez.

Bir diğer gözlem de, isyandaki İngiliz parmağı konusundadır. Burada da, ilgili kayıtların bulunduğu ABD konsolosluk raporlarına bakabiliriz. Sözgelimi, 867.00/1853 ve 1855 numaralı iki dosyadaki raporlardan, Türkiye'deki genel kanının, Şeyh Said'in 1918'den 1922'ye kadar İngilizlerin maaş bordrosunda kaydı bulunduğu şeklinde olduğu bilgisini alırız. Bu rapor, Washington'u Türkiye'de dolaşan rivayetlerden haberdar etmenin ötesine pek gitmez; söz konusu iddia için inandırıcı hiçbir kanıt yoktur.[40] Türk tarafı uzun süre isyanı Musul meselesinde imtiyaz koparmak isteyen İngilizlerin tahrik ettiği görüşünü korumuştur.

Öte yandan, bazı İngiliz arşiv kaynaklarının bunun tam aksini iddia etmesi de hayli enteresandır. Bunlardan, isyan tohumlarını Türklerin ektiği spekülasyonunu yapan özellikle biri vardır. Bir İngiliz istihbarat analizcisinden gelen bu sıra dışı iddia, şayet doğru dürüst belgelenebilseydi, cevabını aradığımız isyanı Kemalistlerin mi teşvik ettiği sorusuna kesin kanıt olabilirdi. Ancak rapor spekülasyondan öteye gitmez. İngiliz istihbarat analizcisi James Morgan'ın, Türkiye'nin Şeyh Said İsyanını destekleme ve bundan kârlı çıkma nedenleri konusunda fikir jimnastiği yaptığı bu İngiliz raporu, FO 371/10867 sayılı klasördedir.

> Majesteleri hükümetinin, *zaman zaman bir Kürt Devleti konusuyla ilgilendiği* [vurgu bana ait] ve Musul vilayeti sakinlerinin epeyi bir miktarının Kürt olduğu bilinir. Türkler, biraz da bu vilayetteki Kürtlerin, İngiliz kontrolünde kalıp zamanla, halen Türklerin yönetiminde olan Kürt yörelerini kendine çekecek, İngiliz nüfuzunda bağımsız bir Kürdistan'ın çekirdeğini oluşturmasını istemediklerinden ya da en azından Türkiye'de yaşayan Kürtler için bir huzursuzluk odağı olması bakımından, Musul vilayetini geri almaya bakarlar.
>
> Eğer mevcut ayaklanma bir Ankara tasarımıysa ve gerçekse, düzenli Türk kuvvetlerinden kendine sayısız "firari" çekebilir.

40 Osmanlı hanedanının bu isyanı desteklediği inancına, 867.00/1853'teki bir başka rapor da değinir. Bu iddia da somutlanamamıştır.

Başarılı olmuş asilerin Musul vilayetindeki kardeşlerini kurtarmaya kararlı olduklarını ve bu amaçla, Musul'u ele geçirmek üzere, firar eden Türk askerlerinin de yardımıyla şu anki sınırı geçtiklerini duyabiliriz. Eğer bu böyleyse, onlar da Musul Vilayeti'ni ele geçirip, muhtemelen fethedilen toprağı Türkiye'nin ellerine teslim eder ve kendileri de Türkiye'ye teslim olurlar.

Bir diğer ihtimal, Türkiye'deki (Ankara'nın göz yumacağı) başarılı bir ayaklanmanın, Irak'taki Kürtlerin Irak boyunduruğundan kurtulup Türk Kürtleriyle birleştiklerini ilan etmek üzere girişecekleri (yine Ankara tarafından tasarlanmış) ve nihayetinde hepsinin Ankara'ya boyun eğeceği bir ayaklanmanın bahanesi olmasıdır.

Daha öte bir ihtimal ise, ayaklanmanın, kaçan Türk firarileri yakalamak için sonunda görev icabı Irak sınırını aşacak olan Türk askerlerinin, Irak sınırına yığınak yapmasına bir bahane teşkil etmesidir.

[Türk][41] hükümeti, isyanın irticai olduğu ve belli tesirlerin altında asilerin dini duygularının sömürüldüğü görüşündeymiş gibi yapıyor. Din kisvesi altına gizlenmeye çalışarak vatana ihanet, şiddetle cezalandırılır. Bu arada, irticai ve dini hareket, hükümete, sıkıyönetimin arkasına gizlenerek her türlü muhalifini arayıp bulma ve susturma fırsatı da verir. İstanbul'da henüz sıkıyönetim ilan edilmemişken, bu fikrin tartışması yapılıyor ve 'İstiklal Mahkemeleri'nin burada yeniden kurulması mümkün görünüyor."[42]

Öncelikle, bu düşüncenin İngiliz istihbarat analizcileri tarafından ayniyle paylaşılmadığını belirtmek gerekir.[43] Yine de raporda ilginç olan, Türklerin Şeyh Said İsyanını Büyük Britanya'nın desteklediği veya kışkırttığı inancının altında Musul meselesinin yattığı iddialarını tersine çevirmesi ve aynı meselenin, tam aksi iddiayı –yani, isyanı Musul'un kontrolü için

41 Belgedeki "Türk" sözcüğü el yazısıyla eklenmiştir.

42 "Memorandum: The Kurdish Revolt," James Morgan, 4 Mart 1925. F.O. 371/10867, E 1360/1091/44.

43 Aynı dosyadaki, D. A. Osborne tarafından yazılmış bir ön yazı, James Morgan'ın spekülasyonuna karşı çıkar. Sir H. Dobbs'un verdiği bir diğer ilginç İngiliz notasında, Türklerin "kendileriyle İran'daki Türkler arasındaki Kürt duvarını yıktıklarından" söz edilir; FO 371/10826-033, 09/12/1925.

Türklerin ateşlediği iddiasını– desteklemek için de yorumlanabileceğini düşündürmesi. Yeri gelmişken, bu aynı zamanda, Britanya hükümetinin bir Kürt devleti kurulmasındaki çıkarının bir İngiliz subayınca kuvvetle teyit edildiği nadir raporlardan biridir.

Oysa James Morgan'ın raporundaki, isyan tohumlarının dini muhalefeti silip süpürmek için Türkler tarafından ekildiği kuşkusu, özel bir sağduyu içermekte. Burada, raporun, Takrir-i Sükûnun meclisten geçtiği 4 Mart 1925 tarihini taşıdığını hatırlatalım. Büyük ihtimalle rapor, İngilizler Takrir-i Sükûnun içeriğini tam olarak öğrenmeden önce gönderilmiştir; bu, isyanın dini muhalefeti susturma gerekçesi olarak kullanılabileceği yolundaki İngiliz kuşkusunu kesinlikle daha bir geçerli kılar. Zaten, aynı isyanın sırf dini muhalefeti değil, Türkiye'deki her türlü siyasi ve entelektüel muhalefeti susturmak için kullanılabileceği fikri, İngiliz analizcinin de aklına gelmiştir. Burada, isyanı Kemalistlerin kışkırttığı yolunda "kesin" bir kanıt bulunmadığını, bir kere daha hatırlamak gerekir. Şeyh Said davasına ilişkin mahkeme raporları ve görgü tanıklarının anlattıkları elimizdedir.[44] Şeyh Said'in ne mahkeme sırasında, ne de hatta asılarak idama mahkûm olduktan sonra, böyle bir iddiayı ortaya atmadığını biliyoruz. O yüzden, bu konuda, elimizde ikincil kanıtlar ve isyanın Kürtlerden çok Kemalistlerin işine yaradığı olgusu dışında bir şey yoktur. Yine de benim bu konudaki pozisyonumu daha da açıklığa kavuşturmam gerekiyor. Ben böyle bir hükümet tezgâhının olmadığını öne sürmüyorum; daha ziyade, bunu ispatlayacak "kesin kanıtlardan" yoksun olduğumuza işaret ediyorum. Bu yüzden bu komplo teorisine, makul ama nihayetinde yine de bir teori olarak bakılmalı.

İsyanının tamamen "hayal ürünü" veya abartılmış olma ihtimalini, Suriye'deki Fransız otoritelerinin de kafalarında evirip çevirdiğini, İngiliz Dışişleri Bakanlığındaki bir diğer İngiliz subayı olan D. A. Osborne'dan öğreniyoruz. Osborne "Halep'ten gönderilmiş bir telgrafta, Suriye'deki Fransız otoritelerinin [Şeyh Said] ayaklanmasını, arkasında gizli bir amaç bulunduğunu ima ederek, hayal ürünü ya da fazla abartılmış sayma eği-

44 Bkz. Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi* (İstanbul: Temel, 2002), 171-280. Bu sayfalar tamamen davaya hasredilmiştir ve mahkeme belgelerine dayanır.

liminde olduğunu gördüklerini"[45] belirtir. Yabancı gözlemciler, Ankara hükümetinin isyanı olduğundan daha büyük gösterme çabası içinde olduğu konusunda hemfikirmiş gibi görünmektedir; kafalarını kurcalayan, bundaki amacın ne olduğu sorusudur.

İsyanı siyasi kazanç uğruna kullanma konusundaki arızi delillere daha yakından bakmak için, dikkatimizi Ankara'daki siyasi gelişmelere çevirmemiz gerekiyor. Örneğin, isyan takviminin yakından incelenmesi, mercek altındaki konuya, yani bir zamanlar hepsi de Mustafa Kemal'in yol arkadaşları olan Kazım Karabekir, Rauf (Orbay) ve Ali Fuat (Cebesoy) liderliğindeki TCF'de vücut bulan muhalefetin sindirilmesi konusuna ışık tutabilir.

Daha önce de değinildiği gibi, 13 Şubat'ta isyan başladığında, hükümete ılımlı Fethi Bey [Okyar] başkanlık ediyordu. Asilerin telgraf tellerini kesmeleri nedeniyle düzensiz olarak gelen telgraflara dayanarak isyanın aciliyetini değerlendiren hükümet, 23 Şubat'ta "isyan bölgesi"nde bir ay süreyle "Olağanüstü Hal" ilan etti.[46] Fethi Bey, gerekli bilgiyi az çok toplayıp, isyanın patlak vermesinden on bir gün sonra bir rapor halinde BMM Genel Kuruluna sunmaya muvaffak oldu.[47] Burada yaptığı konuşmada isyanı yerel olarak niteledi ve hükümetinin asilerle baş etme politikasını açıkladı.[48] O sırada mecliste bulunan ve daha sonra Şeyh Said ve yandaşlarını yargılayan Şark İstiklal Mahkemesi savcısı olan Ahmet Süreyya Bey (Örgeevren), Ankara'nın isyana tepkisi konusunda en aydınlatıcı birincil kaynaklardan biridir. Süreyya Bey hatıratında, Fethi Bey'in konuşmasından önce, Mustafa Kemal'in özel toplantılarda, isyanın "memleketşumül bir durum ihdasına müsaid" olduğuna dair vahim bir endişe sergilediğini hatırlar.[49] Mustafa Kemal'in endişesi bir başka kaynakta da belgelenir. Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, kendi bürosundaki, Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa ve kendi-

45 F.O. 371/10867, E 1360/1091/44. Osborne, isyanın tamamen hayali olduğu iddiasıyla uyuşmamaya devam eder.

46 Hükümetin önüne ilk rapor Şubat'ın 14'ünde gelmiştir; bkz. Örgeevren, 52; Olağanüstü Hal ilanı için, bkz. s. 48.

47 Büyük Millet Meclisini Kürt isyanından ilk haberdar eden, 18 Şubat 1925'te, Dahiliye Vekili Cemil Bey oldu; bu rapor isyanı, başlarında Şeyh Said'in bulunduğu eşkıyanın faaliyetleri diye tasvir ediyordu. Dolayısıyla, ilk değerlendirmelerde isyan ne dini ne de Kürtçü bir ayaklanma olarak tasnif edildi. Örgeevren, 46-47.

48 ABD Dışişleri Bakanlığı, 867.00/1852 numaralı dosya.

49 Örgeevren, 48.

sinin katıldığı bir toplantıyı anlatır. Bu toplantının tam tarihini bilmiyoruz, ama Fethi Bey'in başbakanlıktan çekildiği 3 Mart 1925 öncesinde olmalı. Kazım Paşa, anılarında bu toplantıyı şöyle nakleder: "Mustafa Kemal, odamda, Fethi Bey'e hükümetin [isyanla ilgili olarak] ne gibi hazırlıklar yaptığını sordu. Fethi Bey 'Asiler ve tahrikçiler Divan-ı Harb'e yollanacaklar," cevabını verdi. Mustafa Kemal tatmin olmamıştı, dedi ki: "Bu fesat yalnız Şeyh Said ve onun gafil taraftarlarının işi değildir, *asıl tahrikçiler memleketin değişik taraflarında saklanmışlardır*, buna göre tahkikatı genişletmek lazım gelmez mi? [vurgu bana ait]." Fethi Bey'in cevabı "Fevkalade tedbirlere lüzum görmüyorum. Müsaade ederseniz istifa edeyim,"[50] oldu.

Fethi Bey'in, Mustafa Kemal'in isteğine uymaktansa istifasını sunması, tabii ki onun cumhurbaşkanının tezine katılmadığını düşündürür. O zaman çarpıcı bir soru akla gelir: Mustafa Kemal, isyan hakkında, hükümetten daha mı iyi istihbarat alıyordu? Bunları hükümetle paylaşmadı mı? Yoksa sadece bilerek abartıyor muydu? Nasıl oluyordu da, aynı verilere bakan Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey, birbiriyle taban tabana zıt sonuçlara ulaşabiliyorlardı? Kemalist tarih yazıcıları, isyanın ciddiyetini hemen kavrayamayan Fethi Bey'in devlet adamlığını sorgulama eğilimindedirler.[51] Mustafa Kemal'in ise, uyarısını haklı çıkaracak daha iyi bir istihbaratı bu kadar kısa sürede (on günden az) toplaması, pek muhtemel görünmemektedir.

Mustafa Kemal'in bu isyanı, ülke çapında bir karşı devrimin başlangıcı olarak görüp haklı olarak şüphelenmesi mümkündür. Ancak onun, bu "vakitli" isyandan kendini eleştirenleri susturmak için faydalanmayı istemiş ve abartma ihtiyacı duymuş olması da aynı derecede mümkündür. Eski

50 Kazım Özalp, *Atatürk'ten Anılar*. (Ankara: Türkiye İş Bankası yay., 1992), 38.

51 Genellikle anlatılan bir hikâye, isyan haberleri Ankara'ya ulaştığında, Fethi Bey'in Çankaya'da, Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde kâğıt oynamakta olduğudur. Bir başka masada bulunan Mustafa Kemal telgrafı okuduktan sonra yaverinden onu Fethi Bey'e geçirmesini ister. Habere şöyle bir göz atan Fethi Bey, oyununa devam eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal mesajı, üçüncü bir masadaki İsmet Paşa'ya iletir İnönü'nün telgrafa tepkisi Fethi Bey'inkine tamamen zıttır. Hemen ayağa fırlayan İsmet gayet asabi bir görüntü içindedir. Bunun üzerine Mustafa Kemal masasındaki konuklara dönerek iki erkeğin, ülkenin yüz yüze geldiği sorunlar karşısındaki hassasiyetleri itibariyle gösterdikleri farka işaret eder. Masadakilerden biri de Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dur, *Politikada 45 Yıl*. (İstanbul: Bilgi, 1968), 78. Ayrıca bkz. Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*. (Ankara: Akis, 1968), 48-49. Bunun çok kaba ve hatalı bir gözlem olduğunu belirtelim, ama Mustafa Kemal'in İsmet Paşa tercihini göstermesi bakımından önemlidir. Fethi Bey eleştirisi için, bkz. Örgeevren, 45-46.

sıhhiye vekili ve bir dönem Mustafa Kemal'in yakını, sonradan muhalifi olan Rıza Nur, isyanı muhalefeti sindirmek için "Allah gönderdi" derken, Mustafa Kemal'in pek çok muhalifinin altına imza atacağı bir görüşü seslendirmişti.[52] Burada yine, her iki olasılığı da aydınlatacak kesin kanıtlardan yoksun olduğumuzu belirtmek gerekir. Yine de, Kemalistlerin isyanın derecesini kasıtlı olarak abarttıklarını düşündüren arızi kanıtlar bulabiliriz. Örneğin, isyanın ilk haftalarda öğrenilen çapı ve şiddeti, Mustafa Kemal'in sergilediği teyakkuz halini haklı çıkarmamıştır. Fethi Bey'in BMM'ye sunduğu rapor, Ankara hükümetinin isyanın yerelliğinden emin olduğunu açıkça ortaya koyuyor ve Türk ordusunun onu ezme kabiliyetini teyit ediyordu.[53] ABD konsolosluk raporları da Şeyh Said İsyanının yayılmadığını gösterir.[54] ABD askeri ataşesi, 8 Nisan 1925 gibi ileri tarihli bir raporda, şu gözlemde bulunur: "Tamamen askeri bir bakış açısından, isyan hiçbir zaman alarma geçmeyi gerektirecek kadar yaygınlaşmadı; nizami kuvvetlerin [Türk ordusu] saldırıya geçtikleri andan itibaren düzenli olarak ilerlemeleri, belli dağlık yöreler dışında huzur ve sükûnun yakın gelecekte yeniden tesis edileceğine inanmamız için iyi bir gerekçe teşkil etmektedir."[55] "İsyan hiçbir zaman alarma geçmeyi gerektirecek kadar yaygınlaşmadı" cümlesi, Fethi Bey'in pozisyonuna uyarken, 4 Mart 1925'te iktidara gelen İsmet Paşa hükümetinin sertlik yanlısı pozisyonuyla çelişir. Yukarıda belirtildiği gibi, bazı İngiliz askeri analizcileri de isyanın abartıldığı görüşündedir. Sözgelimi, hariciyeden D. A. Osborne "[Mustafa] Kemal'in İsmet [İnönü] Bey'i yeniden başbakanlığa getirmesini ve yükselen eleştiri dalgasına ve tazyike karşı bir dizi baskıcı önlemi kurumlaştırmasını sağlamak için, patlak verir vermez isyanın ciddiyeti abartılmış olabilir,"[56] değerlendirmesinde bulunur. Osborne'un bu değerlendirmesi yabana atılacak gibi değildir. Hakikaten de isyanın sonucunda İsmet Paşa bir kez daha başbakan olur.

İsyanla ilgili yabancı kaynakların güvenilirliğine gelince, bu konuda ABD ve İngiliz istihbaratlarının isyanı çok yakından izlediklerini ve bir-

52 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*, cilt 4 (İstanbul: Altındağ, 1968), 1324.
53 Fethi Bey'in meclise sunduğu raporun tam metni için, bkz. Örgeevren, 49-55.
54 Bkz. 867.00/1852 numaralı dosya.
55 ABD Dışişleri Bakanlığı, dosya numarası: 867.00/1864.
56 FO 371/10867, E 1360/1091/44.

birleriyle bilgi paylaştıklarını ifade etmeliyim. Her ne kadar bu bilgilerin bazıları Türk kaynaklarından geliyor olsa da, onların kendi istihbaratları da vardı. Londra'ya yahut Washington'a gönderilen gizli raporlar, bir görüşün propagandası değil, iç kullanım amaçlıydı. Washington'a yollanan ABD konsolosluk raporları iki nedenle güvenilir sayılabilir. İlki, ABD, İngilizlerin aksine, Musul meselesi gibi süre giden bir ihtilafta taraf değildi. İkincisi, ABD raporları, topladıkları istihbaratı, güvenilirliğine dayanarak derecelendirme zahmetine giriyordu. Türkiye'deki ABD yüksek komiseri, birçok örnekte bilgiyi, istihbaratın güvenilirliğinin teyit edilemeyeceği uyarısıyla Washinton'a gönderiyordu. Bu nedenle, ABD konsolosluk raporları bazı durumlarda İngiliz ve Türk kaynaklarından daha güvenilir olabilir. Gerçi tarihçinin, bu kaynakların kasıtsız olarak yanıltıcı bilgiler ihtiva etmesi ihtimalini de göz önünde bulundurması gerekir.

Her neyse, iktidar partisi CHF, hükümetin isyana cevabı karşısında kendi pozisyonunu tekrar gözden geçirmek için 2 Mart 1925'te kapalı bir toplantı yaptı. Bu olağandışı bir hamleydi, zira daha birkaç gün önceki bir meclis toplantısında, Fethi Bey'in isyanı bastırma programı ezici bir çoğunlukla tasdik edilmişti.[57] Parti toplantısında, CHF'deki radikal kanadın sözcüsü Recep Bey (Peker), hükümetin isyana verdiği karşılığın yetersiz olduğunu ve sert tedbirler alınması gerektiğini ileri sürmüştü.[58] Fethi Bey bu hamle karşısında hayretini gizleyemedi ve şöyle karşılık verdi:

> Esasen Recep Bey'in bu mevzudaki [hükümetin isyanı ele alışına] itirazlarına hayret ediyorum. Çünkü bir müddet evvel Şark'ta patlak veren Nesturi hadisesi ile onu takip eden bu son isyanın başlangıcını teşkil eden Kürt harekâtı, o sırada Vekil bulunan bizzat Recep Bey'den müdevverdir [devralınmıştır]. Recep Bey Dahiliye Vekili olduğu halde, o zaman bu hareketlere karşı hiçbir tedbir almamıştır. Şimdi bu tehevvürünün [öfkesinin] ve bu şiddet taraftarlığının sebebi nedir?[59]

57 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt II, (İstanbul: Doğan Kardeş, 1960), 146-47.
58 Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, cilt 3 (İstanbul: Ekicigil, 1955), 70.
59 Kandemir, 71.

TCF'nin, radikallerin bu yeni hamlesine ilişkin pozisyonunu göstermek için, enteresan bir gazete makalesinden söz etmek gerek. Bir CHF organı olan günlük *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde 1 Nisan 1925'te yayınlanan makale, muhalefet partisinin başındaki Kazım Karabekir'in yaptığı bir konuşmaya değiniyordu: "Kazım Karabekir Paşa'nın nutku bizi büsbütün hayrette bırakıyor. Muhterem Generale nazaran, ekseriyet fırkası hükümeti Şark'ta bir isyanın olacağını evvelden biliyormuş. Fakat ihtimal eline şimdiki kudret ve nüfuzu geçirerek muhalif fırkayı dağıtmak için vesile olur diye, hiçbir teşebbüste bulunmamış."[60]

Makale, Kazım Karabekir'in bu cümleleri nerede ve ne zaman söylediğini belirtmez; ancak, böyle bir suçlamanın hükümete yöneltildiğinden şüphelenmek için bir neden yoktur. Burada önemli olan, Kazım Karabekir'in yaptığı ithamla Fethi Bey'inkinin uyuşmasıdır. Belli ki Fethi Bey gibi Kazım Karabekir de, önceki İsmet Paşa hükümetinin uyarılara kulak asmadığını ima ediyordu. Hatta Kazım Karabekir, hükümetin amacının muhalefeti susturmak olduğunu ileri sürecek cüreti de göstermişti.

Fethi Bey'in ve Kazım Karabekir'in beyanlarına dayanılarak, Şeyh Said İsyanının, olmasına bile bile izin verildiği söylenebilir mi? İnsanın bu soruya evet diyesi geliyor. Ne de olsa, karşıt iki taraftan da aynı suçlama gelmiş. Ancak biz yine de, ithamların farklı güvenilir kaynaklardan geldiğine işaret etmenin ötesine geçemeyiz, kaldı ki bunlar sağlam birer kanıt teşkil etmekten hâlâ epey uzaktırlar. Güvenle ifade edebileceğimiz şey şudur: CHF'deki radikaller Fethi Bey hükümetini devirmek istediler ve ılımlı hükümete eleştirilerini yükseltmeleri için Mustafa Kemal tarafından cesaretlendirildiler.

Bu noktada, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın, İstanbul basınını ve yeni kurulan TCF'yi yola getirmek için, TCF'nin mürtecileri bilerek kışkırttığı suçlaması kayda değerdir. Mebus Avni Doğan, Mustafa Kemal'in bir CHF toplantısında gizli oturum talebinde bulunduğunu anımsar. Oturum için belli bir tarih vermez ama ertesi gün İsmet Paşa hükümetinin çekildiğinden ve Fethi Bey'in yeni hükümeti kurduğundan bahseder. Değindiği tarih 21 Ekim 1924 olmalıdır, çünkü İsmet Paşa'nın başvekillikten Ekim

60 Makale, Kandemir'de yayınlanmıştır, 85-87.

21'de ayrıldığını ve yerine Fethi Bey'in geçtiğini biliyoruz. Mustafa Kemal bu toplantıda İstanbul basını ve TCF'ye ilişkin kaygılarını paylaşmıştır –o TCF ki, 17 Ekim 1924'te, yani bu toplantıdan sadece üç gün önce kurulmuştu. Mustafa Kemal söze şöyle başlar:

> Efendiler! Sizi çok ehemmiyetli bir meseleye karar vermek üzere buraya topladım. Memlekette menfi tahrikât son haddini bulmuştur. İstanbul basını, Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin dini siyasete alet eden propagandası, şurada burada sinmiş olan mürtecilere cesaret vermektedir... Mevcut kanunlar, inkılaplarımızı ve henüz çok taze olan Cumhuriyetimizi korumaktan acizdir... En ileri demokrasilerde bile rejimi korumak için sert tedbirlere müracaat edilmiştir. Bize gelince inkılabı[mızı] koruyacak tedbirlere daha çok muhtacız. Bu bakımdan durumu başvekil ile inceledik. İsmet Paşa, ufukta görünen tehlikeleri önlemek için, icra organını ve zabıtayı takviye eden bazı kanuni tedbirlere müracaatın zaruri olduğu kanaatindedir. ... Soruyorum size, kuvvetli tedbirler alınmasına taraftar mısınız?[61]

Avni Doğan, toplantıda hazır bulunanların çoğunun Mustafa Kemal'in kötümserliğini paylaşmadığını ve önerilen sıkı yasal düzenlemeleri benimsemediğini ifade eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal gülerek şöyle der:

> Arkadaşları dinledim. Benim burnum barut ve kan kokusu alıyor. İnşallah ben aldanmışımdır. Ali Fethi Bey, memleketin normal şartlar içinde idare edilebileceğine inanmaktadır. Bugün Başvekil İsmet Paşa istifa edecek, yeni kabineyi Ali Fethi Bey kuracaktır. Müzakeremiz mahrem kalsın.[62]

Bu toplantının Şeyh Said İsyanından önce olduğu dikkate alınırsa, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın, henüz emekleme safhasındaki rejimi

61 Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* (İstanbul: Dünya, 1964), 165-66.
62 *Age*, 166.

koruma adına muhalefeti susturma çareleri aradığını ileri sürmek pek zor olmaz. Bu tartışma bize, Şeyh Said İsyanının sömürülmeye ve yönlendirilmeye açıklığı ve bu yöndeki motiflerin de varlığı konusunda değerli bir kanıt sunar.

Fethi Bey, iktidarda ancak iki buçuk ay kalabildi. Onun 3 Mart 1925'te Mustafa Kemal'e istifasını sunması üzerine, İsmet Paşa yeniden başbakanlığa atandı. Hemen ertesi günü de Takrir-i Sükûn BMM'den geçti. İsmet Paşa hükümetinin bölgedeki isyanla ve ülke genelindeki siyasi muhalefetle baş edişine bakmadan önce, çok önemli olan ama genellikle hafifsenen bir ayrıntıyı incelemek gerekir. Bu inceleme bize, Mustafa Kemal ve yakın çevresinin, muhalefetin sesini keserek siyaset coğrafyasına hâkim olma niyetine ilişkin ileri ipuçları sunacaktır.

Yukarıda bahsedilen 556 sayılı kanunun mecliste oylanmasından sadece bir gün önce, Başvekil Fethi (Okyar) Bey'in TCF başkanı Kazım Karabekir ile Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'yı özel bir toplantıya davet ettiğini biliyoruz. Toplantı sırasında Fethi Bey "Size, fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız, istikbali çok karanlık görüyorum. Kan dökülecektir,"[63] dedi. Kazım Karabekir'in bu açık tehdit karşısında cevabı şu oldu: "Kanun dairesinde fırka teşkil etmek elimizdedir. Fakat bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetsiniz. [Partimizi kapatmak için] her nevi kuvvetiniz, türlü vasıtalarınız vardır. Fırkamızı behemahal dağıtmak arzu ediyorsanız, onu yapmak elinizdedir."[64] Kazım Karabekir'in geri adım atmaya hiç niyeti olmadığını gören Fethi Bey, "Sizinle bu suretle konuştuğuma çok müteessirim. Bilirsiniz ki, ben her türlü örfi muamelelerin aleyhindeyim. [Ama] ekalliyette kalacağımdan korkuyorum,"[65] diyerek özür diledi. Başvekil Fethi Bey'i böyle uygunsuz bir görevle mükellef eden kimdi? İstiklal Mahkemeleri uzmanı Ergün Aybars ile İsmet Paşa'nın damadı Metin Toker, Mustafa Kemal dışında başka hiç kimsenin Fethi Bey'e böyle bir mesaj iletmesi için

63 Fethi Bey, Hariciye Vekili Şükrü Bey'den (Kaya), devreye girmesini ister. Ali Fuat Bey toplantıya katılamamış, yerine Dr. Adnan Bey (Adıvar) katılmıştır; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt 2, 143.
64 *Age.*
65 *Age.*

emir verme imkânına sahip olmadığını çıtlatırlar.[66] Bu konuda Aybars ve Toker'e karşı çıkılamaz. Fethi Bey, herhalde Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi muhalefete müsamaha gösterilmeyeceği fikrinde olduğunu imalı olarak anlatmak istemişti. Ali Fuat Paşa hatıratında, Kazım Karabekir Paşa'nın toplantı sona ermeden önce, bütün bunlara rağmen TCF'nin isyan konusunda hükümete tam destek vereceğini söylediğini de anlatır.[67]

Kazım Karabekir Paşa'nın, partisini lağvetme "telkinine" boyun eğmeyi reddetmesi, onun CHF'deki radikal grubun, siyasi muhalefeti yok etmekte her çareye başvurma niyetinin kesinlikle farkında olduğunu gösterir. Yine de izleyen olayların kanıtladığı gibi, radikallerin, kimsenin sesinin çıkmadığı bir iktidar kurmak için neleri göze aldıkları konusunda, ne Kazım Karabekir'in, ne de diğer TCF üyelerinin bir fikri vardı. CHF'deki radikal hizbin, ılımlı Fethi Bey hükümetinin altını oyduğunu fark eden TCF, Fethi Bey'i iktidarda tutmak için elinden geleni yapmaya karar verdi. Bu yüzden, onun hemen ertesi günü, dinin siyasete alet edilmesini yasaklayan 556 sayılı kanuna CHF'yle birlikte destek vermesi, kimseyi şaşırtmamalıdır.[68] Kaderin cilvesine bakın ki, TCF birkaç ay sonra kapatılırken, parti mensuplarına yöneltilen en büyük suçlamalardan biri dinin siyasete alet edilmesi olacaktır. Artık dikkatimizi Takrir-i Sükûna, yani muhalefetin susturulmasının ana sorumlusu olan kanuna verebiliriz.

Meclisteki Takrir-i Sükûn Tartışmaları[69]

Fethi Bey başvekillikten istifa edince, İsmet Paşa başvekil oldu ve derhal, BMM'nin 4 Mart 1925'teki toplantısına, büyük çekişme konusu olan bir kanun tasarısı sundu. Takrir-i Sükûn adını taşıyan ve genç cum-

66 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1920-1927* (İzmir: 9 Eylül Üniv. Yay., 1988), 359. Ayrıca bkz. Toker, 47.

67 Cebesoy, 143.

68 Bu görüş, Kürt kökenli bir araştırmacı olan İsmail Göldaş tarafından da paylaşılmaktadır. Yazara göre Kazım Karabekir'in hükümete 556 numaralı kanun ile ilgili olarak verdiği desteğin amacı, Kemalistlerin daha ılımlı kanadını iktidarda tutmaktı. Bir başka sebep de, CHF'nin, dinin siyasi kazanım için kullanılmasından ürkmesi olabilirdi. Bkz. Göldaş, s. 402..

69 Aksi belirtilmedikçe, tartışmayla ilgili metinler TBMM *Zabıt Ceridleri,* cild 15, s. 131-149'dan alınmıştır.

huriyetin geleceğinin biçimlenmesinde başrolü oynayan, 1/638 numaralı (daha sonra 589 olarak yasalaştı) bu tasarı, acımasız içeriğiyle radikallerin iç muhalefeti sindirmedeki baskılarına en önemli meşruiyet kazandırma vasıtası oldu.

Yeni Başvekil İsmet Paşa, 4 Mart 1925'teki meclis toplantısına bu kanunu şöyle takdim etti:

> Yüce Başkanlık Divanı ve Büyük Millet Meclisi'ne.
> Son olağanüstü olayların da gösterdiği gibi, ülkedeki kanun ve nizamı ve içtimai yapıyı ihlal eden yıkıcı ve gerici faaliyet ve girişimlere karşı gereken tedbirlerin alınarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin daha da kuvvetlenmesi, inkılabın temellerinin muhafazası ve masum kitleleri küçük düşürüp onlara zarar veren sergerdelerin hızla tedip ve tenkili için, 4 Mart 1925 tarihli kabine toplantısında kabul edilen, sizlerin de kabul etmenizi istediğim bu kanun tasarısını, yüce Meclisin kabul ve tasdikine sunuyorum.
>
> Tasarı üç maddeden oluşuyordu:
>
> Madde 1
> İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisi ve huzur ve sükûnu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilât ve tahrikât ve teşvikat ve neşriyatı, hükûmet reis-i cumhurun tasdikiyle ve re'sen ve idareten men'e mezundur. İş bu ef'al erbabını hükümet İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi edebilir.
>
> Madde 2
> Bu kanun, neşredildiği tarihten itibaren iki yıl boyunca yürürlükte kalır.
>
> Madde 3
> Hükümet, bu kanunun gereğini yerine getirmekle mükelleftir.[70]

70 *Zabıt Ceridesi*, XV, s. 131; Bu metnin, Zürcher tarafından yapılan tercümesini kullandım. Bkz. *The Political Opposition*, s. 160.

Tasarı mecliste tartışılırken, TCF çatısı altında toplanan muhalefet mensuplarından, haliyle büyük bir direniş geldi. Takrir-i Sükûn BMM'ye sunulduğunda, muhalefet mensuplarından Gümüşhane mebusu Zeki Bey, Anayasaya (Teşkilat-ı Esasiye) aykırı olduğunu söyleyerek tasarıya karşı çıktı. Muhalifler, suç işleyenlerin, meclisten onay almadan idam cezası verebilen İstiklal Mahkemelerine gönderilebilmesinden rahatsızdı. "Bu tasarı Anayasayı ihlaldir," diyen Zeki Bey, "Anayasanın 26 numaralı maddesi gayet açık. İdam cezasının, BMM'nin onayına tabi olduğuna hükmediyor. Bizim Takrir-i Sükûn üzerinde müzakere edebilmemiz için, önce Anayasanın 26. Maddesinde tadilat yapılması gerek," şeklinde görüş belirtti. Daha sonra Takrir-i Sükûnu tatbik etmek üzere kurulan İstiklal Mahkemelerinde savcı olan, Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey, buna cevaben, tasarının BMM'nin Adliye Encümeni'nde zaten tartışıldığını ve oradan, tasarının Anayasayı ihlal etmediği kararının çıktığını söyledi.

Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey'in muhalefeti, daha çok tasarının içeriğineydi. Yaptığı konuşmada, tasarıya bir başka zeminde, yani onun hükümete olağanüstü bir yetki vermesine itiraz eden ve hükümetin bu sayede insanların alelade siyasi faaliyetlerini (faaliyet-i beşeriye) rejimin güvenliği için tehlikeli diye damgalayarak yetkisini kötüye kullanabileceğini belirten Feridun Fikri, "Anavatanın ihtiyacını duyduğu emniyet, huzur ve sükûnu, Takrir-i Sükûn olmadan da muhafaza etmek mümkündür," görüşünü savundu.

Muhalefet partisi TCF'nin başkanı Kazım Karabekir, bu zeminde tasarıya itirazını şöyle dile getirdi:

> Kıymetli Arkadaşlar, bu kürsüden daha evvel de ifade ettiğim gibi, biz TCF olarak, hükümetin bu [Şeyh Said] olayın vuku bulduğu bölgedeki her türlü kanuni işini destekledik ve ben destek taahhüdümüzü bir kere daha tekrarlıyorum. Lakin bu özel vakada, temlik edilemez tabii insan hakları üzerine tazyik edecek sürece destek veremeyiz. Şu anda önünüzde duran tasarı, gayri vazıh (açıklıktan uzak) ve elastikidir. Eğer bu tasarı kanunlaşır da Anayasamızın doğurduğu siyasi taazzuv (siyasi yapılanmayı) kısıtlamaya kalkar

ve matbuata tazyik etme gayretleri söz konusu olursa, bu halkın egemenliğinden vazgeçildiği anlamına gelir. Çünkü bu, halkın temsilcilerinin sesinin işitilmemesi demektir. Bu tasarıyı geçirmek, Cumhuriyet tarihimize şeref kazandırmayacaktır.

İstiklal Mahkemeleri'ne gelince, adının da akla getirdiği gibi, bu mahkemeler İstiklal Harbimiz esnasında ihdas edilmiştir... Eğer İsmet Paşa bu mahkemeleri muhalefeti yola getirmek için kullanabileceğini sanıyorsa, şiddetle yanılıyor.

Kazım Karabekir korkusunda haklıydı; aslında hükümet tam da bunu yapmaya niyetleniyordu. Bu kanun, TCF'nin siyasi faaliyetlerini ve dolayısıyla mecliste herhangi bir muhalefet oluşturma kabiliyetini ciddi bir şekilde sınırlıyordu. Ne var ki, onların çoğunluktaki radikalleri durduracak siyasi güçleri yoktu. Şeyh Said İsyanı, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, yani birçok Cumhuriyet Halk Fırkası mensubunun eline, istisnai bir siyasi muhalefeti susturma fırsatı verdi. Bu bakımdan, sadece BMM'deki muhalefet değil, aynı zamanda Mustafa Kemal ve İsmet Paşa Hükümetinden hoşnutsuzluğunu açıkça belli eden İstanbul basını da, Takrir-i Sükûnun ilgi alanına giriyordu. Kanunun birincil amacının Şeyh Said İsyanını değil, muhalefetin işini bitirmek olduğuna hükmetmek yanlış olmaz. Kanun, hükümetin isyan karşısında giriştiği askeri icraatın başarısına pek az hizmet etmiştir. Fethi Bey'in, 3 Mart 1925'te başvekillik koltuğundan ayrıldığını açıklarken verdiği meclis beyanatı dikkate değerdir:

> Anlıyorum ki arkadaşlarım, isyana karşı hükümetimin almış bulunduğu tedbirleri yeterli görmeyerek daha geniş, daha şedid tedbirler alınmasını istiyorlar. Ben, hadisenin lüzum gösterdiği tedbirlerin alınmış ve bu tedbirler isyanı bastırmak için kâfidir kanaatinde bulunuyorum. Daha şedid tedbirlerle elimi kana bulamak istemiyorum. Ve sizlerin şahsen itimatlarınızı kaybetmiş olduğum kanaatiyle, Başvekaletten çekiliyorum.[71]

71 Örgeevren'den alıntılanmıştır. Bkz, s. 60.

Radikaller, Şeyh Said İsyanına kadar, kendilerini İstanbul gazetelerinin yayınlarının tehdidi altında hissediyor ve onları, bekleyen reformların ikmali sürecinde, önlerindeki en büyük engel olarak görüyorlardı. Bu korkunun bazı iyi tarafları varsa da, tetkik konusu olmaktan kaçamamalıdır. Örneğin kimi gazetecilerin Mustafa Kemal'in hayata geçirmeye niyetlendiği inkılâplara değil, Mustafa Kemal'in kendisine muhalefet etmeye odaklandığını biliyoruz. Sözgelimi Hüseyin Cahit (Yalçın) ve bir dereceye kadar Ahmet Emin (Yalman), sütunlarında Mustafa Kemal'in giderek despotlaştığını ima ediyorlardı. Batı eğitimi almış bu entelektüeller, toplumun İslami kesimlerinin ve onların önderlerinin özlemlerini değil, Mustafa Kemal'in sahip olduğu Batılılaşma vizyonunu paylaşıyorlardı. Ancak onların Mustafa Kemal'e muhalefetinin odağında, demokratik rejimin temel dayanaklarının ciddi bir şekilde kenara itileceği korkusu yatıyordu. Gazeteciler meselesine daha sonra tekrar döneceğiz.

Bu noktada, hükümetin İstanbul basınını da hedefine nasıl oturttuğunu görmek için, dikkatimizi yeniden meclisteki tartışmalara vermeliyiz. Mustafa Kemal, İstanbul basınının Kemalist idareye karşı bir tepki yaratma ya da bu tepkiyi pekiştirme potansiyeline sahip olduğu korkusuyla, İzmit'te gazetecilerle bir toplantı yapmıştı (16-17 Ocak 1923).[72] Ne var ki, İstanbul basınındaki kalemleri kontrol etmek bakımından bu toplantının pek verimli olmadığı ortaya çıktı. Takrir-i Sükûn kanun tasarısının 4 Mart 1925'teki tartışmalarında, Müdafaayı Milliye Vekili Recep Bey, İstanbul basınını BMM'nin otoritesine meydan okumakla itham etti ki böyle bir iddia, Hıyanet-i Vataniye Kanunu tahtında dahi cezalandırılabilirdi.

> [Burada] söz söylenmesi gereken en önemli nokta, [devletimizin] mevcut zayıflığının başlıca nedeni olan İstanbul Basını'dır. ... Kuşkusuz istisnalar vardır. ... [İstanbul Basını] habis yalanlar ve düzenlerle BMM'ye, onun bütün müesseselerine ve mensuplarına saldırmaktadır. .... Halkı, her sabah, [kinayeyle] [Ankara]

72 Kemal Atatürk, *Mustafa Kemal—Eskişehir-İzmit konuşmaları, 1923: İlk Kez Sansürsüz, Tam Metin.* (İstanbul: Kaynak, 1993).

hükümetine karşı kurmakta... itibar ve güveni hak etmemektedir. ... Emniyet-i umumiye, emniyet-i hukukiye ve emniyet-i milliyeyi sağlamak ve bu zehir yuvalarını yok edecek kudrette bir hükümet tesis edebilmek için, bu meclisin görevi bu kanunu geçirmektir.

Recep Bey, bu beyanlarla İsmet (İnönü) hükümetinin İstanbul basınına nazaran pozisyonunu takdim etmiş oldu. İsyanla, en müfrit radikallerin eline, Kemalist çevredeki bazılarına karşı en hafif deyimiyle pek de dostane duygular beslemeyen İstanbul gazeteleriyle eski hesaplarını görmeleri için büyük bir fırsat geçmiş oldu.

Her ne kadar Şeyh Said İsyanını anlatan çeşitli hatıratlarda, bu isyan önemli addedilir ve Fethi Bey gerekli tedbirleri almakta yeterli şevki göstermemekle eleştirilirse de, BMM'deki Takrir-i Sükûn müzakerelerinde tasarının lehinde söz alanlar, isyanın ciddiyetine dair herhangi bir tez ortaya koymadılar.[73] Radikaller Takrir-i Sükûn kanununun gerekliliğini, isyanın aysbergin görünen ucu olduğu çerçevesinden savunuyorlardı. Onlara göre, asıl sorun isyanın bilinmeyen kışkırtıcılarıydı, çünkü bunlar toplumun birçok kesiminde gizleniyorlardı. Kazım Karabekir'in, İstiklal Mahkemelerinin yetkisini kötüye kullanması suçlamasına cevap veren İsmet Paşa, mahkemelerin milletin emniyet ve nizamını temin etmekteki yegâne vasıta olduğunu belirtti. Ancak, "Cumhuriyeti tehlikede görmüyorum. Bu yüzden böyle [şedit] bir kanun lazım değildir;" diyen Rauf Bey'in bu tezine karşı polemik yapma yoluna saparak, rejimin emniyette olduğunu teyit ettikten sonra, sırf retorik icabı, "[bizimki gibi] tehlikeleri teşhis eden ve lazım gelen tedbirleri alan bir Cumhuriyet, tehlikede olabilir mi?" diye sordu. Bu aslında, Rauf Bey'in, hükümetin isyanı devlete yönelik acil bir tehdit olarak görüp görmediğini anlamak maksadıyla yönelttiği soruyu geçiştirmek için söylenmişti. İsmet Paşa meclisteki tartışmalarda, Şeyh Said İsyanının arz ettiği özgül tehditten söz etmek yerine, konuyu, isyan bölgesinin dışında saklanan adı konma-

73 Örgeeveren'in hatıratı, isyanı cumhuriyet için acil bir tehlike olarak görenlere bir örnektir. Bkz. s. 47-48.

mış şahıslar ve gruplarca kışkırtılan genel bir güvenlik kaygısı gibi sunmayı tercih etti. Ancak mecliste, asıl hedefin siyasi muhalefet olduğunda pek kuşku yoktu. Bu nedenle 4 Mart 1925 tarihli, 69. Meclis oturumu tartışmaları, kanunun isyanın bastırılmasını nasıl sağlayacağı konusuna değil, ülkedeki genel bireysel özgürlüklere nasıl dokunacağı konusuna odaklandı.

Aslında, aşağı yukarı iki yıl sonra, İsmet Paşa gerçek tehlikenin Şeyh Said İsyanı olmadığını açık açık söyledi; asıl tehlike, genel karışıklık ve müteredddi münevverler (yozlaşmış entelektüeller) idi.[74] Köklerinin kazınması gereken bu insanlar, gazeteci ve siyasetçi diye halk arasına saklanıyorlardı. Böylece, Takrir-i Sükûn görünüşte asil bir davaya hizmet ederken, gerçekte ise hükümete bu "yoz entelektüellerin" ve onların arkasına saklandığı gazete ve siyasi partilerin tanımını tekeline almasında olağanüstü bir yetki tanıyordu. Aşağıda da gösterileceği gibi, genelde hedef alınan, İstanbul'daki muhalif basın ve meclisteki ana muhalefet TCF'ydi.

Her halükârda, tasarı, 4 Mart 1925'te, 122 "evet"e karşı 22 "hayır" oyuyla 589 sayılı kanun olarak yasalaştı; hayır oylarının tamamı, toplantıda hazır bulunan TCF üyelerine aitti, ancak TCF Takrir-i Sükûnu engelleyecek kadar taraftar toplayamamıştı. Oylamadan sonra, İsmet Paşa aynı oturumda, biri Ankara'da, biri de harekat-ı askeriye mıntıkası olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi teşkil edilmesini istedi. Bu gelişmenin en önemli tarafı, Ankara İstiklal Mahkemesinin idam cezası vermesi için yine meclisin onayı gerekirken, ötekinin –esasen Diyarbakır merkezli– böyle bir onaya ihtiyaç duymamasıydı.[75] İkincinin verdiği kararlar kesin olacak ve hemen infaz edilecekti.[76] Bu mahkeme, isyan bölgesi olarak tanımlanan bölgede vuku bulan, isyanla bağlantılı vakaları yargılayacaktı. Ankara Mahkemesi ise Şark İstiklal Mahkemesi'nin yetki alanı dışındaki vakalara bakmakla yükümlüydü. Aşağıda da görüleceği gibi, Şark İstiklal

74 Tunçay'dan alıntılanmıştır. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti'nde ...*, s. 145.

75 Metin için, bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde...*, s. 146, dipnot 19. Daha sonra, Ankara'daki mahkemeye, BMM'nin onayı olmadan idam cezası verebilme yetkisi tanındı.

76 31 Mart 1925 tarihli bir tasarı sahadaki en düşük rütbeli kumandanlara bile ölüm cezalarını hemen ve temyizsiz uygulama yetkisi tanıyordu. Bkz. Kanun 595.

Mahkemesi pratikte, teknik olarak kendi yargı alanının dışında kalan davalarla ilgilendi.[77]

TCF'nin kaderine damga vuran bir başka önemli gelişme de, İstiklal Mahkemesi üyelerinin seçimiydi. Seçim 7 Mart 1925'te yapıldı. Bekleneceği gibi, mahkemelere seçilenler, Mustafa Kemal'in yol arkadaşı olan ve birçoğu CHF'nin en radikal kanadında yer alan kimselerdi.[78]

Takrir-i Sükûn ve Gazetecilerin Durumu

6 Mart 1925'te, yani Takrir-i Sükûnun geçmesinden sadece iki gün sonra, hükümet *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Orak Çekiç* ve *Sebilürreşat* gazetelerini kapattı. Bir ay sonra, Hüseyin Cahit Bey'in başyazarı ve yöneticisi olduğu *Tanin* de onlara katıldı.[79] Hüseyin Cahit (Yalçın) ünlü bir İTC üyesi ve sıkı bir Ankara hükümeti muhalifiydi. 11 Ağustos 1925'te listeye, Ahmet Emin (Yalman) yönetimindeki *Vatan* da eklendi. Takrir-i Sükûn döneminde kapatılan diğer gazetelerden bazıları şunlardır: *Yoldaş*, *Presse du Soir*, *Resimli Ay*, *Millet*, *Sada-yı Hak*, *Doğru Söz*, *Kahkaha*, *Tok Söz*, *İstikbal* ve *Sayha*.[80] Ortada büyük gazete namına serbestçe satılan, sadece hükümetin yayın organı *Hâkimiyet-i Milliye* (Ankara) ile *Cumhuriyet* (İstanbul) kaldı.

İTC'nin yayın organı *Tanin*'in, gazete kapatmaların ilk raundunda değil de bir ay sonra kapatılması ilginçtir. Bu belki de, radikallerin İTC üyeleriyle nasıl baş edeceklerine hâlâ karar vermemiş olduklarını gösterir.

77 Bkz. Örgeevren, 132-49.

78 İsyan Mıntıka Mahkemesi, şu isimlerden müteşekkildi: Başkan, Denizli'den Mazhar Müfit (Kansu); daha sonra Urfa'dan Ali Saip (Ursavaş) ile değiştirildi. Savcı: Karesi'den Süreyya Örgeevren. Üye: Ali Saip (başkan olduktan sonra, üyeliğe Kocaeli'den İbrahim getirildi). Üye: Kırşehir'den Lütfi Müfit (Özdeş). Yedek: Bozok'tan Avni Doğan. Ankara İstiklal Mahkemesine Afyon'dan Ali (Çetinkaya) başkanlık ediyordu. Çetinkaya, 1925 yılının Şubat ayında, Halit Paşa'nın meclisin koridorunda öldürülmesinden sorumluydu. Ali Bey, bu olaydan herhangi bir kovuşturmaya uğramadan çıkmıştır. Bu duruşmanın savcısı Denizli'den Necip Ali (Küçüka), üyeler de Gaziantep'ten Kılıç Ali ve Rize'den Ali (Zırh) idi. Yedek olarak Aydın'dan Dr. Reşit Galip uygun görülmüştü. Bu mahkeme, *Dört Ali'ler* olarak da bilinmektedir. Ankara ve Diyarbakır İstiklal Mahkemelerinin üyeleri için bkz. TITE Arşivleri, K24G109B109.

79 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde*, s. 149, *Vatan*'ın, 17 Nisan 1925 tarihli sayısı zikredilir.

80 Ahmet Emin Yalman, şu gazeteler için 9 Mart 1925 tarihini verir: *Presse du Soir*, *Sada-yı Hak*, *Kahkaha*, *İstikbal*; bkz. Yalman, *Yakın Tarihte...*, s. 164..

Birçok İTC mensubu zaten CHF'deydi;[81] bu yüzden, bu tehirin CHF içinde olduğu kadar dışındaki İTC'lilerin de tepkisini ölçmeye dönük bir önlem olması mümkündür. Hükümet muhtemel tepkiyi göğüslemekte kendini daha emin hissetmiş olmalı ki, 15 Nisan 1925'te *Tanin* de kapatılmıştır. Bu kararın sudan bir gerekçesi vardı: gazetenin, TCF'nin İstanbul genel merkez ve şubelerinin kapatılması için "baskın" sözcüğünü kullanması.[82] İsmet Paşa Hükümeti, Takrir-i Sükûna dayanarak, bu kelimeyi tahrik edici ve dolayısıyla kamu güvenliği için tehlikeli buldu. Sonuç olarak, İTC'nin yayın organının hedef alınmasına dişe dokunur bir protesto gelmedi. Buna rağmen, radikallerin öteki İTC'lilerle baş etme konusunda içleri hâlâ rahat değildi ve önde gelen İTC yöneticilerinin Mustafa Kemal'e yönelik İzmir suikastıyla ilişkili oldukları iddiasıyla asıldığı 1926'ya kadar da, onların siyasi faaliyetlerine kuşkuyla yaklaştılar.[83]

Kapatılan gazetelerin tümü İstanbul'da yayınlanmıyordu, dolayısıyla hepsi "İstanbul Basını" denilen basına mensup değildi. Esasında bu gayet eklektik bir etiketti ve sadece İslamcıları ve hükümeti eleştiren, bu münasebetle de kanunun baş hedefi olan diğer muhalif gazeteleri değil, komünist gazeteleri de içine alıyordu. İşe bakın ki, komünist gazeteler Şeyh Said İsyanını doğunun geriliğinin bir göstergesi sayarak başından beri şiddetle eleştirmiş ve hükümetin bu isyanlara karşı benimsediği sert tutumu tamamen desteklemişlerdi. Hele *Orak Çekiç* hükümete pek iltifat ediyordu.[84] Erik Jan Zürcher, gayet yerinde olarak "yeni Ankara İstiklal Mahkemesi'nce ilk kovuşturulanlar, TCF üyeleri değil, solculardı" gözleminde bulunur. Otuz sekiz sosyalist ve komünist "komünist örgütlenme

81 ABD konsolosluk raporlarında, CHF'nin eski İTC'li üyeleriyle ilgili olarak özel bir başlık açılmıştır. ABD'nin Türkiye Yüksek Komiserliği delegelerinden Maynard B. Barnes 15 Ekim 1923'te, şu saptamayı yapar: "Aslında, Halk Fırkası gerçek manâda mevcuttur denilemez. Bu, Mustafa Kemal Paşa'nın popülaritesi üzerine inşa edilmiş, tamamen kurgusal bir oluşumdur. Fırkanın sıradan efradı halen Cemiyet mensuplarındandır ve bunlar, Kemal'in popülaritesi azaldıkça ve güçlü Cemiyetçi liderler açıktan açığa siyasi arenaya girdikçe, kendi asıl fırkalarına döneceklerdir. Maynard B. Barnes tarafından hazırlanmış, 15 Ekim 1923 tarihli, 867.001/1737 numaralı, "Political Situation in Turkey"başlıklı dosya,. Aynı dosya, "İttihatçıların iktidara yeniden gelmesi kaçınılmazdır" şeklinde bir öngörüde de bulunmaktadır. Bu belge açıkça gösteriyor ki, eski İTC mensupları CHF'nin bir parçasıydı ve parti liderliği onları yabancılaştırmayı açıkça istemiyordu.

82 Yalman, s. 164.

83 Kısa ancak doğru bir betimleme için bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde...*, s. 168-73

84 Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (Ankara: Bilgi, 1967), 188.

ve propagandalarda bulundukları, böylelikle kamu güvenliğini tehlikeye attıkları ve rejimi değiştirmeye çalıştıkları"[85] suçlamasıyla tutuklanıp Ankara'ya gönderildiler. Bu, radikallere uymayan her türlü siyasi ve entelektüel hareketin, kamu güvenliğini tehlikeye düşürmekle yaftalanacağının açık bir işaretiydi.

Örneğin 27 Mayıs 1925'te, *Tanin* gazetesi editörü Hüseyin Cahit (Yalçın), gazetedeki bir makalesinde "baskın" sözcüğünü kullandığı için ömür boyu sürgün cezasıyla küçük Anadolu şehri Çorum'a gönderildi.[86] Hüseyin Cahit'in, İstiklal Mahkemelerini tasvir eden ünlü "böyle bir mahkemenin mensubu olmaktansa, maznunu olmayı kat be kat tercih ederim"[87] cümlesini sarf ettiği dava, bu davadır. Cevat Şakir (Kabaağaçlı – daha sonra "Halikarnas Balıkçısı" olarak ünlendi) ve Zekeriya (Sertel) de üç yıllığına Bodrum'a sürüldü. Bu sürgünün nedeni, Cevat Şakir'in *Resimli Ay* dergisinin 23 Nisan 1923 tarihli sayısında yayınlanan "Hapishanede İdama Mahkûm Olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Giderler?" başlıklı yazısıydı. Yazar,[88] burada asker kaçaklarının gereken işlemler yerine getirilmeden idam edildiklerini ortaya atınca, hükümeti kızdırmış ve Ankara İstiklal Mahkemesi de, yazar Cevat Şakir'in yanında *Resimli Ay* dergisinin editörü Zekeriya Bey'in de, aynı hükümle icabına bakıvermişti.[89] Ankara İstiklal Mahkemesi, Mersin *Doğru Söz* gazetesi editörü Ata Çelebi'yi de bir yıl hapse mahkûm etti.

Esasında, Şark İstiklal Mahkemesine gönderilen gazetecilerin durumu çok şey anlatır. Onların Diyarbakır ve daha sonra Elazığ'daki davalarına ilişkin halihazırdaki bilgiler, hükümetin muhalif basını susturmak ve böylelikle tamamen kendi kontrolünde olmayan gazetelere ibret vermek istediğini gösterir. Savcı Süreyya Bey, 7 Haziran 1925'te bazı gazetecilerin tutuklanmasını talep ederken gerekçesini şöyle açıklamıştır.

85 "Kominstlik teşkilat ve propagandası yapmak suretiyle emniyeti dahiliyeyi ihlal ve binnetice şekli hükümeti tağyire matuf efal ve harekatta bulunmak,"

86 Hüseyin Cahit Yalçın'ın mahkemedeki savunmasının daha eksiksiz bir değerlendiresi için bkz. Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, cilt 3 (İstanbul: Ekicigil, 1955), s. 88-116.

87 *Ayın Tarihi* (14) 1925, Tunçay'da gönderme yapıldığı haliyle, bkz. *Türkiye Cumhuriyeti'nde...*, s. 152.

88 Bu makalede, Cevat Şakir takma isim olarak Hüseyin Kenan'ı kullanır.

89 Bkz. Yalman, *Yakın Tarihte...*, 165; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde...*, 152.

İsyanın [Şeyh Said] türlü türlü sebepleri vardır. Bunların arasına basın hürriyetini şahsi maksatlar veya şahsi ve siyasi gayeler uğruna kötüye kullanan, kasti veya gayri kasti surette yazılan yazılarının isyan üzerine tesirleri olan gazetelerin tutumu da girebilir. Bu sebeple, [ilgili] gazeteler buraya [mahkemenin tetkikine] celbedilmeli, yazılarının isyana tesiri dokunduğuna kanaat gelen gazeteciler davaya dahil edilmelidir.[90]

Süreyya Bey'in gazetecilerin tutuklanması talebi, Şeyh Said'in sorgusunda "*Sebilürreşat* gazetesindeki makaleler, hükümete olan hiddetimizi artırmış ve bizi [böyle bir isyana] teşvik etmiştir," [91] demesine dayanıyordu. Gazetecilere yöneltilen bu suçlamaların, Şeyh Said'e yapılan boş vaatlerin sonucu olabileceğini aşağıda göreceğiz.

Yine de, 22 Haziran 1925'te, *Tevhid-i Efkâr*'dan Velit Ebüziya, Sadri Ethem (Ertem) ve Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu); *Son Telgraf*'tan İlhami Safa; Tok Söz'den Abdülkadir Kemali (Öğütçü) ve *Sebilürreşat*'tan Eşref Edip tutuklanıp önce Ankara'ya, oradan Diyarbakır'a gönderildiler. Bu davanın maznunu olan diğer gazeteciler arasında, Gündüz Nadir, Ahmet Şükrü (Esmer), Suphi Nuri (İleri), İsmail Müştak (Mayakon) ve Ahmet Emin (Yalman) da vardı.

Ahmet Emin, hatıratında, gazetesi Vatan'ın Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın desteği sayesinde, Ağustos 1925'e kadar kapanmadan kalabilen yegâne İstanbul gazetesi olduğunu belirtir. Ne var ki hükümet ondan, hükümetin TCF'yi kapatma kararını savunan bir makale yazmasını isteyince, Ahmet Emin buna boyun eğmeyi reddeder.[92] Sonuçta *Vatan* kapatılır ve Ahmet Emin de "gazetenin hükümetin manevi nüfuzunu kırarak isyana sebep olduğu" [93] gibi tuhaf bir ithamla Diyarbakır'a gönderilir.

90 Yalman, *Yakın Tarihte*, 165.

91 Örgeevren, 247. Şeyh Said, daha sonra *Sebilürreşat*'a *Tevhid-i Efkar* gazetesinin adını da ekleyecektir.

92 Yalman, anılarında inkârının bir hata olduğunu söyler ve İstiklal Mahkemesinin ne isterse yapabilecek kadar büyük bir gücü olduğunu belirtir. Bkz. *Yakın Tarihte...*, s. 168, 170. Ayrıca gazetesinin, ordu için bir uçak satın aldığını ve Havacılık Cemiyetine de 500 lira bağışta bulunduğunu anlatır (s. 168). Tabii ki, bütün bunlar İstiklal Mahkemesinin gazabından kaçmasına yetmedi.

93 Hükümetin manevi nüfuzunu kırarak isyana sebep olmak. Yalman, 171.

Süreyya Bey Ankara'da olduğu için bu davada savcı olarak ona vekâlet eden Avni Doğan'ın hatıratı, olanların içyüzünü gösterir. Doğan, savcı Süreyya Bey'in (Örgeevren) böyle bir yargılamanın hukuki zemini olmadığı yolundaki itirazlarına rağmen, gazetecilerin mahkemeye çıkarıldığını öne sürer.[94] Bununla da yetinmeyerek, gazetecilerin yargılanması konusunda dikkate değer bir dürüstlükle bir gözlemini anlatır. Bu bilgi, davanın savcısının kendisinden geldiği için özellikle önemlidir.

> İstiklal Mahkemesindeki arkadaşlarla yaptığımız hususi toplantılarımızda söz döner dolaşır, gazetecilerin tecziyeleri (cezalandırılması) lüzumu üzerinde karar kılardı. Benim ne düşündüğümü ve nasıl bir iddianame hazırlayacağımı çok merak ediyorlar, sık sık buna dair suallerle beni sıkıştırıyorlardı. Ben kaçamaklı cevaplarla düşüncemi açıklamaktan sakınmaya devam ettim. Çünkü Şeyh Said'in gazete muharrirlerinin birer birer isimlerini söyleyerek yaptığı isnadın içyüzünü sıkı bir tetkikten sonra tamamen öğrenmiş bulunuyordum.

Şeyh Said'in gazeteciler hakkında yaptığı beyanat, kendi fikir ve kendi kanaatinden doğmuş değildi, ona telkin yapılmış, muayyen isimler verilerek bunları itham ederse cezasının hafifletileceği vaat olunmuştu.

> Beni cesaretlendirmek için, Ankara'daki ikinci derece zevattan, her gün şifreler alıyordum. Bu şifrelerde, gazetecilerin cumhuriyetin ilanından beri hükümete karşı aldıkları menfi durum izah olunarak, haklarında tatbik edilecek cezanın bana itibar sağlayacağı ifade edilmekte idi.[95]

Böylece, gazetecilerin yargılanmasının hükümet tarafından tertiplenmiş bir dava olduğunu, en yetkili kaynakların birinden duymuş oluruz.

94 Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası* (İstanbul: Dünya, 1964), 173.

95 *Age.*, s. 174. Burada, Mete Tunçay'ın *Türkiye Cumhuriyetinde..*, s. 151'de, Avni Doğan tarafından, 9 Eylül 1925'te Dahiliye Vekili Cemil Bey'e yazılmış bir mektubu yayınladığını belirtmek gerekir. Bu mektupta Avni Bey, hiç de gazetecilerden hoşlanan biri gibi gözükmez.

Yargılanan gazetecilerden biri olan Eşref Edip'in hatıraları da, bu bilgiyi doğrular. Diyarbakır yolunda, bir gece Urfa hapishanesinde kaldığını belirten Edip, orada, aynı mahkeme tarafından Batı Anadolu'ya sürülmüş çeşitli Kürtlerle karşılaştığını kaydeder. Muhtemelen Şeyh Said'le birlikte hapsedilmiş olan ya da onunla hapiste bir bağlantısı bulunan bu Kürtler, Eşref Edip'e, mahkeme üyelerinden Ali Saip'in, Şeyh Said'e, eğer bu davaya gazetecileri bulaştırırsa, hayatının bağışlanabileceği izlenimini verdiğini anlatırlar. Bu yüzden, "Şeyh Said son ana kadar Edirne'ye sürgüne gönderileceğini zannetmişti."[96] Acaba, Şeyh Said'in asılmadan önceki son sözleri, "Ali Saip Bey, hani hakikati(?) söylersem, beni kurtaracaktınız,"[97] böyle bir gizli anlaşmanın göstergesi olabilir mi?

Mahkemenin işleyişindeki benzer anormallikler, başsavcı Süreyya Bey'in anılarında da bulunabilir. Süreyya Bey, Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi adlı hatıratında, kendisinin mahkemenin, İstiklal Mahkemeleri kuruluş kanununda belirtilmeyen suçlara karışmaması gerektiği şeklindeki tutumuna, Ali Saip Bey'in gösterdiği tepkiyi anlatır. Ali Saip Bey, kızgın, şöyle sorar:

> Süreyya Bey! Siz, mahkememizin İstiklal Mahkemeleri kanununda tasrih edilen suçlardan başka fiillere el koyup muhakeme edilemeyeceğini söylüyorsunuz... [Ama] Ankara İstiklal Mahkemesi, askeri, mülki ceza kanunlarının ve diğer kanunların her maddesine temas eden bütün cürümlerin muhakemelerini görmektedir. Bu nasıl oluyor?[98]

Ali Saip Bey ve diğer mahkeme üyelerinin, mahkemenin bakacağı davaları seçmekte daha yetkili olmasını istedikleri, Süreyya Bey'in ise bu davaları açmakta tereddüt ettiği açıktır. Ali Saip Bey bir noktada "Pekiyi... Biz de öyle hükümler [diğer bazı suçlara bakmaya karar] verirsek, siz o hükümler aleyhine itiraz eder misiniz?" diye açıkça sorar. Süreyya

96 Eşref Edip (Fergan), 64-65
97 Toker, s. 133. Metin Toker, ayrıca infaz edilene kadar, Şeyh Said'in ne kadar sakin göründüğünü de anlatır, s. 128.
98 Örgeevren, 132.

Bey'in cevabı da aynı derecede açıktır. "Gayet tabii kardeşim!"[99] Ali Saip ve Lütfi Fikri, karşı hamleye geçerek, Süreyya Bey'i üstü kapalı bir biçimde, Ankara'yı onun işbirliği yapmaktaki isteksizliğinden haberdar etmekle tehdit ederler. Süreyya Bey, "Lütfen beni dinleyiniz" diye sertçe cevap verir. "İşte, kısaca tekrar söyleyeyim. Mahkememizin vazife ve salahiyeti kanun-u mahsusla muayyendir. Bunun haricine çıkamayız. Ama siz [mahkemenin diğer azaları] çıkarsanız, buna başka surette karışıp menetmeğe de çalışmam. Mesuliyetini yüklenmiş bulunduğum iddia makamının kanunla muayyen salahiyetlerini, bilhassa mahkeme hüküm ve kararlarına karşı Müddeiumumîliğe tanınmış olan itiraz hakkını istimal ederim."[100] Bu kez baş hakim Mazhar Müfit Bey söze karışıp ona "Efendim, [ama] bir de Takrir-i Sükûn kanunu var," hatırlatmasında bulundu. Süreyya Bey mahkemede yalnız kaldığını anladı. Ertesi gün mahkeme üyesi Lütfi Müfit Bey'le görüşmeye gittiğinde, ondan İstiklal Mahkemeleri selahiyetini genişletmek isteyenlerin zihniyetini özetleyen bir cümle işitti. "Bizim muayyen milli bir gayemiz vardır," dedi Lütfi Müfit Bey "*Ona varmak için, ara sıra kanunun fevkine de çıkarız* [vurgu bana ait]." Bu, Avni Doğan'ın yukarıda bahsedilen Ankara baskısı tecrübesinin sıra dışı bir kabulüydü. Avni Doğan ve Süreyya Örgeevren'in anıları, mahkemelerin hükümetin muhalefeti susturma vasıtası olduklarını kesin bir şekilde doğrular. Süreyya Bey'in Müdafaayı Milliye Vekili Recep Bey ve Başvekil İsmet Paşa'dan aldığı telgraflar, onu mahkemenin öteki üyeleriyle işbirliği yapmaya mecbur etti.[101] Süreyya Bey, Ankara'nın baskıları sonucunda istifa ettiğini ve Şark İstiklal Mahkemesinin istediği suçlara istediği gibi baktığını anlatır.

İstiklal Mahkemelerinin, Ankara'daki radikaller tarafından yönlendirildiğine hiç şüphe yok. Hatta günlük İslamcı gazete *Sebilürreşat*'ın editörü Eşrep Edip, Ankara'nın gizli talimatlarını almakla görevli mahkeme kişisinin Ali Saip Bey olduğunu iddia edecek kadar ileri gider. Eşref Edip, itham altındaki gazetecilerin Ali Saip'in pozisyonunu yakından izlediklerini, çünkü onun Ankara'dan özel şifreli mesajlar aldığını bildirir.

99 *Age.*, 133.
100 *Age.*, 135.
101 Bkz. Örgeevren'deki telgrafların suretleri, s. 140-43.

Bu yüzden, onun fikri Ankara'nın fikridir ve geçerli olandır. Eşref Edip, anılarında şöyle der:

> Ankara'dan gelen mesajların resmi Mahkeme hesabından başka, bir de Ali Saip'e gelen, şahsi hesabı vardı. Gizli talimatlar bu hesaba gönderilirdi. ... Mahkeme ile Ankara arasındaki resmi yazışmanın içeriğini kâtiplerden öğrenirdik. Ama Ali Saip Bey'e gelen talimatlarda ne olduğunu bilmenin imkânı yoktu. Bu yüzden onu gayet yakından takip ederdik, çünkü onun fikri esas olarak Ankara'nın fikriydi.[102]

Türkiye Cumhuriyeti tarihine "Gazeteciler Davası" diye geçen olay, radikallerin her türlü muhalefeti ortadan kaldırmasının yalnızca birinci adımıydı. Korku ve acı dolu birçok aydan sonra, Ankara'dan gelen şifreli bir mesaj bırakılacakları işaretini verdi. Mesajda mahkemenin, gazetecileri Mustafa Kemal'den af dileyen bir mektup yazmaya teşvik etmesi isteniyor ve bu durumda cumhurbaşkanının onları affedeceği söyleniyordu.[103] Gazeteciler şöyle bir mektup yazdılar:

> "Ankara'da Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine: Şark İstiklal Mahkemesi karşısında sorgulanmalarımız icra ve ikmal olunduğu şu günlerde tahdis-i nimet [sevinç ve şükranını bildirmek] kabilinden bir hareketle huzur-u ulviyenize çıkmayı vecibeden addettik. Cumhuriyetin sadık bir amelesi, inkılâbın samimi bir hadimi olduğumuzu isbat etmiş olmak kanaatiyle bîpayan [sonsuz] bir fahr [övünç] ve gurur hissederek zat-ı riyasetpenahilerine [başkan olan şahsınıza] bir kerre daha arzederiz ki, bu kanaat şu dakikada vicdanlarımızı müsterih etmekle beraber bundan daha

102 Eşref Edip (Fergan), s. 175. Ali Saib'in, Şark İstiklal Mahkemesindeki nüfuzunu kullanarak zengin olduğunu, ancak daha sonra Mustafa Kemal'e suikast tertiplemeye kalkmakla suçlandığını biliyoruz. İddialar doğru çıkmamış fakat Ali Saip'in beyin takımından uzaklaştırılması neticesini doğurmuştur. Bkz. Sami Önal, yay. haz. *Hüsrev Gerede'nin Anıları: Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler* (İstanbul: Literatür, 2002), s. 284 - 85. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 3 (İstanbul: Rey, 1970), s. 183.

103 Mektuba ilişkin enteresan gelişmeler ve Velid Ebüzziya'nın isteğe önce karşı çıkıp, sonra razı oluşuyla ilgili olarak, bkz. Eşref Edip, s. 185-97.

çok güvendiğimiz nokta asalet-i kalbinizin lütf-û hatabahşanesidir [kalbinizdeki asaletin lütfettiği kusurları bağışlamadır]. Bu lütfun y[ed]d-i imtinankaranesiyle [minnettarlığıyla] ve zeval-i napezir [son bulmak bilmeyen] bir kalbi irtibatla bundan sonra vazifemize devam edebilmek, vicdanlarımızda hasıl olan intihabı müstakbel hareketlerimize rehber edinerek yüksek gayemize doğru temiz nasiye [alın] ile yürüyebilmek için feyz-i enzar-ı itimadınızın [güven duyan bakışlarınızın irfanının] bizden diriğ buyrulmamasına [esirgenmemesine] pek muhtaçtır.

Huzur-u mahkemede taayy[ü]n eden [meydana çıkan] masumiyetimiz için Büyük Münci'nin [Kurtarıcı'nın] yüksek vicdanından duyacağımız afv ve müsamaha müjdesi iledir ki, bizim için kıymetdar olur, [b]u lütfu bizden esirgemeyeceğinizi uluvv-u kalbinizden [yüksek kalbinizden] ümid ederek en derin tazimatımızı arz ve takdim ederiz, Muhterem Reis-i Cumhur Hazretleri."[104].

Mustafa Kemal, bu isteğe cevaben kısa bir telgraf gönderdi:

Şark İstiklal Mahkemesi Savcılığına:
Gazetecilerin mahkemeye celbinden sonra Anadolu'da ve isyan sahasındaki meşhudatları [şahitlikleri] üzerinde hata ettikleri ve nadim oldukları hakkındaki telgraflarını evvelce mahkemenin adalet nazarına takdim etmiştim. Bu defa yine müştereken yukarıdaki telgrafla müracaat ediyorlar. Bunu da nazar-ı insafa almak muvafıktır, efendim."[105]

Sonuçta, davaya vekâlet eden savcı Avni Doğan, 13 Eylül 1925 tarihinde, her ne kadar ilgili gazetelerdeki anılan makalelerin isyanı kolaylaştırdığı "ispat olunmuş" ise de, bu makalelerin kasıt taşımadığından hareketle, mahkemeden davanın düşürülmesini talep etti. Böylelikle, gazeteciler vatana ihanet suçundan değil, Basın Kanununa muhalefetten yargılanabilecek-

104 Bkz. Eşref Edib'in hatıratı, s. 192. Mektup, İstikal Mahkemesinde yargılanan on gazeteci tarafından imzalandı.
105 Eşref Edip, s. 193.

lerdi. Basın Kanununun 32. Maddesi, mahkemelerin bir davaya üç aydan daha uzun süre bakmasına izin vermediğinden, gazetecilerin salıverilmesi gerekti.[106] Bir başka deyişle, mahkeme onları isyana teşvik suçundan beraat ettirmeyip teknik ayrıntı temelinde serbest bıraktı.

Dahası Ankara'yla yaşanan telgraf trafiği, açıkça, Ankara'nın mahkeme üzerindeki kesin nüfuzunu ve sonunda gazetecilerin salınmasına izninin olduğunu ispat eder niteliktedir. Mamafih bu olay bir yandan da önemli sorular ortaya çıkarır. Sözgelimi, Eşref Edip'in hatıratına dayanarak, o telgrafın hangi koşullar altında hazırlandığını öğreniriz. Böyle bir telgrafın yazılması talebi, gazetecilerden değil, Ankara'dan gelmiştir.[107] Ankara'daki radikaller böyle bir mektubu neden gerekli gördüler? Muhtemel bir açıklama, böyle af dilenen bir telgrafın altına imza atmayı ilk başta reddeden Velid Ebüzziya'dan gelir. *Tevhid-i Efkâr*'ın editörü olan Velid Ebüzziya, böyle bir telgrafın, işlenmemiş bir suçun kabulü anlamına gelmesi nedeniyle kızgındı. Onun, Ankara'nın böyle bir telgraf talebine getirdiği açıklama şöyledir: Mahkeme, zanlılardan böyle bir talebin gelmesi suretiyle gazetecilerin kanunsuz olarak hapsedilmesine gerekçe bulmak ve kendini böyle bir tiranlığın sonuçlarından korumak istiyordu.

Tabii insan haklı olarak, bunun radikallerin zerre kadar umurunda olmadığını da öne sürebilir, çünkü devrimciler olarak onlar hayatlarını zaten hiçe sayıyorlardı. Ancak onların, 1925'te henüz siyasi sürecin iplerini tam anlamıyla ellerine alamadıklarını ve ne denli zayıf olsa da, mecliste bir muhalefet bulunduğunu unutmamak gerekir. Böyle bir telgraf eleştirilerin önünü alır ve İstiklal Mahkemesinin icraatını hiç değilse kâğıt üzerinde haklı gösterirdi. Bu tür yazılı bir özrün varlığı, hükümete hasım olan gazetecileri gözden düşürür ve seslerini kesmelerini garanti ederdi –buna karşın gazetecilerin idama varabilecek cezalara çarptırılması hükümetin itibarına daha çok zarar verebilirdi.

Bir diğer olası izah, radikallerin ve Mustafa Kemal'in, gazetecileri infaz yoluna gitmeyerek, onları anti-Kemalist duruşları nedeniyle halkın gözünden düşürmeyi istemeleri olabilir. Kuşkusuz, gazeteciler hakkında, Ankara'ya yalvaran bir telgraf olmadan da aynı hüküm verilebilirdi, çünkü

106 Eşref Edip (Fergan), 194-97.
107 *Age.* 185.

onlara gelecekteki siyasi eylemleri konusunda gözdağı vermek şeklindeki temel amaç, açıkça ve tam anlamıyla zaten korkutma olarak başarılmıştı. Ancak Recep Peker ve Ali Saip gibi radikaller, gazetecilerle eski kozlarını paylaşmak istemiş de olabilirler.

Telgraf metni, bir özür dileme yahut suçu kabullenme tonundan çok, yalvaran bir ton taşır. Bu da, gazetecilerin metni yazmaya ve Velid Ebüzziya'yı ikna etmeye çok dikkat ettiklerine delalet eder. Gazetecilerin davası böyle sona erdi. Sonuç olarak serbest bırakılan gazeteciler bu noktadan itibaren Kemalistlerle aralarında köprü kurma yollarını aramaya girişmiştiler ve muhalif herhangi bir yazı yayınlamadılar.

TCF'nin Kapatılması

Mustafa Kemal, yeni partinin kurulmasını pek hoş karşılamıyordu, çünkü esas olarak böyle bir bölünmenin, kurulma aşamasında bulunan kırılgan durumdaki rejimin muhaliflerini cesaretlendireceğinden korkuyordu. Ayrıca hükümette, hiçbir eleştiriyi kaldıramayan ve bazı TCF liderlerinin (sözgelimi Rauf Orbay, General Ali Fuat Cebesoy ve General Kazım Karabekir gibi) halk nezdinde sahip olduğu büyük itibardan ve ünden rahatsız olan bazı radikaller de vardı. ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark L. Bristol'ün ABD Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir ABD konsolosluk raporu bunu gösterir. Mark Bristol, bu özel evraka, bazı bakanlar ve aynı zamanda Başvekil İsmet Paşa ile görüşmek üzere Ankara'ya yaptığı seyahat hakkında Washington DC'yi bilgilendirdiği "Savaş Güncesi"ni de dahil etmişti. 25 Nisan 1925 tarihli giriş, İsmet Paşa ve Amiral Bristol arasında geçen konuşmanın, Mr. Shaw tarafından yorumlandığı şekliyle çözülmüş metnini verir. İsmet Paşa'nın Ankara'daki ikametgâhında geçen ve bir saat süren bu toplantı sırasında Bristol, siyasi muhalefet konusunu gündeme getirdi. ABD konsolosluk görevlisi Howland Shaw konuşmayı şöyle aktarmıştır:

> Sohbet siyasi hayatın, özellikle de bir meclisteki muhalefeti idare etmenin zorluklarına kaydı. Amiral, lafı hiç döndürüp dolaştırmadan İsmet Paşa'ya iki partili sistem hakkındaki düşüncesini sordu. İsmet Paşa, iki partinin arzu edilir bir şey olduğu açıktır şeklinde

cevap verdi. Böyle bir beyanatta bulundu; lakin bana öyle geldi ki söylediklerine pek kendi de inanmıyordu. Amiral, iki partinin avantajının, meclise taşınan çeşitli konulara değişik açılardan bakıp tartışabilme olduğuna dikkat çekti. İsmet Paşa bundaki gerçeklik payını kabul etti. Amerika'daki kongrede bizim kaç üyemiz olduğunu sordu. Amiral, 420 cevabını verdi. İsmet Paşa bundan dehşete kapıldı; hele 420 kongre üyesinin yanında bir miktar da senatörümüz olduğunu öğrenince, Birleşik Devletler Hükümetinin haline acır gibi oldu. Belli ki İsmet Paşa, 288 mebusun bile yeterince büyük bir rahatsızlık kaynağı olduğunu hissediyor. Mecliste bir muhalefetin pekâlâ olabileceğini söyledi, ama anayasaya ve toplumun temellerine karşı çıkan bir muhalefet değil dedi.[108]

Yüksek komiserlikten Bristol ve tercümanı Howland Shaw, toplantıyı içten ve açık sözlü bir toplantı olarak tanımlamakta, fakat İsmet Paşa'nın Türkiye'deki meclis üyelerini bir rahatsızlık kaynağı olarak nitelemesine şaşırmış görünmektedirler. Bristol'ün, Türkiye'deki hükümetin muhalefet partisine karşı olan nahoş tutumuna ilişkin birinci elden malumat aldığı toplantı, bu toplantıydı. Konuşmanın, ülke genelindeki TCF bürolarının kapatılmasından iki ay önce cereyan etmiş olduğunu da not edelim.

TCF itibarı yüksek liderleri saflarına kattığından, CHF için yasal siyasi muhalefet, hiç şüphe yok ki bir endişe kaynağıydı. Dolayısıyla Mustafa Kemal'in karizması olmadan, CHF'nin mecliste herhangi bir çoğunluğa erişemeyeceğini söylemek yerinde olacaktır. Şayet TCF, bilhassa eski İTC mensuplarını kendine çekmeye devam ederse, iktidarın başlıca adaylarından biri olma olasılığı çok da uzak bir ihtimal değildi. Ne var ki, CHF'lilerin TCF'lilere yönelttiği ithamların sayısının da gösterdiği gibi, iki partinin sıradan üyeleri arasındaki şahsi düşmanlık elle tutulur derecedeydi. TCF üzerine yapılmış çok kapsamlı bir çalışmanın yazarı olan Ahmet Yeşil'e göre, TCF'ye yöneltilen suçlamaların üç ortak yanı vardı. Bunlardan ilki, bütün suçlamalarda, yeni partinin siyasi güç kazanmak için dini kullandığı ve iktidar partisi dine saygı göstermezken kendisinin dine saygı gösterdiğini iddia ederek üye

108 867.00/1872, Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Mayıs 1925.

kaydettiği yollu şikâyetler vardı; ikincisi, ithamcıların tümü CHF sıralarından gelmeydi; üçüncüsü de itham edenler, itham olunanlara karşı, siyasi arenanın içinde veya dışında, eskiye dayanan düşmanlıklar besliyordu.[109]

Aynı minvalde, bazı TCF ileri gelenlerinin de, Mustafa Kemal'e ve onun yakın arkadaşlarına karşı kıskançlık beslediğini biliyoruz. ABD arşivlerinde, bu noktaya parmak basan belgeler bulunmaktadır. Örneğin, Koramiral Mark L. Bristol'ün "Savaş Güncesi"nde, 25 Ekim 1923 tarihli, halifeyle cumhurbaşkanının statülerini karşılıklı ele alan bir madde vardır. Bilindiği gibi, saltanat 1922'de hilafetten ayrılarak lağvedilmişti. Ankara hükümeti, Abdülmecid Efendi'yi yeni halife olarak seçmişti, ancak yeni halife ile cumhurbaşkanının karşılıklı hukuki ve siyasi statüleri, 1922 ile 1924 arasında, özellikle İstanbul'daki diplomatlar için bir keşmekeşti. Mark Bristol, bu konuda güncesine, kendine bağlı ABD diplomatik misyonundan Mr. Scotten diye biriyle Ankara hükümetinin İstanbul'daki temsilcisi olan, ama daha sonra muhalefete katılan Refet Paşa arasında geçen bir konuşmayı kaydetmiştir:

> Ben [Mr. Scotten] halifeye ve "devlet başkanı"na izafe edilen yer konusunda Refet Bey'in aslında ne düşündüğünü anlamaya çalıştım. Farz edelim, devlet başkanı İstanbul'da iken bir harp gemisi gelmiş olsa ve harp gemisinin hem onu, hem de halifeyi top atışıyla selamlaması gerekse, her birine uygun selamlama şeklinin ne olması gerektiğini düşünürdünüz diye sordum. Kahkahalarla güldü ve şöyle dedi: "Orada, Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan o ruhani beyefendi şerefine kaç pare isterseniz o kadar top atın. Ona istediğiniz saygıyı gösterin, ama devlet başkanını sakın selamlamayın. O zavallıyı kendi haline bırakın." Sonra da ekledi: "O, sadece, işin sevimsiz tarafının ona düşmesinden kâfi derecede bedbaht ve birkaç yıl içinde tekrar tramvaya binmesi gerekebilecek bir adamdır."[110]

109 Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Ankara: Cedid, 2002), s. 323. Yazar, TBMM Arşivlerindeki suçlama dosyalarını incelemiştir; bu yüzden ifadeleri kesinlikle yetki taşır. Bununla beraber, vardığı bu özel sonuç ile ilgili olarak, Yeşil herhangi özel bir gönderme yapmaz.

110 867.00/1745, Bristol'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 23 Ekim 1923 tarihli madde. Mr. Scotten'ın ilk ve orta adı pek belli değildir, ama R. M. Scotten olabilir.

Bu konuşma, halifeye izafe edilen yer konusunda belli bir keşmekeş olduğunu gösterir. Sorunun, Ankara'nın halifeye karşı olan tutumunu anlamaya yönelik olma ihtimali de vardır. Mamafih, bu bilgi, Türkiye'deki yönetici seçkinler arasındaki kişisel rekabetler konusunda araştırma yapan araştırıcılar için daha da önemlidir. İstiklal Savaşının önderlerinden biri olan Refet Paşa'nın, 1924'te muhalefet partisi (TCF) saflarına katıldığını biliyoruz. Bu bilgi, daha TCF ortada bile yokken, belli bir kıskançlığın var olduğunu açıkça gösterir. Aslında aynı madde içinde, Mr. Scotten da, Amiral Bristol de, mülakat sırasında tesadüfen Refet Paşa'nın Mustafa Kemal'i çok kıskandığının ortaya çıktığını özel olarak not etmişlerdir.

Bu düzeyde bir kişisel rekabet ve iktidar mücadelesi, iktidar boşluğunun henüz tam olarak dolmadığı bir dönem için anlaşılır bir şey olabilir. Bununla birlikte, Mustafa Kemal'in CHF'ye verdiği sağlam destek, oyun zemininin eşitliğini bozuyor ve TCF'yi hükümetin yaptırımlarına çok açık hale getiriyordu. Dahası, muhalefet partisinin kapatılması, Mustafa Kemal'in söylenen demokrasi özlemiyle açıkça çelişiyordu. Hükümetin muhalefeti gözdağı vererek susturmak istediğine dair daha evvelinden belirtiler –sözgelimi daha önce değindiğimiz, Başvekil Fethi Bey'in 25 Şubat 1925'te Kazım Karabekir'den TCF'nin kendi kendini feshetmesini istemesi gibi– varsa da, hükümetin eline siyasi ve entelektüel muhalefeti susturma bahanesini veren, defalarca belirtildiği gibi, Şeyh Said İsyanıydı.

TCF kurulur kurulmaz, BMM'ye partinin mensupları ve onların siyasi faaliyetleri hakkındaki şikâyetler akmaya başladı. 1 Şubat 1925 tarihli bir belgedeki şikâyette, TCF'ye üye yazmaya çıkanların "Sultanı mı yoksa Mustafa Kemal'i mi tercih edersin?"[111] diye sorarak üye kaydettikleri iddia ediliyordu. TCF'nin rakipleri, en etkili şikâyetin dinin siyasi arenada kullanılması olduğunu pek çabuk fark ettiler, çünkü TCF'nin parti programında dine saygılı olduğunu belirten bir madde (Madde 6) vardı. Dolayısıyla, Takrir-i Sükûn Kanununun 4 Mart 1925'te geçmesinden sonra, şikâyetler akmaya başladı. Ahmet Yeşil'in bildirdiği gibi, BMM arşivlerinde, çeşitli TCF mensupları aleyhine verilmiş 68 ayrı belge ve bir defter dolusu mah-

111 TBMM Arşivi, T 3 D 22 (Tasnif no 28), Yeşil, 322, n. 41.

keme zaptı bulunmaktadır.[112] Mahkeme zabıtları, TCF aleyhindeki şikâyetlerin ele alındığı 14 duruşmaya aittir. 7 Mart 1925[113] tarihinde kurulan Ankara İstiklal Mahkemesi, bu şikâyetlerin incelenmesi sonucu, 11 Nisan 1925'te, TCF'nin İstanbul genel merkezinin ve diğer İstanbul şubelerinin elinde bulunan her türlü belgeye el konmasına hükmetti. TCF'nin muhasebesine ilişkin kayıtların incelenmesiyle de ilgilenen mahkeme, tüm şubelere ve genel merkeze aynı anda girilmesi talimatını da verdi.[114] Polisin el koyduğu iki büyük çuval dolusu belge, 13 Nisan 1925'te Ankara'ya gönderildi. Ahmet Yeşil, TCF'nin eski Beykoz şubesi başkanı Hüseyin Bey, şube sekreteri Hayri Bey ve Nuri Bey'in gözaltına alınıp sorgulanmak üzere aynı gün Ankara'ya gönderildiğine değinir.[115] Dini siyasete alet ederek propaganda yapmakla suçlanan başka TCF mensupları da vardı –Salih Paşo ve Kamil Efendi gibi.

Ankara Mahkemesi –belgeleri inceledikten ve zanlıları sorguladıktan sonra– siyasette dini propaganda yapma suçunun varit olduğuna hükmetti. Buna bağlı olarak zanlıları bir yıldan müebbede kadar değişen cezalara çarptırdı. Zanlılardan Resul Hoca ise küçük bir Anadolu kasabası olan Ayaş'a sürüldü.[116] Şu da var ki, mahkeme kendini suç işleyenlerle sınırlamamış, TCF'nin faaliyetlerine karşı hükümeti "uyarmaya" da karar vermişti. Başka bir deyişle parti, kayıtlı her üyesinin fiillerinden tamamen

112 Ahmet Yeşil, TCF'nin kapatılması konusunda, TBMM Aşivlerine dayanarak, çok detaylı ve iyi belgelenmiş bilgiler verir (bkz. Özellikle 321-76). TBMM Arşivleri hakkında malumat için Yeşil'den yararlandım.

113 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri* (İzmir: 9 Eylül Üniversitesi Yay., 1988) isimli eser, bu kötü şöhretli mahkemeler hakkında, önyargılı olmakla beraber iyi bir kaynaktır. Ankara İstiklal Mahkemesi için bkz. s. 353-474.

114 Bu şubeler Eminönü, Galata, Erenköy, Beykoz, Makriköy (Bakırköy), Rami, Kâğıthane, Samatya, Arnavutköy ve Şile semtlerinde bulunuyordu. Ayrıca Ahmet Yeşil'in belirttiğine göre, bu liste İstanbul Valisi Süleyman Sami'nin mahkemeye sunduğu mektuptan alınmıştı. Günlük gazetelerde, bu şubeler birazcık farklıdır; bkz. Yeşil, 339, dipnot. 92.

115 Yeşil, mahkeme sırasında, tutuklanmış olan Beykoz şubesi üyelerine yönelik bir önyargının varlığını sezdirir; zira bunların Ankara'ya doğru yola çıkış tarihleri, el koyulan belgelerinkiyle çakışmaktadır. Bir başka deyişle mahkeme belgeleri incelemeden karar vermiştir. Bununla beraber Yeşil, TCF üyeleriyle başta kurulan temasın resmi bir tutuklama olmadığını kabul eder; polis onları sadece sorgulamak için gözaltına almıştı. Esas tutuklama, mahkemeye çıkmalarından sonra gerçekleşmiştir; bkz. Yeşil, 339-40, dipnot. 93.

116 Sadece Hüseyin Bey aklandı. Karar hükmü TBMM Arşivleri T-3, Dosya 22, Karar 24 Aybars'ta alıntılandığı gibi, 363 ve Yeşil'e de gönderme yapıldığı gibi. Aybars'ın verdiği tarih 3 Mayıs 1925 iken, Yeşil 4 Mayıs 1924'ü gösteriyor.

sorumlu tutulmuş oluyordu. Bu TCF için çok ağır bir yüktü, çünkü partinin her mensubunun hareketlerini kontrol etmesi mümkün değildi.

TCF'ye asıl darbe, Ankara'dan değil Şark İstiklal Mahkemesinden geldi. Ankara Mahkemesindeki duruşmalar devam ederken, Şark İstiklal Mahkemesinin önüne benzer bir dava geldi. TCF'nin Urfa-Siverek temsilcisi Mehmet Fethi Bey, dini siyasete alet etmekle suçlanıyordu. Dava önemliydi, çünkü Doğu Anadolu'daki TCF şubelerinin 25 Mayıs 1925'te kapatılmasıyla sonuçlandı. Buna paralel olarak, sekiz gün sonra, 3 Haziran 1925'te, hükümet Takrir-i Sükûna dayanarak TCF'nin tüm şubelerinin kapatılmasını (sedd) emretti. Teknik olarak konuşmak gerekirse, partinin feshedilmeyip, tüm şubelerinin kapatılması kayda değerdir. TCF üyeleri, mecliste blok halinde oy kullanmaya devam ettiler. Yine de, pratik anlamda bu 1946'ya kadar sürecek tek parti döneminin başlangıcıydı. TCF'nin bir daha açılmasına izin verilmedi.

TCF'nin kapatılması haklı bir gerekçeye dayanıyor muydu? Fethi Bey'in Şark İstiklal Mahkemesinde görülen davasına şöyle bir bakmak bile, verilen hükmün tarafsızlığı hakkında şüphe uyandırmaya yeter. Bu yüzden, evvela davaya daha yakından bir bakalım. Bu bağlamda en faydalı birincil kaynak, TBMM arşivlerinde bulunabilen dava zabıtlarıdır.[117] Resmi dava kayıtları, Fethi Bey'i suçlayan herkesin karşı partiden, CHF'den geldiğini gösterir.[118] Ahmet Yeşil, ithamcıların hepsinin birbirinin tıpatıp aynı cümleler kullandıklarına ve birbirleri dışında başka hiç kimseyi şahit gösteremediklerine dikkat çekmiştir. İtham edenlerin, Fethi Bey'in ağzından çıktığını iddia ettikleri bu tıpatıp birbirine benzer cümleler şöyleydi: "Onlar [hükümet] medreseleri kapattılar. Şeriatı rafa kaldırdılar. Biz [TCF] Şeriat-ı Muhammediye istiyoruz. Partimiz dini [İslamiyet'i] ilerletecek. Gelin hep beraber çalışalım."[119]

Vatana ihanet kategorisine girdiği kesin olan bu cümleler, Hıyanet-i Vataniye Kanununa ve Takrir-i Sükûna göre cezalandırılabilirdi. Fethi Bey, bu suçlamalarla 30 Nisan 1925'te mahkeme karşısına çıkarıldı. Davası oldukça

117 TBMM Arşivleri, T. 12, D.3. Bu tutanaklar, metninde bazı belge asıllarını da içeren Ahmet Yeşil tarafından incelenmiştir; bkz. Yeşil, 356-76.

118 *Age.*, 356-57, dipnot. 129.

119 *Age.*, 356-57, dipnot. 129, ayrıca bkz. dipnot. 130, 131, 132.

çabuk görüldü ve üç duruşmada (30 Nisan, 12 Mayıs ve 18 Mayıs 1925) bitti. Dini kullandığına dair her türlü suçlamayı reddeden Fethi Bey, onun yerine CHF'nin Urfa/Siverek şubesi reisi ve şehrin belediye başkanı Mehmet Emin Bey'i, TCF'ye zarar vermek için böyle asılsız rivayetler uydurmakla suçladı.[120] Sonra savcı Süreyya Bey, TCF'nin parti programındaki "parti dine hürmet eder" şeklindeki 6. Madde'ye ilişkin sorulara geçti. Fethi Bey, halkın TCF'yi dinci bir parti sanmasının failinin bu madde olduğunu belirtti. Buradan çıkarılan sonuç basitti: TCF din hakkındaki bu maddeyi programına, böylece muhafazakâr zihniyetli insanları daha çok cezbedeceğini düşünerek dahil etmişti. Durum belki buydu, ama 6. Madde kendi başına bir suç teşkil etmiyordu. Esasında parti, 1924 Kasım'ında, bu programıyla ve hükümetin izniyle kurulmuştu. Tek suç, maddenin siyasi kazanım maksadıyla istismar edilmesi olurdu. Bunu bilen Fethi Bey daha siyasi bir cevap verdi: "6. Maddemizin kanuna uygunluğuna karar vermek, BMM'nin sorumluluğundadır. Bu nedenle, ben siyasi faaliyetlerimde hiçbir zaman bu maddeye değinmedim."[121] Başka bir deyişle Fethi Bey, dini kullandığı yolundaki ithamı reddetti.

Yukarıda da değinildiği gibi, rakip partiye mensup şikâyetçilerin beyanları dışında, savcı Fethi Bey'in kendi partisinin Siverek şube başkanı Şeyh Eyüp'ün beyanlarından da yararlandı. Şeyh Eyüp anlattıklarında, Siverek şubesini kurarlarken Fethi Bey'in kendi evinde 15 gün kaldığını belirtmiş ve şöyle demişti: Fethi Bey "TCF şubesini burada açmaya ve üye toplamaya çalışıyordu. Mustafa Kemal'in buna izin verdiğini ve partinin dine saygı göstereceğini belirtiyordu. Diğer partinin [CHF] dinle başı hoş değildi. Bunu açıkça söyledi."[122]

Ahmet Yeşil, böyle bir ithamın, muhtemelen Şeyh Eyüp'ün kendisine yapılmış boş birtakım vaatlerin sonucu olabileceği tahmininde bulunur.[123] Ancak, böyle bir ihtimalin mevcut olması dışında, bu tür bir pazarlığa dair herhangi bir kayıt yoktur. Fethi Bey suçlamayı kategorik olarak reddetti, yine

120 TBMM Arşivleri, T-12, D. 3, 3-4. Soruşturma Yeşil'den alıntılanmıştır Yeşil, 366-367.

121 Şark Mahkemesinin savcısı Süreyya Bey'in hatıratı, bu ifadelerle çelişmektedir. Süreyya Bey, Fethi Bey'in partisinin programındaki 6 numaralı maddeyi onaylamadığını ve bunu da mahkemede açık seçik beyan ettiğini iddia etmektedir. Bkz. Örgeevren, 130.

122 Daha kapsamlı bir yaklaşım için, bkz. Yeşil, 370, n. 160.

123 Yeşil, 369, n. 157.

de suçlu bulunmaktan kaçamadı ve Sinop'ta beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. Önceki iyi hali ve millete hizmetleri nedeniyle, cezası üç yıla indirildi.

Ankara İstiklal Mahkemesinin 3 Mayıs 1925[124] ve Şark İstiklal Mahkemesi'nin 19 Mayıs 1925[125] tarihli hükümleri sonucu, hükümet (kabine) 3 Haziran 1925'te ülkenin her yerindeki bütün TCF şubelerinin kapatılmasına dair bir kararname yayınladı.[126] Kararnamede Mustafa Kemal Paşa'nın (Cumhurreisi), İsmet Paşa'nın (Başvekil) ve hükümetteki diğer altı bakanın imzaları bulunuyordu.[127] Kararnameye göre:

> Ankara İstiklal Mahkemesi huzurunda cereyan eden bir takım tahriklere müteallik [takibatlar] ve davalar esnasında, İstanbul mıntıkasındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bünyesinde resmi görevleri bulunan bazı şahısların, parti programında bulunan dini inanç ve itikatlara hürmet prensibini, efkârı umumiyeyi aldatmak ve dini duyguları tahrik etmek maksadıyla kullandığı tespit edilmiş ve hükümetin dikkatini partinin mevcut tutumuna çekme hususundaki mahkeme kararı, cumhuriyet savcılığı makamınca hükümete sunulmuştur.
>
> Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'ndeki [takibatlar] ve davalar esnasında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmi görevlerinin, parti programında bulunan dini inanç ve itikatlara hürmet prensibini, kendilerine vatanı dinsizlerden kurtarıyormuş süsü veren mürtecilerin propagandasına destek sağlamaya alet ettiği ve bunun son [Şeyh Said] ayaklanmada tecelli eden pek çok ciddi hadiseye yol açtığı tespit edilmiştir. ... Bu şartlar altında, dini siyasete alet etmeyi amaçlayan bir hareketin var olmasına izin verilmesi mümkün değildir.[128]

124 Karar No: 24/ Esas No: 3, in TGNA, T-3, D. 22. Metnin tamamı için bkz. Yeşil, 482-84.
125 Karar No: 30/ Esas No: 32, in TGNA, T-12, D. 3. Metnin tamamı için bkz. Yeşil, 485-87.
126 İngilizce metnin tamamı için bkz. Zürcher, *Political Opposition...*, 160-62; Türkçe metin içinse, bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952* (İstanbul: y.b., 1952), 621-622, ve Yeşil, 488-90.
127 Dr. Tevfik (Hariciye Nazırı), Rüştü Recep (Müdafaa Nazırı), Dr. Tevfik Rüştü (Adliye Nazırı), Mehmet Sabri (Bahriye Nazırı), ve Ali Cenani (Ticaret Nazırı).
128 Zürcher'in İngilizce tercümesini kullandım. Düzelttiğim tek şey ise, *takibat* kelimesinin, hatalı olarak "eziyet" şeklinde çevrilmiş olan karşılığını, "kovuşturma" haline getirmekti.

Sonuç

Bu bölümde, çeşitli soruları irdelemeye çalıştım. Şeyh Said İsyanıyla radikal Kemalistler arasındaki ilişkiye dair soru, ilk ve en önemli soruydu. Her ne kadar yabancı gözlemciler –Amerikan, Fransız ve İngiliz– isyanı Ankara hükümetinin alevlendirdiği ihtimalini akıllarına getirmiş, hatta bunu ileri sürmüş de olsalar, bu herkesin kabul ettiği bir görüş değildir. Bu kaynaklar bu iddialarını Şeyh Said İsyanının Kürtler ve İngilizlerden çok Kemalistlerin işine yaradığı şeklindeki arızi (dolaylı) delillere dayandırırlar. Arızi deliller tabiatları gereği kesin olarak kabul edilemez; ancak bu onların ille yanlış oldukları anlamına da gelmez. Başka bir deyişle bu tür deliller üzerinden kesin sonuçlara varılması şüphe götürür ama varılan sonuçlar doğru da olabilir. Ankara'nın Şeyh Said İsyanını çıkardığı –pek başarılı olmayarak– ancak böyle delillerle iddia edilir.

Elimizdeki kesin delillerle desteklenebilecek en önemli iddia, Şeyh Said İsyanının ülke genelindeki muhtemel sonuçlarının abartılmak suretiyle ustaca kullanıldığıdır. Mustafa Kemal, İsmet İnönü ve CHF'deki radikal kanadın, Şeyh Said İsyanı öncesinde bile, siyasi muhalefet şöyle dursun herhangi bir eleştiri karşısında dahi kendini güvencesiz hissettiği ve alınganlık gösterdiği konusu, belgeleriyle varittir. Bunun için onlar, yeni siyasi muhalefet partisi TCF'nin kuruluşuna büyük bir kuşkuyla yaklaştılar. Muhalefet çözülsün diye baskı yapmak adeta doğal bir refleksti, çünkü herhangi bir siyasi muhalefetin, radikal Kemalistlerin başarmayı umdukları işlerin ve bunları gerçekleştirmekte kullanacakları yöntemlerin önüne engeller çıkaracağı açıktı. Dini kullanmanın, muhalefetin seçimlerdeki büyük silahı olacağını, yeni radikal inkılapların ise tam bir sessizlik istediğini biliyorlardı.

Mustafa Kemal'in en yakın çevresi dahil birçok birincil kaynak, yeni inkılapları hayata geçirmede kullanılan yöntemlerin despotça olduğunu kabul eder.[129] Ancak, erken cumhuriyetin siyasi coğrafyasının, Mustafa Kemal'i bir ikilem karşısında bıraktığını da kaydetmek gerekir. Ya inkılabı

129 Örneğin Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarından Falih Rıfkı Atay'ın, harf inkılabı ile ilgili olarak söylediklerine kulak verilebilir: "Bu, tepeden inme bir durum, sürprizdi. BMM bile bunun hakkında malumat sahibi değildi. Şüphe yoktur ki bu (inkılabı gerçekleştirme) usuller(i) diktatörce idi. Bkz. *Atatürkçülük Nedir?* (İstanbul: Ak, 1966), 34.

ve kendi iktidarını riske atmak pahasına muhalefetle demokratik araçlar kullanarak baş edecekti ya da muhalefeti bir daha belini doğrultamayacağı şekilde yere serecekti. Recep (Peker), Mazhar Fuat, Kılıç Ali, Ali Saip gibi radikal Mustafa Kemal yandaşlarının kafasında ise böyle bir ikilem bulunmuyordu. Onlara göre, amaç için her araç mubahtı ve yeni rejim (veya kendi iktidarları) her ne pahasına olursa olsun korunmalıydı. Kemalist hizbin radikal kanadı –iktidar vasıtalarını elinde bulunduran– ikinciyi seçti; ancak böyle yapmakla, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi kültürünün temellerini de atmış oldu. İzleyen on yıllarda, arka arkaya gelen hükümetlerin birinci hedefi, muhalefeti tamamen bertaraf etmek değilse de mümkün olduğunca yola getirmek ve yönetimi tekeline almak oldu. Böyle bir sağlıklı siyasi muhalefete güven eksikliği, modern Türkiye'nin 21. yüzyılda dahi karşılaştığı sorunlardan biridir.

Bu noktada bir diğer önemli soru daha dile getirilebilir. Eğer Mustafa Kemal ve radikaller siyasi muhalefete hiç saygı duymuyor idiyseler, demokratik ilkelere dayanan bir cumhuriyet şeklinde bir yeni rejim yaratmak konusunda niye bu denli ısrarlıydılar? Benim vardığım sonuca göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşları için yaşayabilir tek rejim cumhuriyetçilikti. Mustafa Kemal'in "halife" unvanını alması gerçekçi olmadığı gibi, kendisinin siyasi yönelimleriyle de çelişiyordu. Ne var ki, Batının siyasi ideallerinden etkilenmiş bir asker ve devlet adamı olarak Mustafa Kemal'in "cumhuriyetçiliğe" bağlılığı, ancak pratik bir anlam ifade ediyordu. Ülkenin siyasi gerçekleri ve içine girdiği iktidar mücadelesi, Mustafa Kemal'in kendisini gerçek demokrasinin hayata geçirilmesine tamamen hasretmesini imkânsız hale getirdi. Bu yüzden, bu ideal dillerden asla düşürülmedi, ama Takrir-i Sükûn ve İstiklal Mahkemeleri tecrübesinin de öğrettiği gibi, tam demokrasiyi hayata geçirme mecburiyeti yoktu. Ayrıca CHF'li radikaller, rejimin siyasi muhalefete hayat hakkı tanımayan bir cumhuriyet olmasından herhangi bir nedamet duymaları da söz konu değildi.

Bu çalışmanın daha spesifik sonuçlarına baktığımızda, ilk soru şu olur: Şeyh Said İsyanını TCF ve İstanbul basını mı körükledi? Tüm kanıtlar, durumun bu olmadığını gösterir. İsyancıların çoğu zaten Türkçe konu-

şamıyor ve okuma-yazma bilmiyordu. O yüzden bu tür gazeteleri okuyup onlardan esinlenmeleri pek gerçeğe uygun değil. İsyanın önderleriyle, TCF ve İstanbul basını mensuplarının ortak yönleri hemen hemen hiç yoktu. Böyle bir bağlantı, sadece muhalefetin icabına bakmak için icat edildi. Avni (Doğan) Bey'in hatıratı da, gazetecilerle isyan arasında tespit edildiği söylenen bağın, verdiği ifadede gazetecileri suçlaması karşılığında Şeyh Said'e yapılmış boş bir vaat olduğu gerçeğini teyit eder.

Türkiye'deki tek yasal muhalefet olan TCF'nin kapatılması, Şeyh Said İsyanının da doğrudan sonucuydu. Hükümet her ne kadar isyanla TCF'nin faaliyetleri arasında bir bağlantı olduğunu ileri sürmüşse de, bu kanıtlanmadı. Karar için arkasına sığınılan bahane, dinin siyasi amaçlara alet edilmesiydi. TCF programının 6. Maddesi –yani parti dini inanç ve itikatlara hürmet eder– şahsi fiilleri parti geneline bağlayan bir ortam yarattı. Bu madde, hükümete, şahısların eylemleri yüzünden bütün parti aygıtını suçlama fırsatı verdi. Bu arada savcılar da, dini siyasete alet etmekle suçlanan şahısların dahi itham edildikleri gibi suçlu olduklarını şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıkça kanıtlamayı başaramadılar. Mahkemeler hükümlerini, çoğu rakip siyasi partinin faal üyesi olan görgü şahitlerinin kuşkulu anlatımlarına dayanarak verdiler.

Yabancı gözlemciler Ankara'daki gelişmeleri büyük bir ilgiyle izliyor ve hassas değerlendirmeler yapıyorlardı. Bu çalışmayı bunlardan biriyle bitirelim. Takrir-i Sükûn Kanununun geçmesi ve İstiklal Mahkemelerinin yeniden canlandırılması üzerine, İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol, 8 Mayıs 1925 tarihinde Washington DC'deki ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği tahminlerinde şöyle diyordu:

> Ankara, kendini hızla Çeka modeline göre biçimlendiriyor. Görünüşe bakılırsa amacı her türlü siyasi muhalefeti bertaraf etmek; yöntemi, sunulan kanıtlara göre değil, belli bir politikaya göre mahkûm etmek; kurbanları, alakasız vatandaşlara ilaveten, nüfuz ve mevki sahibi kişiler. Editörleri, saldırı amaçlı bir sözcük kullandıkları için değil, belli bir zihniyete sahip oldukları için yargıladı. Basını terörize etmekte öylesine başarılı oldu ki, hakkaniyetten en aleni sapmaları eleştiril-

medi bile; muhalefeti öylesine terörize etti ki, onun anayasaya aykırılığına karşı artık protesto yapılmıyor.

Bu eleştiri, Dışişleri Bakanlığına çok sert gelebilir, ama ben olayların doğruladığından daha sert olduğunu sanmıyorum. Mahkemenin faaliyetlerinden dolayı hasıl olan şüphe ve nefret atmosferi, Hamidiye günlerinin atmosferini hatırlatıyor ve eğer Mahkemenin iştahı yedikçe artacaksa, ufukta Türkiye'deki şahsi hürriyetlerin iyice bastırılması gibi ayrı bir tehlike var.

(...)

[Gazeteci davaları] hükümetin sert tedbirlerle her türlü açık muhalefetin kökünü kazımak yolundaki kararının daha ileri bir dışavurumu sayılabilir. Bu politika, belki de en açık ve şiddetli biçimde, Müdafaayı Milliye Vekili Recep Bey tarafından ifade edildi. Recep Bey, İzmit, "Hür-Fikir" gazetesine şu mülakatı verdi: "Türk vatanındaki faaliyetleriyle Türk'ün veya Türklüğün zararına çalışan bütün şahıs veya cemiyetler, her kim olursa olsun hayat hakkına sahip değildir ve yok olmaya mahkûmdur. Kangren olmuş bütün uzuvları kesip atacağız."[130]

130 Mark L. Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 867.00/1870.

GENELDEKİ MUHALEFET: İZMİR SUİKASTI VE DAVALARI

Erken Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyasi muhalefeti susturma sürecinin bir diğer dönüm noktası da, Mustafa Kemal'e 1926'da düzenlenen İzmir suikastı tertibidir. 1925'teki Şeyh Said İsyanı gibi bu girişim de, CHF'ye, yeni rejime ve iktidardaki hükümete bütün olası siyasi muhalefetin silinmesi sürecini tamamlatan bir mazeret sundu. Sonunda süreç öylesine kusursuz biçimde tamamlandı ki, 1927'deki yeni seçimlere kadar mecliste görüşülen herhangi bir kanun tasarısında, aykırı tek bir ses bile çıkmadı. BMM'deki vekiller, farklı görüşte iseler bunu oylamaya katılmayarak belli ettiler. Söz gelimi, 6 Kasım 1926'da, hükümetin güvenoyu alması gerektiğinde, vekillerin sadece yarısı oy kullandı. Mahmut Goloğlu, haklı olarak, katılım yetersizliği nedeniyle kanun tasarılarının hiçbirinin, ilk turlarda gerekli oyu alamadığına işaret eder. Tasarılar ancak, salt çoğunluğun yeterli olduğu sonraki turlarda kanunlaşabildi.[1] İşte radikal Batılılaşmacı inkılapların pek çoğu (örneğin, 1928 harf inkılabı), BMM'den böyle bir siyasi ortamda ve akıl almaz bir kolaylık ve hızla geçti.

İzmir tertibi ve arkadan gelen suikast davalarını, rahatlıkla 1925 Takrir-i Sükûn kanunuyla başlayan sürecin bir devamı olarak okumak mümkündür. Bu, mevcut ve potansiyel muhalefetin silinip süpürülmesi sürecinin nihai aşamasıydı. 1926'daki İzmir ve Ankara mahkemelerinin sonunda, meclis içindeki muhalefet (kapatılan TCF üyeleri) ile meclis dışındaki potansiyel muhalefet (eski bazı üst düzey İTC mensupları) temizlenip ortalık pirüpak edildi.

1926 İzmir suikastı tertibi, meslekten olmayan bir dizi tarihçi tarafından araştırılmıştır.[2] Bu yüzden de, erken cumhuriyet tarihinin bu

1 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 237-38.

2 Osman Selim Kocahanoğlu, *Atatürk'e Kurulan Pusu* (İstanbul: Temel, 2005); Sümer Kılıç, *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi: İzmir Suikastı* (İstanbul: Emre, 1994); Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri* (İstanbul: Temel, 1971); Cemal Avcı, *İzmir Suikastı: Bir Suikastin Perde Arkası* (İstanbul: I.Q. Kültür Sanat, 2007); Uğur Mumcu, *Gazi Paşaya Suikast* (İstanbul: Tekin, 1992).

oldukça önemli kısmına ilişkin araştırmalar, birçok örnekte gerekli ehliyetten yoksun kalmıştır. Bununla birlikte, ezici çoğunluğu Türkçe olan bu kaynaklarda, birincil kaynakların önemli izleri vardır. Halihazırda konuyla ilgili birincil kaynakların en çoğu hatıratlardır. Ancak okur bu hatıratların güvenilirliği konusunda dikkatli olmalıdır, çünkü çoğu, yazarlarının o sıradaki siyasi ihtiraslarının fırça darbelerini taşır. Resmi belgeler, söz gelimi hükümet yetkilileri ve Mustafa Kemal'in kendisi tarafından verilmiş beyanatlar ise, onların bu olayın tarafi olmaları nedeniyle, sınırlayıcıdır. Bununla birlikte, araştırmacıların kullanımına basılı halde yakın zamanda sunulmuş yabancı kaynaklara ait birincil anlatılar da vardır, örneğin İzmir davasına dair ABD konsolosluk raporları ve mahkeme tutanakları gibi.[3] Bütün bu kaynaklar, mercek altındaki konuya dair bilgimizi genişletmemizde yardımcı olur.

Bu bölümde İzmir tertibi, siyasi muhalefetin ortadan kaldırılması bağlamında yeniden ele alınacaktır. Bu konudaki birçok çalışma, haklı olarak, İzmir suikastı tertibinin, hükümetin muhalefeti temizlemekteki çıkarına hizmet ettiği sonucuna varmaktadır.[4] Ancak, bunun tam olarak nasıl yapıldığı tatminkâr bir biçimde belgelenmiş ve eleştirel gözle incelenmiş değildir.[5] Ben, araştırmamda mevcut birincil ve ikincil kaynaklara ilaveten, ABD diplomatik arşiv kaynaklarını da kullandım. Bu kaynaklar, dışarıdan bir izleyicinin olayların gidişatını nasıl anlamlandırdığı konusunda bilgi vermesi bakımından önemlidirler. Tabii, onların algılamalarının da hatasız olmadığını söylemeye lüzum yok; ne var ki bu hatalar kasti olmadığı gibi, yanlışlıkları da ihmal edilebilir düzeydedir. İkincil kaynaklardaki zaten faydalandığımız bilgileri, bu kaynaklar sayesinde karşılaştırma imkânı buluruz. Bu yüzden, ABD konsolosluk raporlarının metnin tamamı için taze veriler sağlamasına ilaveten, bu bölümde ABD arşiv kaynaklarıyla ve onlarda sunulan bilgilerin yansımalarıyla ilgili ayrı bir altbölüm de açılmıştır.

3 Ankara Davaları zabıtları, tam olarak erişilebilir değildir ama ABD konsolosluk raporlarından izlenebilir.

4 Bunların en önemlisi Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: E.J. Brill, 1984).

5 Zürcher'in eseri sıkı bir akademik çalışmadır. Mamafih, onun yayınlanmasından sonra, başka birincil kaynaklar da kullanıma açılmıştır.

Suikast tertibiyle ilgili olarak, aşağıdaki hususlarda çok şey yazılıp çizildi. Gerçekten, Mustafa Kemal'in hayatına kasteden bir tertip var mıydı? Başka bir deyişle, daha önceki Şeyh Said İsyanıyla ilgili olarak ileri sürüldüğü gibi, Kemalistler böyle bir suikastı muhalefeti susturmalarına yarasın diye kışkırttılar mı? TCF'nin ve İTC'nin bu tertipteki rolü neydi? Suikasta bulaşmakla itham edilenlerin infazı haklı mıydı? Bu hususlara şöyle bir değinip geçeceğim, çünkü asıl amacım bu tertibin hükümete karşı mevcut ve potansiyel muhalefeti sindirmek için nasıl ustaca kullanıldığını göstermektir.

Türkiye'nin içindeki iktidar mücadelesinin, uluslararası topluluk, bilhassa da Büyük Britanya ve ABD'yi çok yakından ilgilendirdiğini biliyoruz. Yabancı gözlemciler, Takrir-i Sükûn sonrası ortamda, Mustafa Kemal'den Şeyh Said İsyanının arkasından başlattığı işi tamamlamasını sağlayacak bir hamle bekliyorlardı. Bu yüzden, İzmir tertibinin ona bu ikinci fırsatı sunması sürpriz olmadı. Tertibin ortaya çıkmasından sonra, İstanbul'daki İngiliz temsilcisi Sir R. Lindsay, Londra'daki Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'ı komplodan haberdar etti. Sir R. Lindsay, 23 Haziran 1926'da, tertibin muhalefeti susturmak amacıyla bizzat Mustafa Kemal tarafından teşvik edildiği yolunda çıkan rivayetlere değindikten sonra, Mustafa Kemal'in hayatına gerçek bir kastetme girişiminin bulunduğuna hükmediyor, ancak şöyle de devam ediyordu: "[Türk] Hükümetinin, muhtemel her türlü hasmının faaliyetleriyle ilgili soruşturma açmak için böyle bir fırsatı kaçırmayacağı tabiidir."[6] İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Mark L. Bristol, 7 Temmuz 1926 tarihinde, kendi Dışişleri Bakanlığına "suikast gerçek, tertip konusu ise dallanıp budaklanıyor," şeklinde bir rapor gönderdiğine göre, ABD konsolosluk raporları da bu değerlendirmeyle hemfikirdi."[7] Aşağıda da görüleceği gibi, Türk kaynakları da bu değerlendirmeyle söz birliği içindedir. Mustafa Kemal'i öldürmeye yönelik başarısız bir girişim hakikaten vardı. Ancak bu girişim, onu ve CHF hükümetini eskiden olmadığı kadar güçlendirdi. Belli ki bu, yarıda kalan

6 *British Documents on Foreign Affairs; reports and Papers from the Foreign Office*, Confidential Print, Part II, Series B, Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, cilt. 30, Turkey, July 1923-March 1927 (Frederick, Md.: University Publications of America, 1985), 404.

7 Mikrofilm koleksiyonu için "Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29," belge numarası 867.001K31/8..

muhalefeti susturma işini bitirmenin "ikinci şansı" oldu. Gelin, 1926'da İzmir'de neler olduğuna şöyle bir göz atarak başlayalım.

Tertibin Ortaya Çıkışı[8]

Mustafa Kemal, ülkenin güney ve batı illerini teftiş etmek üzere 7 Mayıs 1926 tarihinde Ankara'dan yola çıktı. Eskişehir ve Afyon üzerinden ertesi gün Konya'ya ulaştı. Tarsus ve Mersin güzergâhını izleyerek geldiği Silifke'deki çiftliğinde bir süre oyalandıktan sonra, Adana'yı ziyaret edip tekrar Konya'ya, oradan da Bozüyük'e (Bilecik) dönen Mustafa Kemal, Marmara Bölgesi'ndeki tarihi Bursa şehrinde tam yirmi dört gün (20 Mayıs'tan 13 Haziran'a kadar) kaldı. 14 Haziran'da Bandırma'ya geçti. Seyahat programına göre, 15 Haziran 1926'da İzmir'e varması bekleniyordu. Ancak, yola çıkışını beklenmedik şekilde bir gün erteledi. Bandırma'da, İzmir Valisi Kazım Paşa'dan, kendisine Haziran'ın 15'inde bir suikast düzenleneceğine dair bir telgraf almıştı. Kazım Paşa'nın, Ankara'daki Başvekil İsmet Paşa'yı haberdar etmek için bir gün daha beklemesi ilginçtir. İsmet Paşa'nın anılarından, onun Kazım Paşa'nın telgrafını Haziran'ın 16'sında aldığını biliyoruz.[9] Gecikmenin sebebini ise bilmiyoruz.

Bu noktada okura, tertibe ilişkin bilgilerimizin çoğunun, savcının iddianamesinden ve duruşma zabıtlarından geldiğini bildirmek gerekir. Zanlıların mahkemedeki ifadelerinden, Mustafa Kemal'e İzmir'de gerçekten bir suikast planlandığı açıktır. İstiklal Mahkemesi savcısı, Mustafa Kemal'e suikast tertibinin muhalefet partisi TCF'nin üyeleri tarafından çok önceden planlandığını ileri sürdü.[10] Her ne kadar daha evvel çeşitli başka teşebbüsler de –hiçbiri planlama aşamasının ötesine geçememiş– olmuşsa da, İzmir tertibinin hayata geçmesine ramak kalmıştı.[11] Tertibin birinci derecede sorumluları olan Ziya Hurşit (sabık Lazistan mebusu), Laz İsmail,

8 Başka türlüsü belirtilmediği takdirde, bu bölümde sunulan bilgiler için yararlanılan kaynaklar: Kocahanoğlu, Kılıç, Erman, Zürcher, Kılıç Ali, Avcı ve Mumcu'dur.

9 İsmet İnönü, *Hatıralar*, cilt II (Ankara: Bilgi, 1987), 210.

10 Kocahanoğlu, 149-67. Bu kaynakta Ziya Hurşit'in kardeşi Faik Günday'ın hatıralarına yer verilmiştir; bunlar esasen günlük *Dünya* gazetesinde yayınlanmıştır (3-13 Eylül 1956). Ayrıca, savcının İzmir Davasındaki iddianamesi de Kocahanoğlu'nda yayınlanmıştır, s., 173-84; aynı iddianame, Kılıç, 83-99'da da bulunabilir.

11 Kocahanoğlu, 171-84; Kılıç, 83-112.

Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi, silahları, el bombaları ve cephaneleriyle ayrı ayrı otellerde ele geçtiler. İçlerinden hiç değilse biri, Ziya Hurşit, Mustafa Kemal'i öldürmeyi planladığını hemen kabul etti. Yapılan sorgusu sırasında, İzmir polisine eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey ve Sarı Edip Efe ile muhalefet partisi TCF'nin İzmit mebusu Şükrü Bey'in, tertibin düzenlenmesi sürecine yakinen katıldıklarını itiraf etti.

Tertip, suikasta karışan Giritli Şevki'den elde edilen bilgiler temelinde ortaya çıkarıldı. Giritli Şevki, teknesiyle katillerin Yunanistan'ın Kios (Sakız) adasına kaçmasına yardım etmekten sorumluydu. Plana göre Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi, İzmir'deki bir caddenin köşesinde, Mustafa Kemal'in arabasının keskin virajı alırken yavaşlamasını bekleyecek, tam o anda izdiham yaratmak için el bombalarını kalabalığın üstüne savuracak ve doğan keşmekeşten yararlanarak Mustafa Kemal'i vurduktan sonra, limanda demirlemiş bekleyen Giritli Şevki'nin teknesine koşup Yunan Adası'na kaçacaklardı. Ancak, Mustafa Kemal'in İzmir'e varışının bir gün gecikmesi ve (tertipçilerden) Sarı Edip Efe'nin ortadan kaybolması her şeyi değiştirdi. Tertibin deşifre olduğundan korkan Giritli Şevki, İzmir karakoluna giderek yetkililere her şeyi anlattı.

Tertip Üzerine Hükümetin Yaptıkları[12]

Bu noktada, Mustafa Kemal ile hükümet arasındaki görüşmeleri yeniden inşa edebilmek için işe en güvenilir kaynaklardan başlamamız gerekiyor. Elimizde, Mustafa Kemal ile muhtelif hükümet ve ordu mensupları arasında teati edilmiş bir telgraf koleksiyonunun tamamı var.[13] Acaba Mustafa Kemal ve İsmet Paşa (ve diğer bazı kaynaklar) arasında gidip gelen bu telgraflar, İzmir Suikastının içyüzüne dair ne söylemektedir? Bu telgraflarda, suikast konusunda rastlanan ilk bilgi, 16 Haziran

12 Bu bölüm için, güvenilir birincil kaynaklarımız mevcut. Merhum gazeteci Uğur Mumcu, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa arasındaki telgraflaşmaların tutulduğu Ankara'daki Cumhurbaşkanlığı Arşivlerine girme gibi müstesna bir imkâna sahipti. Bu koleksiyon, aynı zamanda dava ile ilgili büyük öneme haiz sorgu kayıtlarını da içermektedir. Mumcu'nun çalışması için bkz. *Gazi Paşa'ya Suikast* (İstanbul: Tekin, 1992). Ayrıca *Mustafa Kemal'in Bütün Eserleri*, Cilt 18 (İstanbul: Kaynak, 2006) de bu telgrafların suretlerini içerir. Kocahanoğlu, bu polis sorgu kayıtlarını, herhangi bir göndermede bulunmaksızın kullanmıştır. İlgili bilgi için, bu kaynaklara dayandım.

13 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt 18 (27 Eylül 1925-12 Ekim 1927), (İstanbul: Kaynak, 2006).

1926, yani suikastın önlenmesinden iki gün sonrasının tarihini taşır. Mustafa Kemal'in Ankara'daki İsmet Paşa'ya çektiği telgraf, bir suikast girişiminin atlatıldığını doğrulamakta ve suikast 16 Haziran günü için tertiplendiğinden, Ankara'da hâlâ o gün hükümeti devirebilecek yardakçılar bulunabileceği uyarısı yapılmaktadır.[14] Mustafa Kemal'in, İstanbul'da –ve muhtemelen Ankara'da da– hükümet devrilsin diye bekleyen, tatmin olmamış pek çok unsur bulunduğuna ikna olduğu belliydi. Tertibin arkasındaki bir numaralı şüpheli, elemanları eski İTC mensupları olmasalar da onlara benzeyen ve şu anda TCF'de faaliyet gösterdiği söylenen bir yeraltı örgütüydü.

Mustafa Kemal'in diğer telgrafı da, ondan Sarı Edip Efe'yi suikastçılardan biri olarak ayırıp hemen tutuklanmasını istediği İstanbul Polis Müdürü Ekrem Bey'e idi. Mustafa Kemal ayrıca, suikast yardakçılarının (Sarı Edip Efe'nin avenesi) İzmir'den gelen haberlere bakarak bir toplantı yapabileceğini de tahmin ediyor ve İstanbul polisini uyanık ve hazırlıklı olmaya davet ediyordu.[15] Bu telgraf, Mustafa Kemal'in muhtemel bir hükümet devrilmesi olayından yahut karşı-devrimden ne kadar huylandığını gösterir. Onun, Şeyh Said İsyanı ve sonrasında da benzer bir hassasiyete kapıldığını gördük.

İlginç olanı, İsmet Paşa'nın ertesi gün Mustafa Kemal'e verdiği cevabın daha serinkanlı olmasıydı: "Suikastın geniş bir tertibata dayalı olacağına ihtimal vermiyoruz."[16] Bu cevap, onun daha bir yıl önce Şeyh Said İsyanına gösterdiği tepkiye tam bir tezat teşkil eder. İsmet Paşa, suikastın yeni rejime bir tehdit arz etmediğine ikna olmuş görünüyordu; bununla birlikte, rejimin ihtiyacı olan halk desteğini kazandırmak bakımından onun sağlayabileceği fırsatların da farkındaydı. Aynı tarihli bir başka telgrafta, İsmet Paşa, suikastın, yapılmadan bir gün önce ve sırf pişman olmuş bir muhbir sayesinde engellenmesinden duyduğu hayreti ifade eder. Bununla birlikte, asıl işaret ettiği ikinci husus açıklayıcıdır: "Hadise tamamen kontrol altındadır," diyordu Başvekil. "Hiç şüphe yok ki, umumu azamet ve

14 "İzmir Suikastı Hakkında Başvekil İsmet Paşa'ya," 16 Haziran 1927, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 222. Aslı, Cumhurbaşkanlığı Arşivlerinde, vesika # 1019, A V-2, D: 79-5, F: 11.
15 *Age.*, 223. Mustafa Kemal, İstanbul polisinden talebini İsmet Paşa'ya da bildirmiştir, s. 225.
16 *Age.*, 226.

debdebe ile ondan haberdar etmeliyiz. Doğrusu, bunun bize çok faydası dokunur."[17] Başka bir deyişle tertip, daha başından, umumi bir teşhir de işin içine karıştırılarak ele alınmaya mahkûmdu. 18 Haziran 1926'da bir basın bülteni yayınlayan Mustafa Kemal, suikastın kendi şahsını değil fakat cumhuriyeti ve onun dayandığı ilkeleri hedef aldığını bildirdi.[18] Mustafa Kemal, o ünlü cümlesini de bu bağlamda sarf etmiştir: "Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır; fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır."[19]

Görünen o ki Mustafa Kemal, suikast tertibinin arkasındaki karşı-devrim potansiyelinden gerçekten şüpheleniyordu. İstanbul'daki 3. Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa'ya çektiği, 18 Haziran 1926 tarihli bir diğer telgrafta, ordudan İstanbul'daki tutuklamalar konusunda ileri derecede teyakkuza geçmesini ve şüpheli subayları dikkatle gözlemesini istiyordu.[20] Askeriyedeki daha düşük rütbeli subayların sadakatinden emin olmak istemiş olması da muhtemeldir, çünkü Türkiye'de ordunun desteği olmadan hiçbir karşı-devrimin başarılı olamayacağı ortaya çıkmıştı.[21]

Mustafa Kemal, 18 Haziran 1926'da, yani suikastın önlenmesinden dört gün sonra, Başvekil İsmet Paşa'ya bir telgraf çekti ve dedi ki:

> Tevkif olunanların verdiği ifadelere dayanarak, şu kanaate varmış bulunuyorum. Yegâne amacı [siyasi] iktidarı zaptetmek olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kontrolü altında gizli çalışan bir komite ile karşı karşıyayız. Sabık İkinci Grup [Birinci Meclis'teki muhalefet] mensupları da, bu tertibin içinde bulunuyorlar. ...
>
> Bu siyasi komitenin, tıpkı İTC'deki gibi bir de fedaî takımı var. ...Cinayet kararı, [TCF'nin] umumi heyetinin bütün mensuplarınca müşterek olarak veriliyor. ... Rauf Bey'in önceden Avrupa'ya hareket etmesi, Kazım Karabekir'in Ankara'da gizlice Ziya Hurşit'le buluşması... ve Adnan Bey'in [Adıvar] Londra'da

17 *Age.*, 226.
18 *Milliyet, Cumhuriyet, İkdam, Akşam, Anadolu.* Bu Türk gazeteleri, beyanatı birinci sayfadan yayınladılar. *Age.*, s. 229.
19 *Age.*
20 Telgrafın tarihi 18 Haziran 1926 idi; *Age.*, s. 233.
21 Mustafa Kemal'in orduyu siyasetten uzaklaştırma teşebbüslerinin düğümünü bu olay teşkil eder.

kalışını uzatması manidar. ... Bu yüzden, TCF'nin bütün ileri gelenlerinin ve bazı üyelerinin tevkif edilip cezalandırılması lazım geliyor.[22]

Öncelikle, mevcut tüm bilgileri toplamadan, TCF'yi suçlamaktaki bu acele nedendi? Örneğin, yetkililere suikastı haber veren Giritli Şevki, işin içine iktidar partisi CHF'nin tamamını ve özellikle o sırada meclis başkanı olan Kazım (Özalp) Paşa'yı karıştırmıştı.[23] Oysa, suikastçıların başı Ziya Hurşit, Kazım Karabekir, Refet [Bele] Paşa ve Rauf [Orbay] Bey'in tertibe dahil olduklarını kesin bir dille yalanlamıştı.[24] Burada, Mustafa Kemal'in (büyük ölçüde şüpheye dayanarak) siyasi rakiplerini bu tertibin içine sokmaya çalıştığı açıkça görülmektedir.

Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya çektiği 19 Haziran 1926 tarihli bir diğer telgrafta, öteki iki suikastçı, Gürcü Yusuf'la Laz İsmail'in, cinayetten sonra Kazım Karabekir'in reisicumhur olacağı yolunda konuşmalar olduğunu doğruladıkları üzerinde duruyordu. Ziya Hurşit'te, CHF liderleri Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'nın (içeriği açıklanmayan) takdirname ve mektupları çıkmıştı. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya Kazım Karabekir'i tevkif ettirmesi için baskı yaptı.[25] İsmet Paşa'nın TCF liderlerinin tamamına, bilhassa da Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'ya yönelik toplu bir tevkifat siparişini kabul etmediğini biliyoruz.[26] Ancak Mustafa Kemal'in ısrarı karşısında o da pes etti. Aşağıdaki örnek, İsmet Paşa'nın tertipteki TCF parmağına nasıl ikna olduğunu gösterir.

İsmet Paşa, Kazım Karabekir'in o sırada İzmir'de bulunan İstiklal Mahkemesinin emriyle tevkif olunacağı haberini duyunca, Ankara Polis Müdürü Dilaver Bey'i arayarak Paşa'yı hapisten çıkarması talimatını ver-

22 Telgraf, İzmir'den gönderilmişti. Bkz. *Age.*, s.234-35.

23 Giritli Şevki, doğrudan Mustafa Kemal'e bilgi vermek kararını, yetkililere şöyle açıkladı: "Menemen'e gidecek [doğrudan doğruya Mustafa Kemal'i uyarmak için], hükümete haber vermeyecektim. Zira anlattıklarına göre, bütün Halk Fırkası bunlardanmış. Millet Meclisi Reisi Kazım Paşa da onlardanmış." Kocahanoğlu, 56-57.

24 Kocahanoğlu, 71.

25 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 236-37.

26 İsmet Paşa'nın telgrafı için, bkz. *Age.*, s. 239.

di.[27] Ancak bu salıverilme haberi İzmir'e ulaşınca, İstiklal Mahkemesi Başvekil İsmet Paşa'yı adaletin işleyişine müdahale etmekten tutuklamakla tehdit etti.[28] İkincil kaynaklar Mustafa Kemal'in son dakikada araya girdiğini ve başvekili danışmalarda bulunmak üzere İzmir'e davet ettiğini ortaya atarlar.[29] 20 Haziran 1926'da İzmir'e varan İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve mahkeme üyeleriyle yaptığı çeşitli toplantılardan sonra, İzmir'de aldığı malumat üzerine mahkemenin yetkisi dahilinde hareket ettiğine kani olduğu beyanatını verdi.[30] Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa'ya bu işe müdahale etmemesi için bir baskı yapmış olabileceğini söylemek pek yersiz olmaz; bu yüzden, başvekil bu tutuklamalara "tarafsız" kaldı. Yine de, onun bir sene evvelki Şeyh Said İsyanı sırasında aşikâr olan şahin duruşundan niye vazgeçtiğini bilmiyoruz. Halk ve özellikle asker nezdinde giderek artan gerilimden tedirgin olduğu gibi bir spekülasyon yapılabilir. Her ne olmuş olursa olsun, bu noktadan itibaren hükümet ve özellikle de İsmet Paşa, İzmir ve daha sonra Ankara davalarına müdahale etmedi.

İzmir Davaları

İstiklal Mahkemesi, zanlılardan toplanan malumat üzerine, 26 Haziran 1926'da davayı görmeye başladı.[31] Mahkeme tarafından yayınlanan bir tebliğe göre, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde elliden fazla insan yakalanıp dava için İzmir'e gönderilmişti.[32] Tutuklananların tam listesini, yalnızca bir

27 Kocahanoğlu, 80; Erman, 36-39.

28 Kocahanoğlu'na göre Recep Peker (Dahiliye Nazırı vekili), Kazım Karabekir'in serbest bırakılmasını, gizlice Mustafa Kemal'e bildirmiştir (s. 80). Recep Bey'in telgrafı için, bkz. Mumcu, s. 21-22. Erman'a göre, Polis Müdürü Dilaver Bey, mahkemeyi durumdan haberdar etti (s. 37).

29 Kocahanoğlu, 81; Erman, 39.

30 İlginç bir biçimde, İsmet Paşa tarafından İstiklal Mahkemesine hitaben 22 Temmuz 1926'da yazılmış olan bu mektup, Kazım Karabekir'in suçunu değil, mahkemenin yetkisini kabul etmektedir. İsmet Paşa'nın, Dahiliye Nezaretine, TCF'ye yöneltilen tüm ithamları kabul ettiği görülen bir telgraf çektiği de biliniyor. Bkz. Kocahanoğlu, 84-86.

31 Mahkeme, Başhakim Ali (Çetinkaya), Savcı Necip Ali (Küçüka) ve üyeler Kılıç Ali, Ali (Zırh) ve Reşit Galip'ten oluşuyordu. Bu isimlerin hepsi de, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarıdır.

32 Kocahanoğlu, 171; *New York Times* gazetesi, 20 Haziran 1926'da, TCF'yle geçmişi bulunan 40'tan fazla kişinin tutuklandığını bildiriyordu. Bkz. s. 22.

ABD konsolosluk raporundan öğrenebiliriz.[33] TCF Kastamonu temsilcisi Halit Bey, mahkemenin kendisini bağımsız bir mebusla karıştırmasından ötürü tutuklanmaktan kurtulmuştu.[34] Tutuklananlar arasında, TCF'nin BMM'de faal olan muhtelif üyeleri de vardı. Bu haliyle onların kanuni dokunulmazlıkları olduğundan, ancak suçüstü (en flagrant delit) yakalanırlarsa ya da meclisin kararıyla tutuklanabilirlerdi. Bazı mebusların "suçsuz oldukları" şeklindeki mahkeme hükmünden de aşikâr oluğu gibi, bu anayasal hakkın açıkça ihlal edildiğini biliyoruz. Oysa şayet "suçüstü" durumda yakalanmış olsalardı, tanım gereği beraat etmeleri imkânsızdı. Zanlılardan biri olan Rauf Bey (Orbay), hatıratında bu noktanın kuvvetle altını çizer.[35]

Dava, 26 Haziran'da, savcının iddianamesiyle başladı. Savcılık makamının dayanak noktası, bu başarısız suikast girişiminin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in hayatına kasteden basit bir eylem olmadığı idi. Tam aksine, bu yeni rejime karşı girişilmiş bir teşebbüstü ve dolayısıyla cezası ölümdü. Savcı, aşağıdaki şahısların cumhurbaşkanının hayatına kastetmekten yargılanmalarını ve Türk Ceza Kanunu'nun 55 ve 57. Maddelerine

33 867.001/K31/14. Karşılaştırılabilecek bir başka listenin yokluğuna karşılık, bu liste güvenilir gözükmektedir. Tutuklananların isimleri ve meslekleri şöyledir: "Arif Bey, emekli albay ve Eskişehir mebusu; Ali Fuad Paşa, emekli general ve Ankara mebusu; Abeddin Bey, Saruhan mebusu; Bekir Sami Bey, Tokat mebusu; Bahaeddin, İhtiyat Zabiti; Şahin Çavuş (?), Edib Bey'e ait bir çiflikte çalışır; Cemal Paşa, emekli general ve eski Mersin mebusu; Canbulat Bey, eski Dahiliye Nazırı, eski İsveç sefiri, eski İstanbul belediye başkanı ve İstanbul sefiri; Cavit Paşa (Bey?), eski Maliye Nazırı; Cafer Tayyar Bey (Paşa), eski Maliye Nazırı (?) ve Edirne mebusu; (Sarı Efe) Edib Bey, emekli jandarma binbaşı; Faik Bey, Ordu mebusu; Feridun Fikri Bey, Dersim mebusu; Fazıl (Faik) Bey, Ziya Hurşit'in kardeşlerinden biri; Gürcü Yusuf; Giritli Şevki Bey; Hafız Mehmed, eski Trabzon mebusu; Hüseyin Avni Bey, eski Erzurum mebusu; Halis Turgut, eski Sivas mebusu; Hüseyin Rıza, eski Lazistan mebuslarından birinin kayınbiraderi; Hilmi Bey, eski Ardahan mebusu; Halet Bey, Erzurum mebusu; İhsan Bey, Ergani mebusu; İdris, Karşıyaka'da (Cordelio) bahçıvan; Kezini Bey, Trabzon mebusu; Kazım Karabekir Paşa, emekli general ve İstanbul mebusu; Kamil Efendi, Afyonkarahisar mebusu; Kara Vasıf Bey, İstanbul mebusu; Laz İsmail; Latif, kâtip; Muhtar Bey, Trabzon mebusu; Mustafa Şevket, dişçi; Mustafa, Hüseyin Rıza'nın yoldaşlarından; Mehmed Keleş, İstanbul'da kayıkçı; Muammer Bey, eski Sivas valisi; Necati Bey, eski Lazistan mebusu; Necati Bey, eski Erzurum mebusu; Necati Bey, Bursa mebusu; Refet Osman Nuri, Bursa mebusu; Refet Paşa, emekli general ve emekli İstanbul mebusu; Rahmi Bey, Trabzon mebusu; Rüştü Paşa, emekli general ve Erzurum mebusu; Rasim Bey, emekli albay; Şükrü Bey, eski Maarif Nazırı ve İzmit mebusu; Sabit Bey, Erzurum mebusu; Çopur Hilmi; Çolak Selahaddin Bey, emekli bir albay; Torbalı Emin Bey, çiftçi; Vahap, Hafız Mehmed'in kuzeni; Ziya Hurşit, eski Lazistan mebusu; Zeki Bey, Gümüşhane mebusu."

34 Mahkeme onun yerine yanışlıkla Erzurum bağımsız milletvekili Casım Bey'i (Duray) tutuklamıştır. Bkz. Kılıç, s. 51 - 52

35 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, cilt 2 (İstanbul: Emre, 1993); 197-99.

göre cezalandırılmalarını talep etti.[36] Savcının, cumhurbaşkanının hayatına karşı bir tertip içinde olunduğunu ispatlaması görevi kolaydı, çünkü suikastçılardan Ziya Hurşit gibi bazıları, hazırlanan tertibi hemen itiraf etmişlerdi.[37] Asıl zor olan kısım, en azından davanın gözlemcileri için, tertibin aslında hükümeti devirmeyi hedeflediğini ve birçok TCF ve sabık İTC mensubunun doğrudan işin içinde olduğunu, hiçbir haklı kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ispatlamaktı. Savcı, böyle bir bağlantı kurmakta, zanlılardan bazılarının ifadelerine dayandı. Örneğin Ziya Hurşit 12 Temmuz 1926'da, şehre geldiğinde Mustafa Kemal'i öldürmek üzere Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'la birlikte İzmir'e gittiğini kabul etti. Mahkeme baş hakimi Ali Bey tertibe bulaşan başkalarının da olup olmadığını (çünkü böylesine muazzam bir işin altından dört beş kişi kalkamazdı) sorduğunda, Ziya Hurşit tertibi bilen başka sadece iki kişinin, Şükrü Bey ile Abdülkadir Bey'in olduğu cevabını verdi. Esasında, suikastın başlangıçta Ankara'da yapılması ve Mustafa Kemal'in yanı sıra kabine üyelerinin de öldürülmesi planlanmış, ancak daha sonra Şükrü Bey, çok riskli ve başarısızlığa yakın olduğunu söyleyerek bu plana itiraz etmişti. Ziya Hurşit, suikastı, Büyük Millet Meclisi'ne reisicumhur ve bakanlar da hazırken, bomba atarak gerçekleştirmeyi planladığını kabul etti.[38] Bununla da kalmayıp yetkililere, Şükrü Bey'in planı yürütmesi için kendisine önceden 400 Türk Lirası ile birkaç revolver verdiğini de anlattı. Ziya Hurşit'in ağabeyi, Ordu Mebusu Faik Bey, plandan haberdar olduğunda, kardeşini sert bir biçimde azarlamıştı.

Ankara suikastı tertibi, Rauf Bey'in de kulağına çalınmış ve Rauf Bey, eğer böyle bir plandan vazgeçmeyecek olursa, Ziya Hurşit'i ele

36 Madde 55 şöyle idi: "Zor kullanarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin Organik Kanunlarını kısmen ve tamamen değiştirmeye teşebbüs edenler; ve Büyük Millet Meclisi'ni feshetme ya da görevlerini yerine getirmekten alıkoyma yoluna gidenler, ölüm cezasına çartırılır ve infaz edilir. Yukarıda belirtilen cürümleri tahrik edenler de, teşebbüsün gerçekleşmesi halinde infaz edilirler. Eğer cürümler sadece teşebbüs halinde kalırsa, tahrik eden en az yedi yıllığına hapis cezasına çarptırılır. Heyeti Vekile'yi lağvetmeye veya iş göremez hale getirmeye teşebbüs edenler müebbet hapis cezasına çarptırılır."; Madde 57 şöyleydi "Eğer bir grup insan, Madde 55'te belirtilen cürümleri işlemek üzere topluca bir komplo kurarlarsa, onların başları, mensupları ve dahi tahrikçileri infaz edilir." Samuel W. Honaker'n raporundan tercüme edildiği şekliyle, 867.00/K31/14, s. 60.

37 Duruşmada bazı yabancı gazeteciler de vardı, bunlardan *The Times* gazetesi muhabiri, Ziya Hurşit'in, ifadesinde, sorumluluk alma konusunda cesur davranmakla kalmayıp, komplodaki rolünü abarttığını da belirtir. *The Times*, "The Turkish Plot" 29 June 1926, p. 15..

38 Mumcu, 39; ayrıca 867.00/K31/14, p. 13.

vermekle tehdit etmişti. Bir zamanlar Mustafa Kemal'in gayet yakını ve muhalefetin ileri gelenlerinden biri olan Rauf Bey'in, daha sonra olayı yetkililere haber vermediği için on yıl hapse mahkûm edilmesi kayda değerdir. Sonunda, Ankara tertibi boşa çıkınca, planı yürürlüğe sokup ardından dışarı kaçmak için en emniyetli yerin İzmir olduğuna karar verildi.[39]

Muhalefetle tertip arasında bir bağ kurmak isteyen İstiklal Mahkemesi hâkimi ve savcısı, Ziya Hurşit'e olaydaki TCF ve Kazım Karabekir parmağını sordular. Ziya Hurşit böyle bir parmağı kesinlikle yalanladı. Savcının elinde, Ziya Hurşit'in onlara tertibe TCF'nin de taraftar olduğunu söylediğine dair, Laz İsmail ve Çopur Hilmi Bey'in yazılı ifadeleri vardı. Ancak Ziya Hurşit bu bilginin doğruluğunu bizzat reddetti; böylelikle, savcılık birinci el bir ithamdan yoksun kalmış oldu.[40]

İddia makamının elindeki kanıt, "[Mustafa Kemal] suikastının, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının bir toplantısında gizlice kararlaştırıldığını ve Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa ile Mareşal Fevzi Paşa'nın tertipten bilgisi olduğunu" söyleyen Sarı Edip Efe'nin ifadesine dayanıyordu.[41] Sarı Edip Efe, ifadesine nihai planın Fevzi (Çakmak) Paşa'yı cumhurreisliğine seçmek olduğunu da eklemişti. Sarı Edip Efe'nin ifadesi çeşitli nedenlerden önemlidir. Savcılığa, doğruluğu kanıtlanmasa da, TCF mensuplarını suçlama mantığını sunan odur. Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Rauf (Orbay) ve Refet (Bele) gibi, hepsi de çetin ceviz hükümet muhalifi olan önemli TCF mensupları, onun ifadesine dayanılarak, devlete karşı işlenmiş ve ölüm cezası verilebilecek bir suçla itham edildiler. Ancak suçlamanın büyük bir gediği vardı. Şöyle ki, Sarı Edip Efe ithamlarını Ziya Hurşit'ten de aldığı malumata dayandırıyordu.[42] Oysa bu malumatın kaynağı olduğu iddia edilen Ziya Hurşit, işin içine herhangi bir şekilde TCF liderlerinin de karıştığını tekrar tekrar reddetmişti.[43]

Zanlılardan biri olan, Ziya Hurşit'in kardeşi Faik Bey, mahkemede, TCF liderlerinin İzmir suikastından haberleri olmasa bile, evvel-

39 Bursa'nın da tertip için alternatif bir mahal olabileceği düşünülmüştü.
40 *The Times*, *Age*.
41 867.00/K31/14, s. 17.
42 Kocahanoğlu, 231.
43 Mumcu, 14.

ki Ankara tertibinden muhakkak bilgilerinin olduğunu söyledi.[44] Faik Bey, olaydan otuz yıl sonra tertiple ilgili düşüncelerini yayınladığında, "Milletvekilliğinden ayrılışımdan [1927'deki] yıllarca sonra, çok mevsuk bir membadan şu hakikati öğrendim: Terakkiperver Fırkanın umumi heyeti ile idare heyeti ve parti grubu gibi uzuvlarından başka, İstanbul'da daha yüksek [gizli] bir heyet varmış. Bu da olsa olsa İttihat ve Terakki topluluğundan başka bir şey değildir. ... Meğer bu heyetin verdiği karar ve gizli talimata göre hareket edilirmiş,"[45] diyecekti. Haftalık Dün ve Bugün dergisi,[46] Faik (Günday) Bey'in iddialarına misilleme olarak, 21 Eylül 1956'da, böyle bir bilgiyi yıllar sonra ifşa etmenin arkasında yatan emelleri sorgulayan bir cevap yayınladı.

Kazım Karabekir ise mahkemeye verdiği ifadede, tertibe herhangi bir şekilde karıştığını reddetti. Ayrıca, hükümeti de muhalefeti bir kalemde ve toptan susturmaya girişmekle alenen eleştirdi. Savunması, Şeyh Said İsyanı dolayısıyla suçlanan birkaç TCF mensubunun partiyi bağlamadığı yönündeydi ve önceki savunmanın bir benzeriydi. Taklib-i hükümete (hükümeti devirmeye) gelince, Kazım Karabekir, meclisteki 15'i aşmayan vekiliyle TCF cüssesindeki bir siyasi partinin nasıl olup da hükümeti devirebileceğini sordu. Ordunun yardımı olmadan, bu ülkede hiçbir hükümetin devrilemeyeceğini de ekledi.[47] Mahkeme başkanı Ali Bey, Kazım Karabekir'i "Benim kanaatim, memleketin bu gibi [muhalif] fırkalara tahammülü yoktur," diye azarlayınca, Kazım Karabekir, cevap olarak sadece "Ben aksi kanaatteyim. Memleket müdriktir," demekle yetindi.[48] Ali Bey'in sorgulamada izlediği yol, mahkemenin, siyasi muhalefeti sırf var olduğu için de cezalandırmayı amaçladığı inancını pekiştirir.

Savcı, 30 Haziran 1926'da başlangıç dava dilekçesine bir zeyilname ekledi ve böylece davanın çapını, TCF ve İTC ileri gelenlerine yönelttiği suçlamalara ince bir ayar vererek genişletti. 26 Haziran 1926 tarihli ilk

44 *Age.*, s. 245-46. Kazım Karabekir böylesi bir suçlamayı kesin olarak reddetmiştir; Kılıç, s. 122-23.
45 Faik Hurşit Günday kısmı, günlük *Dünya* gazetesinde, 3 - 13 Eylül tarihleri arasında yayınlandı, Kocahanoğlu'nda zikredildiği şekliyle, s. 166-67.
46 Sümer Kılıç'ta zikredildiği gibi, s. 239 - 63. Açıkça belirtilmese de makalenin Feridun Kandemir tarafından kaleme alındığı açıktır.
47 Kılıç, 121-22; Kocahanoğlu, 300.
48 "Kocahanoğlu, 306.

iddianamesinde, TCF mensuplarının halen sorguya çekildiklerinin, resmi ithamların da beklemede olduğunun sinyalini veren savcı, zeyilnamede ise şu TCF ileri gelenlerine ismen değiniyordu: Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Kazım Karabekir ve Rüştü Paşalar ile Sabit, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canbulat ve Münir Hüsrev Beyler. Savcı, ayrıca TCF'nin, hükümete zorla el koymak üzere eski İTC mensuplarından meydana gelen gizli bir komite ile ittifak yaptığını da iddia ediyordu. Zeyilname, mahkemeden aşağıdaki İTC mensuplarını cezalandırması talebiyle son buluyordu: Faik (Ziya Hurşit'in kardeşi), Cavit (sabık İTC hükümetleri Maliye Bakanı), Necati (sabık Erzurum mebusu), Hilmi (sabık Ardahan mebusu) ve Kara Kemal (firari) Beyler. İstenen ceza idamdı.[49]

Buradaki önemli hususlar şunlardır. Savcılık, bu isimleri, Ziya Hurşit'in mahkemede verdiği söylenen ifadelere dayanarak davaya dahil ettiğini iddia etmişti. Oysa eldeki mahkeme tutanaklarına dayanarak, Ziya Hurşit'in İTC liderlerine karşı böyle ithamlarda bulunduğunu söylemek mümkün değildir.[50] Dahası, elimizde asıl zeyilnameyle, mahkemece Kazım Karabekir'e verilen zeyilnamenin birer nüshası bulunmaktadır. Kıyaslandığında, bu iki zeyilnamenin tıpatıp aynı olmadığı görülmektedir. Gerçekten de Kazım Karabekir'in mahkemede aldığı, daha uzun olan "resmi" kopyanın köşesinde bir not bulunmaktadır. Kazım Karabekir, belli bir paragrafı işaretleyerek "bu kısım, bize verilenden gayet farklı" diye not düşmüştür.[51] Öyle anlaşılıyor ki, paşaya verilen kopyada, TCF mensuplarına yöneltilen ithamlar atlanmıştı. Bu tutarsızlığın nedenini bilmiyoruz.

Temmuz 1926'da,[52] savcının ikinci zeyilnamesiyle zanlılar listesine muhalefetten başka isimler de eklendi. Liste artık Rauf, Adnan, Rahmi Beyler (hepsi firari) ile Bekir Sami, Feridun Fikri, Kamil, Zeki, Necati

49 Kocahanoğlu, s. 276; Kılıç, s. 102-103. Kocahanoğlu, metni kısaltmış gibi durur. Öte yandan Kılıç metnin tamamını, hem Latin harfleriyle, hem de orijinal Arap harfleriyle sunar.

50 Okura şunu hatırlatmakta fayda var: Ankara duruşmalarından farklı olarak, İzmir'deki duruşmaların tamamı yayınlanmış değildir. Dönemin günlük gazetelerinden, hatıratlardan ve ABD konsolosluk raporlarından yararlanan ikincil kaynaklar olarak mevcuttur. Bunlarda da bu tür bilgi pek yoktur.

51 Kılıç, s. 277-78. Kazım Karabekir'e verilen zeyilname aslının sureti, s. 278'de bulunabilir. Karabekir'in el yazısıyla yazılmış notlardan dolayı, bu belgenin bazı bölümlerini açıkça okumak zordur.

52 Belgede belirtilen bir "gün" yoktur.

(Bursa), Besim, Necati (Erzurum), Selahattin, Ahmet Nafiz, Kara Vasıf ve Hüseyin Avni Beyleri ve Cemal Paşa'yı (Mersin) da içeriyordu. Ayrıca, bu bölümün başında, iflah olmaz bir Mustafa Kemal karşıtı olarak adı geçen Hafız Mehmet ile Vahab ve Keleş Mehmet de hükümete karşı komplo kurmakla suçlanıyordu.[53] Tümü, meclisin içindeki ve dışındaki siyasi muhalefete mensup olan ve şaşmaz biçimde ikinci grup (birinci BMM'deki muhalefet), TCF ve İTC saflarından gelen bu isimler,[54] Mustafa Kemal'in fikrince, onun yeni Türkiye vizyonuna ve liderliğine daimi bir tehdit arz edecekti.

Bu davaların en akılda kalıcı tarafı, belki de milli hareketin en önde gelen aktörleri olan paşaların mahkemeye düşmesiydi. Bunlar, bir zamanlar, milli davanın en üst düzey hizmetkârları ve Mustafa Kemal'in de en yakın dava arkadaşları idiler. Söz konusu paşalar arasında, hepsi de muhalif TCF üyesi Cemal (Mersinli), Rüştü, Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar ve Refet Paşalar da vardı ve bunlardan bazıları, asker arasında hâlâ büyük bir itibar sahibi idiler. Sonunda, zan altındaki paşaların tamamı, idam edilen Rüştü Paşa hariç "suçsuz" bulundular. Hükümetin, paşaların infazı konusunda askeriyenin tepkisinden emin olamadığı ve buna bağlı olarak mahkemenin onlara karşı yumuşak davrandığına dair iddialar ortaya atılmıştır. Söz gelimi Kazım Karabekir'in damatlarından Faruk Özerengin, mahkeme üyeleri zanlı paşaların idam hükümlerini imzaladıkları takdirde, onları öldürerek bir ayaklanma başlatmak üzere silahlı birçok muvazzaf subayın mahkemede hazır bulunduğunu öne sürmüştür. Bu gibi korkuların etkisiyle paşaların canı bağışlandı.[55]

Mustafa Kemal'in yol arkadaşlarından biri olan Fahrettin (Altay) Paşa, generallerin beraat kararının nedenlerini farklı hatırlar. Mustafa

53 Kılıç, 110-11.

54 Mahkeme, İTC'nin II. Abdülhamid istibdatını hafifleterek memlekete büyük bir hizmette bulunduğunu ve İTC'nin çok sayıda üyesinin de dönemin milliyetçi hükümetinde hizmet ettiğini tasdik etmiştir. Bundan ötürü, İTC genellikle üyelerinin suistimallerinden bütünüyle sorumlu tutulamıyordu. Bkz. 867.001K31/14, s. 30. Ancak, TCF'ye böylesi bir hoşgörü gösterilmedi.

55 Kılıç, s. 230'da da belirtildiği gibi, Faruk Özerengin'in söyleşisi, 1987'de *Teklif* dergisinde (sayı 6) yayınlandı. Rıza Nur da bu söylentiden, *Hayat ve Hatıralarım*, isimli eserinin (İstanbul: Altındağ, 1968), dördüncü cildinde söz eder (s. 1388). Bir İngiliz kaynağı da "Ordunun homurdanmaya başladığını ve Mustafa Kemal'in, bu vaziyette generallerin bırakılmasına taraftar olduğunu" belirtir" E 633/633/44, Sir G. Clerk'ten Sir Austen Chamberlain'e, alınış tarihi 7 Şubat 1926, *British Documents on Foreign Affairs*, s. 415.

Kemal, Fahrettin Paşa ve İsmet Paşa ile yaptığı bir toplantıda, Fahrettin Paşa'ya hitaben, "Ali Bey [İstiklal Mahkemesinin reisi] bizim paşaları da asacakmış, siz ne diyorsunuz bu işe?" diye sorar. Fahrettin Paşa sessiz kalmayı seçerken, İsmet Paşa da tedirgin olduğunu belli eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal, "İyi ama eğer asmazsak, geleceğimizden emin olabilir miyiz?" diye üsteler. Bu söyleşiye şahit olan Fahrettin Altay' göre, İsmet Paşa Mustafa Kemal'i böyle bir hamlenin yaratabileceği tehlikelere ikna etmiştir. Sonunda kani olan Mustafa Kemal "Pekâlâ bakalım; Ali Bey [Mahkeme Reisi] ile bir daha görüşelim,"[56] diyerek kalkar. Fahrettin Altay'ın hatırladıkları, "Biz hiç kimseden emir almadık" diyen Mahkeme azası Kılıç Ali Bey'in söylediklerinin aksine, Mustafa Kemal'in mahkeme üzerindeki otoritesine dair ipuçları veriyor.[57]

İzmir'de görülen davalarda en az 36 kişi hakim önüne çıkarıldı.[58] Mahkemeden çıkan hüküm, 15 kişiyi ölüme mahkûm ediyordu: 1) Şükrü Bey (İzmit mebusu); 2) İsmail Canbulat Bey (İstanbul mebusu); 3) Arif Bey (Eskişehir mebusu); 4) Abidin Bey (Saruhan mebusu); 5) Halis Turgut Bey (Sivas mebusu); 6) Rüştü Paşa (Erzurum mebusu); 7) Ziya Hurşit (sabık Lazistan mebusu); 8) Hafız Mehmet Bey (sabık Trabzon mebusu); 9) Laz İsmail; 10) Gürcü Yusuf; 11) Çopur Hilmi; 12) Sarı Edip Efe; 13) Albay Rasim; 14) Kara Kemal Bey (sabık İTC önde geleni) ve 15) Abdülkadir Bey (sabık Ankara Valisi). Son ikisi hakkındaki hüküm gıyaplarında verildi, çünkü o sırada hâlâ ele geçmemişlerdi. 27 Temmuz 1926'da, İstanbul'da polis tarafından etrafı sarılan Kara Kemal, kendini öldürdü.[59] Abdülkadir Bey, 19 Ağustos 1926'da Edirne sınırından Bulgaristan'a geçmek üzereyken yakalandı ve 1 Eylül 1926'da asılarak idam edildi.[60]

56 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası: Görüp Geçirdiklerim* (İstanbul: İnsel, 1970), 241.

57 Hulusi Turgut, yay. Haz. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005), 419..

58 Kocahanoğlu, 8-9.

59 "The Turkish Plot: End of Kara Kemal Bey" *The Times*, 29 Temmuz 1926, s. 12.

60 Kocahanoğlu, 791. Gazeteler, onun tutuklanışını 23 Ağustos 1926'da bildirdiler. 24 Ağustos 1926'da *The Times*'ın bildirdiğine göre, ilk tutuklandığında, isminin Abdülkadir olduğunu reddetmişti. Kendisini, ordudaki eski yüzbaşılardan "Nazif" olarak tanıtmıştı. Bkz. "Arrest of Turkish Noble," s. 10.Bu kişinin infazı için, bkz. Mumcu, s. 101; Kocahanoğlu, s. 821; "Another Turkish is Hanged," *New York Times*, 2 Eylül 1926, s. 7.

Hafız Mehmet'in yeğeni Vahap Bey, Konya'da 10 yıl sürgüne mahkûm edildi. Aralarında Kazım Karabekir, Refet, Cafer Tayyar ve Ali Fuat paşaların da bulunduğu diğer zanlılar salıverildiler. Mahkemenin kararından önceden haberdar edilmiş olsalar gerek, çünkü bu paşalar karardan önceki celsede kendilerini savunmak için söz almadılar. Sadece Rüştü Paşa şefaat diledi, ama bahsedildiği gibi yine de ölüme mahkûm edildi. Onun neden seçilip ötekilerden ayrıldığını bilmiyoruz.[61] Salıverilen paşalar, daha sonra yıllarca polisin göz hapsinde tutuldular.[62]

İzmir duruşmalarından çıkan belki de en önemli karar, mahkemenin, tertipteki İTC parmağını aydınlatmak için, Ankara'da, üst düzey İTC mensuplarının mevcut rejimi devirmeye ve suikast tertibine karışmaktan yargılanacakları bir diğer mahkemenin daha kurulabileceğine hükmetmesidir. Dosyası İzmir'den Ankara'ya yeniden yargılanmak için sevkedilen yedi kişi şunlardı: 1) Rauf Bey (İstanbul mebusu ve sabık başvekil); 2) Adnan Bey (sabık İstanbul mebusu ve sabık sıhhiye vekili); 3) Rahmi Bey (sabık İzmir valisi); 4) Hilmi Bey (sabık Ardahan mebusu); 5) İhsan Bey (Ergani mebusu); 6) Cavit Bey (sabık maliye nazırı); 7) Selahattin Bey (sabık Sivas mebusu).[63] Zaten Avrupa'da olan Rauf ve Adnan Beyler dönmeyi reddettiler; bu yüzden davaları gıyaplarında görüldü. Bütün bu isimler, ulusal ve uluslararası nüfuzlarıyla Ankara'daki liderliğin potansiyel rakipleri idiler.

Bu yüzden, tamamen siyasi nitelikli olan Ankara davalarının, İzmir davalarından çok daha enteresan olacağı belli olmuştu. Bu davaların daha yakından incelenmesi, sadece hükümetin –yeni rejime sadakati kuşkulu olan– bu grubu sustırmaktaki kararlılığını değil, bir zamanlar Ankara çevresinde önemli yeri olan bu insanların savunmasızlığını da ortaya koyar.

61 Kocahanoğlu, 443-45.

62 Mumcu, bu iddianın doğruluğunu kanıtlamak için Ankara'daki Cumhurbaşkanlığı Arşivlerinde bulunan önemli bir belgeye değinir (A-IV, 16-4, D. No 67). Belgede Kazım Karabekir, Refet, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Albay Çolak Selahattin, Kara Vasıf, Bekir Sami, Feridun Fikri, Hüseyin Avni ve Cavit Bey'in karısı Aliye Hanım'ın yıllarca polis tarafından göz hapsine alındığı belirtilmektedir. Bkz. Mumcu, dipnot 76.

63 Karar ve hükmün tam metni için bkz. Kocahanoğlu, 449-63. ABD kaynakları, listeye karar hükmü aslında bulunmayan iki isim daha ilave ederler: Kara Vasıf ve Hüseyin Avni Beyler; 867.001K31/9.

Ankara Davaları[64]

İzmir davaları, suikasta doğrudan karışanlarla hesaplaşmanın açıkça ötesine geçerek, meclisteki meşru muhalefeti temsil eden talihsiz TCF'ye inen son darbe oldu. Ancak meclisin dışında, yaklaşan 1927 seçimlerinde hâlâ meclise girme potansiyeli taşıyan bir siyasi muhalefet (yani eski kalburüstü İTC'liler) vardı. Bu yüzden Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara evresini İzmir evresinden ayırırken, iki hedef gözetmişe benzemektedir. Bunlardan ilki, hiç kuşkusuz hükümetin iradesine boyun eğmeyi reddeden ve bu haliyle potansiyel bir tehlike addolunan bu İTC ileri gelenlerini bertaraf etmekti. Böylece, aklından hükümetin otoritesine (rejime olması şart değil) meydan okumayı geçirebilecek diğer alt kademe İTC mensuplarını caydıracak bir nirengi olsun isteniyordu. İkincisi, talihin garip bir cilvesi olarak aralarında daha alt kademeden bazı eski İTC mensuplarının da bulunduğu mahkeme, İTC'nin iç işleyişi hakkında malumat almak, daha evvelki dönemlerde erişemediği gizli bilgilere erişmek istiyordu. Örneğin, Mustafa Kemal'in takımından Falih Rıfkı Atay, daha sonraları, Mahkeme Reisi Ali Bey'in eski Maliye Nazırı Cavit Bey'e karşı olan hasmane tutumunu, eski bir alt kademe ittihatçının kalburüstü bir ittihatçıya duyduğu kıskançlık ve düşmanlık olarak nitelemiştir.[65] Cavit Bey'in sorgulanması, esasen Osmanlının Cihan Harbine girişi ve İTC mensuplarının Avrupalı diplomatlarla yürüttükleri gizli müzakerelere daldığından, yabancı gözlemciler açısından büyük bir merak konusu oldu.[66]

Ankara davaları 2 Ağustos 1926'da başladı. Savcı Necip Ali, İzmir davalarının hükümeti devirmek isteyen gizli bir komitenin varlığını ve TCF'nin eski İTC'nin yeni yüzü olduğunu açıkça gösterdiğini iddia etti ve şöyle devam etti: her ne kadar, Cavit Bey'in evinde, kalburüstü ittihatçı eskileri tarafından kaleme alınan siyasi programdaki düşünceler fikir ve vicdan hürriyetinin koruması altındaysa da, reisicumhura suikastı içeren

64 Aksi belirtilmediği halde, bu bölümdeki bilgiler şu kaynaklardan gelmektedir: Sema Ilıkan, Faruk Ilıkan, yay. haz., *Ankara İstiklal Mahkemesi: Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i kasd ve Taklib-i Hükumet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar* (İstanbul Simurg, 2005); ABD arşiv belgeleri 867.001K31/9 ve 12; Kocahanoğlu ve Mumcu. TİTE de İTC mensuplarının eylemleriyle ilgili bazı belgelere sahiptir; bkz. K67G142B1, K63G96B1, K67G141B2.

65 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Pozitif, 2004), 468-69.

66 "Angora Trial Gives Historical Data," *New York Times*, 5 Eylül 1926, s. 16;

uygulama planları kesinlikle devlete karşı işlenmiş bir suçtu.[67] Savcı bu doğrultuda 39 kişinin cezalandırılmasını istedi. Aşağıdaki 16 kişi, Ceza Kanununun 57. ve 58. Maddelerine (ölüm cezası ya da hayat boyu sürgün) istinaden yargılandı:

> 1) Dr. Nazım (İTC merkez komite üyesi); 2) Cavit Bey (sabık maliye nazırı ve İTC mensubu); 3) Kör Ali İhsan Bey (İTC sorumlu sekreteri); 4) Hilmi Bey (sabık Ardahan mebusu); 5) Küçük Talat Bey (İTC merkez komite üyesi); 6) Azmi Bey (sabık İstanbul emniyet müdürü); 7) Kara Vasıf Bey (sabık Sivas mebusu, İTC ve ikinci grup üyesi); 8) Hüseyin Avni Bey (sabık Erzurum mebusu ve ikinci grup üyesi); 9) Selahattin Bey (sabık Mersin mebusu ve ikinci grup üyesi); 10) Nail Bey (sabık Kütahya mebusu ve İTC üyesi); 11) İhsan Bey (Ergani mebusu ve İTC üyesi); 12) Mithat Şükrü Bey (İTC genel sekreteri); 13) Hüseyin Cahit Bey (*Tanin* gazetesi başyazarı ve sabık İstanbul mebusu); 14) Hüseyin Rauf Bey (İstanbul mebusu ve sabık başvekil); 15) Dr. Adnan Bey (sabık İstanbul mebusu) ve 16) Rahmi Bey (sabık İzmir valisi).

Savcı, Ceza Kanununun 55 ve 58. Maddelerine[68] istinaden şu şahısların sürgün ve hapis cezalarına çarptırılmalarını istedi:

> 1) Hüseyinzade Ali Bey (Tıbbiyede profesör); 2) Hamdi Bey (İTC üyesi); 3) Hilmi Bey (sabık posta ve telgraf müdürü); 4) Vehbi Bey (İTC sorumlu sekreteri); 5) İbrahim Ethem Bey (İTC Bakırköy şubesi sekreteri); 6) Cemal Ferit Bey (hamallar kâhyası); 7) Eyüp Sabri (İTC merkez komite üyesi); 8) Dr. Rusuhi (İTC merkez komite üyesi); 9) Ahmet Nesimi Bey (sabık hariciye nazırı ve İTC üyesi); 10) Salah Cimcoz Bey (sabık İstanbul mebusu ve İTC üyesi); 11) Rıza Bey (emekli binbaşı); 12) Hüsnü Bey (İTC sorumlu sekreteri); 13) Naim Cevat Bey (emekli binbaşı ve Batum kongresi reisi); 14)

67 Savcının iddianamesinin tam metni için, bkz. Kocahanoğlu, s. 481-85, özellikle s. 484..
68 867.001K31/12, bu maddeleri 45 ve 48. olarak yazmıştır; bu muhtemelen bir dizgi hatasıdır.

Tırnakçı Salim (İTC üyesi); 15) Said Bey (İTC'li Yakup Cemil'in kardeşi); 16) Ali Osman Kâhya (kayıkçılar kâhyası); 17) Salih Reis; 18) Cavit Bey (komiser muavini); 19) Nazım Bey (sabık Düyun-u Umumiye müfettişi); 20) Çerkes Bey (emekli albay); 21) İzzet Bey (Bakers Şirketi direktörü); 22) Rıfat Bey (sabık Üsküdar komiseri); 23) Hasip (Kara Kemal'in hizmetkârı); 24) Ahmet Muhtar Bey (İTC sorumlu sekreteri, Bakırköy); 25) Neşet Bey (Bakırköy binbaşısı); 26) Gözlüklü Mithat Bey (Milli Mamulât Kumpanyası direktörü); 27) Mehmet Ali Bey (İktisat Bankası direktörü); 28) Rıza Bey (İktisat Bankası baş veznedarı); 29) İhsan Bey (Milli Ticaret Kumpanyası temsilcisi, İzmit); 30) Hasan Fehmi Bey (Milli Mamulât Kumpanyası temsilcisi).[69]

Görüldüğü gibi zanlıların büyük çoğunluğu İTC'yle bağlantılı kimselerdi. İkinci grup üyesi küçük bir topluluk vardı. Mahkeme, İTC'yle doğrudan irtibatlı olmayan isimlerin İTC mensupları hakkında değerli bilgiler verebileceğini düşünmüştü. İzmir evresinde, TCF üyelerinin hemen hemen tamamı zaten susturulmuştu; davaların Ankara evresine sadece Rauf Bey ve Dr. Adnan Bey dahil edildi; bunun tek nedeni, onların o sırada yurtdışında bulunmaları ve hükümetin onlarla nasıl baş edeceğine henüz karar vermemiş olmasıydı. Erik Jan Zürcher *The Unionist Factor* adlı eserinde, haklı olarak, hedefte ittihatçıların olduğunu, çünkü Mustafa Kemal'in onları, kimileri komitacılıktan gelen, dikkate değer iktidar adayı rakipler olarak gördüğünü ifade eder.[70]

Ankara davaları esnasında mahkeme, suikast tertibinden çok şu hususların tetkikine zaman ayırdı: 1) sürgündeki İTC liderlerinin siyasi faaliyetleri; 2) ülke içindeki ve dışındaki İTC liderleri arasındaki iletişimin mahiyeti; 3) Birinci ve İkinci Meclisteki ittihatçıların çevirdikleri gizli siyasi manevraların niteliği; 4) sabık İTC liderlerinin Cavit Bey'in evinde ve Kara Kemal

69 867.001K31/12'nin sunduğu liste ile savcının iddianamesi arasında bir çelişki vardır. İkincisinde listeye birkaç isim daha eklenmiştir: Sadettin Bey, Kantarcı Firması ortaklarından Bekir Bey ve Silki (Sıtkı?)Bey. *The Times*'ın belirttiğine göre 49 kişi suçlanıyordu ve savcı, iddianamesini okurken, bunların sadece yarısı hazır bulunmaktaydı. "The Angora Trial," 4 Ağustos 1926, s. 11.
70 Zürcher, 160-61.

Bey'in yazıhanesinde yaptıkları toplantıların vasfı; 5) İkinci Meclis seçimlerindeki, kısmen başarılı olan İTC kışkırtmaları ve 6) Mecliste TCF'nin teşkili üzerinden bir muhalefetin oluşturulmasında İTC mensuplarının rolü.[71]

Davanın yabancı gözlemcileri, sanıklara yöneltilen ithamların doğru dürüst belgelenemediği ve mahkemenin "zanlı kendisinin masum olduğunu ispat edene kadar suçludur" Napolyonik ilkesine[72] yürekten bağlı olduğunda hemfikirdirler. Bir İngiliz raporu, Ankara davalarını maskaralık olarak niteler: "Suikast tertibinde suç ortaklığı yapmak konusundaki deliller sudandı. Mahkeme, İttihat ve Terakki Cemiyetinin en parlak beyni olan Cavit'i ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin komplocu başı Nazım'ı ortadan kaldırarak, açıkça Gazi'nin konumunu emniyet altına almaya zaten karar vermişti. ... Ülke baştanbaşa sindirilmiş, muhalefet susturulmuş veya en azından, iyice yeraltına itilmişti."[73] ABD'li bir gözlemci, mahkemenin, İTC mensuplarına yöneltilen siyasi ithamların, Lozan Antlaşmasının lafzını değilse de ruhunu ihlal etmesi ihtimalini takmadığına işaret ediyordu.[74]

Sonunda, Ceza Kanununun 55. ve 57. maddeleri uyarınca, Cavit Bey (sabık maliye nazırı), Dr. Nazım Bey (İTC merkez komite üyesi), Hilmi Bey (sabık Ardahan mebusu) ve Nail Bey (İTC sorumlu sekreteri) ölüm cezasına çarptırıldı. Ceza Kanunu'nun 55. ve 57. maddeleri uyarınca, Vehbi Bey (İTC sorumlu sekreteri), Hüsnü Bey (İTC sorumlu sekreteri), İbrahim Ethem Bey (İTC sorumlu sekreteri), Hüseyin Rauf Bey (sabık başvekil ve İstanbul mebusu) ve Rahmi Bey (sabık İzmir valisi) onar yıl kalebentliğe mahkûm edildi. Ceza Kanunu'nun 64. maddesine göre de, Ali Osman Kâhya (kayıkçılar kâhyası) ile Salih Reis (hamallar kâhyası) kendi memleketlerinde onar yıl sürgünle cezalandırıldılar. Kalan 37 İTC üyesi ise beraat etti. Rauf Bey'in, adı her ne kadar "suikastın ardındaki beyin" diye geçse de, ölüm cezasına çarptırılmamış olması dikkate değerdir.[75] Mahkemenin, milli hareketin önemli üyelerinden biri olan Rauf Bey'i mahkûm etmekten belli bir tedirginlik duyduğu anlaşılır bir şeydir.

71 867.001K31/12
72 *Age.*
73 *British Documents on Foreign Affairs*, 415.
74 867.001K31/12; Maslahatgüzar Sheldon Leavitt Crosby'den, Dışişleri Bakanlığına, 1 Eylül 1926.
75 Zürcher, 156.

Mustafa Kemal'in hayatına kasteden İzmir suikastı tertibi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin bugüne kadar en ihtilaflı konularından biri olarak kalmaya devam etmiştir. Bu noktada, komplonun etrafındaki şüpheleri daha yakından tetkik etmemiz gerekiyor.

Tertibin Etrafındaki Sis Bulutu

Daha önce de değinildiği gibi, İzmir tertibinin etrafında bir sürü komplo teorisi bulunmaktadır. Bunları, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay'ın[76] da aralarında bulunduğu birçok muhalif ortaya atmıştır. Şunu da kaydetmek gerekir ki hükümetin komployla irtibatından şüphe etmek için yeterli neden vardır; ancak, Mustafa Kemal'in ya da hükümetin bunu bilerek tasarladığı ya da kışkırttığı yolunda somut ya da inandırıcı hiçbir delil yoktur. Hükümet, Şeyh Said İsyanı gibi bu komplodan da azami ölçüde siyasi çıkar elde etmek için faydalanmıştır.

Önce olayın etrafındaki kuşkulu olgulardan bazılarına bakalım. Örneğin, insan pekâlâ komployu ifşa eden mektubun tarihinden şüphelenebilir. Biliyoruz ki, komplonun iştirakçilerinden biri olması planlanan Giritli Şevki, İzmir polisine suikast ortaklarını ele vermek niyetiyle 14 Haziran 1926'da başvurdu. Ancak, Şevki'nin Mustafa Kemal'e yazdığı mektup 15 Haziran 1926 tarihini taşımaktadır. Şayet o, İzmir'deki yetkililere Haziran'ın 14'ünde teslim olmuş ise, bunun anlamı onun yanında Mustafa Kemal'e önceden yazılmış bir mektupla teslim olamayacağı ve mektubun ertesi gün yazılmış olduğudur. Duyulan ilk şüphe, onun karakolda böyle uydurma bir ithamda bulunması için talimat almış olabileceğidir.[77] Ancak onun yetkililere belki de sözlü ifşaatta bulunmuş, daha sonra ifadesini bir mektupla belgelemesinin istenmiş olabileceği ihtimali düşünüldüğünde, bu iddia zayıflamaktadır. Bununla birlikte, bu da Giritli Şevki'nin paniğinin nedeninin Mustafa Kemal'in seyahatini ertelemesi olamayacağı, çünkü onun polisin Mustafa Kemal'i haberdar ederek ondan seyahatini ertelemesini istediğini zaten bildiği anlamına

76 Kılıç, s. 7-18. Ayrıca bkz. Kocahanoğlu, s. 43-52.

77 Rauf ve Kazım Karabekir, Sarı Edip Efe'nin suikasttaki pozisyonunu, Şeyh Sait İsyanı'nda İngiliz temsilcisi rolünde Seyyid Abdülkadir'in yanına yaklaşan hükümet ajanı sahte Mr. Templen'a benzetir; Kocahanoğlu, 47, 299.

gelir.[78] Giritli Şevki'nin karar değişikliğinin sebebinin ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Kimi kaynaklar Giritli Şevki'yi korkuya kaptıranın, muhtemelen Sarı Edip Efe'nin İzmir'den anlaşılmaz ayrılışı olduğunu ima ederler.[79]

Komplo hakkındaki bir diğer spekülasyon, Sarı Edib Efe'nin suikastçıların faaliyetlerini yetkilere bildirmekle görevli bir hükümet ajanı olduğudur.[80] Dolayısıyla, bu görüşe göre, hükümet (veya Mustafa Kemal) bir komplonun kotarılmakta olduğunun gayet iyi farkındaydı. Kazım Karabekir, savunmasında büyük bir ısrarla, mecliste muhalefet adına ne kaldıysa onu da ezmek için, Şeyh Said İsyanı gibi bu komplo planlarının da ilerlemesine bilerek izin verildiğini ileri sürmüştür. Ne de olsa, Sarı Edib Efe'nin BMM Başkanı ve TCF mensubu Kazım (Özalp) Paşa ile olan yakınlığı, Ankara'daki herkesin malumuydu. Kazım Karabekir'e göre, TCF'yi tertipte parmağı olmakla suçlayan Sarı Efe Edib'in, hükümetle olan yakınlığı konusunda mahkemede sorguya çekilmesi gerekirdi.[81] Bu varsayımı güçlendiren husus, Sarı Edib Efe'nin bu konu hakkında sorguya çekilmemiş ve mahkemede "Bu kararda benim yaptığım hizmet dikkate alınmamıştır,"[82] diyerek konuşmaya yeltendiğinde, mahkeme başkanı tarafından çabucak susturulmuş olmasıdır. Bu hizmetlerin niteliği neydi, bilemiyoruz. Samuel W. Honaker şunu ifade ediyor:

78 Diğerlerinin yanında, mesela Cemal Avcı da, Mustafa Kemal'in ziyaretini ertelemesinin, Giritli Şevki'nin tertibi ifşa etmesinde sebep olduğunu belirtiyor. *İzmir Suikastı: Bir Suikastin Perde Arkası* (İstanbul: I.Q Kültür Sanat, 2007), 72.

79 Mumcu, 7-9; Mumcu'nun belirttiğine göre polis sorgusunun resmi kayıtları, Cumhurbaşkanı Özel Kalemi Hayati Bey, birinci yaver Rasuhi ve İzmir Valisi Kazım Paşa tarafından muhafaza ediliyordu. Bu kayıtlar, Ankara'daki Cumhurbaşkanlığı Arşivlerindedir. Mumcu, s. 10 - 11 ve dipnot 2, kayıtların özel dosya numarasını bildirir. Ben, bu arşivlerde çalışma olanağı bulamadığım için, bu konuda Mumcu'nun çalışmasına dayanıyorum. Kocahanoğlu, buna herhangi bir göndermede bulunmaksızın, Giritli Şevki'nin İzmir Polisi tarafından yapılan sorgusunda, tertibe katılan diğerlerinden duyduğu kadarıyla tüm Halk Fırkası mensuplarının ve Meclis Reisi Kazım Paşa'nın (Özalp) da olayın içinde olduğunu öğrenip kortuğunu ve bundan ötürü, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'e haber vermeyi tercih ettiğini söylediğini bildirir (s. 56 - 57). Ancak bu durum, onun fikrini neden değiştirdiğini açıklamaz. Ayrıca, bu bilgilerin doğruluğu da şüphelidir; basitçe söylemek gerekirse, Kocahanoğlu, İzmir'deki polis sorgusuyla ilgili herhangi bir kaynak göstermez. Ayrıca bkz. Azmi, s. 97.

80 Rauf ve Kazım Karabekir'in işaret ettiği gibi, Sarı Edip Efe, tıpkı Şeyh Sait İsyanı sonrasında, Seyyid Abdülkadir'i kafeslemek için İngiliz temsilcisi gibi davranan hükümet ajanı Mr. Templen gibi hareket etmiştir; Kocahanoğlu, s. 47, s. 299.

81 Sümer Kılıç, 118-19.

82 Mumcu, 15; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, Cilt 2., 213.

Edib Bey'in mahkemesi, İzmir halkı tarafından sabırsızlıkla beklendi, çünkü ortalıkta onun muhtemelen örtülü ödenekten para alan bir kişi olarak hükümetle olan eski irtibatıyla ilgili bir sürü rivayet dolanmaktaydı. Mahkeme salonunu dolduran dinleyiciler, bu bakımdan hayal kırıklığına uğradılar; İstiklal Mahkemesi başkanı, bu karakterin ayrıntılarının ortaya dökülmesine fırsat vermedi.[83]

Mahkeme iddialardan etkilenmemişe benzemektedir, ancak biz biliyoruz ki bu rivayet komplo konusunda bir başka şüphe daha yaratmıştır.

Kazım Karabekir'in, hükümetin böyle bir komplodan haberinin olduğu şeklindeki ithamlarından dolayı, mahkemenin Kazım Karabekir'in bu konuları alenen gündeme getirmesine izin vermesine Mustafa Kemal'in kızdığını da biliyoruz. Öfkelenen Mustafa Kemal, İstiklal Mahkemesi üyelerini, 5 Temmuz 1926'da İzmir'in sayfiyesi Çeşme'de verilen bir baloya davet etmiş ve Kazım Karabekir'in ulu orta böyle ithamlarda bulunmasına izin vermelerinden duyduğu hoşnutsuzluğu açıkça belli etmişti.[84]

Bu ithamı daha da kuvvetlendirmek üzere, Ankara Valisi Atıf Bey'in 29 Haziran 1926 tarihinde verdiği bir beyanata da işaret edilebilir. Bu beyanata göre, hükümet 1926 kışından itibaren, Mustafa Kemal'in hayatına kastetmek üzere eli kulağında bir suikast hazırlandığının farkındaydı. Vali Atıf Bey açıkça "Bizim bu teşebbüsten malumatımız oldu. Uzun zaman Ziya Hurşit'i takip ettik. Birçok evrak tespit ettik. Onları da bu defa İstiklal Mahkemesine gönderdik,"[85] demiştir. Bu bilginin yalan olması için ortada bir motif yoktur. Bu yüzden, Mustafa Kemal'in durumu kolladığı ve onu kendi siyasi yararına kullanmak üzere tam sırasını beklediği

83 867.001K31/14.

84 Mahkeme mensuplarının gözü öyle korkmuştu ki, gizlice balkondan atlayarak, baloyu terk ettiler. Bu olayı doğrulayan bir dizi birincil kaynak mevcuttur; bkz. Altay, s. 420; Atay, *Çankaya*, s. 469. Mahkeme mensuplarından Kılıç Ali, balkondan atlayıp kaçmalarının gerekçesi sebebine itiraz eder. İddiasına göre, dostlarından biri (Falih Rıfkı Atay) Mustafa Kemal'e, mahkeme mensuplarının, zanlılara karşı fazlasıyla hoşgörülü olduğundan yakınmış, bundan dolayı canları sıkılan mensuplar, geceyi terk etmiştir. Bkz Kılıç Ali, s. 67.

85 *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Haziran 1926, Sümer Kılıç'ta da zikredildiği gibi. *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi?...*, s. 120. Ayrıca Kocahanoğlu, s. 44. Feridun Kandemir de, Konya Mebusu Refik Koraltan ile yapılmış bir söyleşiden bahseder. Koraltan'ın iddiası, yetkilileri Ziya Hurşit ve avenesi tarafından Mustafa Kemal'e karşı hazırlanan bir komplo olasılığından haberdar eden kişinin kendisi olduğudur. Bkz. *Atatürk'e İzmir Suikastinden Ayrı 11 Suikast* (İstanbul: Ekincil, 1955). s. 33-48.

şüphesi kesinlikle vardır. Bununla birlikte, okur bunu hükümetin komploda parmağı bulunduğunun bir ispatı olarak almamalıdır. Bu, en fazla, Mustafa Kemal'in, şayet kendi siyasi konumunu pekiştirecek bir karşı plan tasarlamak istiyorsa, bunun için gerekli vakti olduğunun bir kanıtı olarak görülebilir.[86]

1926'nın siyasi ortamının, tertipte hükümetin parmağı olduğuna dair şüpheler beslemeye son derece müsait olduğundan da kuşku duyulmamalıdır. Bununla birlikte, ikinci dereceden kanıtları gerçek gibi kabul edip de onların üzerine katı bir hüküm oturtmamak da gerekir. Öte yandan, Mustafa Kemal'in böyle bir komployu önceden bilme ihtimalini ve bundan azami derecede faydalanma arzusunu göz ardı etmek de aynı derecede sorumsuzluk sayılır. Onun komployu siyasi kazanç uğruna ustaca kullanarak muhalefeti tümden yok ettiğini biliyoruz. Bu amacı gerçekleştirmek için böyle bir planı hangi noktada yaptığı, bu gerçeği değiştirmez. Ayrıca, Mustafa Kemal'in muhalefeti ilerlemeye bir engel ve kendi liderliğine bir meydan okuma olarak gördüğünü ve dolayısıyla ondan kurtulmayı umduğunu da biliyoruz. Bu çalışmanın vardığı hüküm, onun, muhalefeti susturma arzusuyla pragmatik bir şekilde hareket ettiğidir. Hukuki ve siyasi hamleler, idealistçe değil pratikçe ifa edilmiştir. Bu yüzden, Mustafa Kemal'in siyasi başarısının idealizminden ziyade onun bu pragmatizmine dayandığını belirtmek yerinde olur. İzleyen kısımda, bu noktayı iyice sergilemek için daha önce incelenmemiş ABD orijinli birincil kaynaklar okura sunulacaktır.

ABD Konsolosluk Raporlarında İzmir Suikastı

Daha önce de ifade edildiği gibi, İzmir suikastı hakkında bağımsız birincil kaynaklardan yoksunuz. Bunların en tarafsızlarından biri, olay hakkındaki ABD konsolosluk raporlarıdır. Bu belgeler, yönlendirme, çarpıtma gibi bir emel taşımadıklarından, önemli ve diğerlerinden nispeten daha güvenilirdirler. Bir başka deyişle bu raporlar herhangi bir siyasi amaç

86 Erik Jan Zürcher, Mustafa Kemal'in popülaritesinin, izlediği inkılap siyaseti ve onları uygulama konusundaki sert yöntemleri yüzünden, İzmir suikastı öncesinde sarsıldığını iddia eder. Burada, Mustafa Kemal'in popülaritesini tekrar yükseltmek için bir hadiseye ihtiyaç duyduğu iması vardır. *The Unionist Factor*, s. 144.

taşımaksızın bir Atatürk dostu kabul edilen Amiral Bristol tarafından Washinton'a gönderilmiştir.

İzmir suikastı hakkındaki ilk rapor, 18 Haziran 1926'da, yani Türkiye'deki ABD Yüksek Komiseri Koramiral Mark Lambert Bristol'ün komplo haberini verdiği gün gönderilmişti.[87] Bu, ABD Dışişleri Bakanlığını komplodan haberdar eden kısa bir telgraftan ibaretti. Bristol, olay hakkında kapsamlı raporunu göndermek için bir aydan fazla bekledi. Ancak, 22 Haziran 1926'da, gazetelerden derlediği bilgileri sunan bir rapor hazırladı. Raporunda, İzmir davaları sırasında Türkiye'de kulaktan kulağa dolaşan bir rivayete de yer verdi.

> [Rivayete göre] Hükümet ya bütün bu komployu baştan sona tezgâhlamış ya da iç meselelerdeki otokratik idaresine rağmen, mecliste ve ülke genelindeki siyasi muhalefetini sindirmeyi başaramadığı Terakkiperver Partinin ileri gelenlerini gözden düşürmek için, siyasi nitelik taşımayan gerçek bir komployu bahane olarak kullanıyor. Terakkipervercilerin, Türkiye'nin haklarından gereksiz yere feragat etmesi olarak yerden yere vurdukları Musul antlaşmasının imzasından itibaren, bu muhalefetin hatırı sayılır derecede arttığı bildiriliyor.[88]

Okur, Şeyh Said İsyanı ve yukarıda değinilen TCF'nin 1925'teki kapatılması esnasında da böyle bir rivayetin var olduğunu hatırlayacaktır. Bu rivayetler, özellikle İstanbul ve İzmir'de, Ankara hükümetine karşı, dışarıdan görünenin altında yatan şüphe ve güvensizliğin göstergeleriydi. Bu güvensizliğin ne denli yaygın olduğunu bilmiyoruz. Ama Ankara'nın bu gibi duyguların adamakıllı farkında olduğunu biliyoruz.[89]

Yüksek Komiser Mark L. Bristol, 7 Temmuz 1926 tarihli bir başka raporunda, "tertibin gerçekliğine ve komplonun çok geniş, dallı budaklı sonuçları olacağına" ikna olmuş gözükmektedir.[90] Rapor, "hükümet, teşebbüsteki azami sorumluluğu Terakkiperver liderlere yıkma konusunda özel bir çaba sarf ediyor gibi görünüyor. Oysa bugüne kadar alınan ifadeler,

87 867.001K31/4, Bristol'den Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş bir telgraf.
88 867.001K31/6, Bristol'den Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş bir telgraf.
89 İsmet İnönü, *Hatıralar*, İkinci Kitap (İstanbul: Bilgi, 1987), s. 212.
90 867.001K31/8. Bristol'den Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş bir rapor.

onların suçunu asgariye indirirken, hükümetin onlar karşısındaki tezini zayıflatmaya doğru gidiyor,"[91] şeklinde devam eder. Hükümeti eleştirenlerin, hükümetin Şeyh Said İsyanından beri muhalefetten toptan kurtulmak istediği şüphesini taşıdıklarını biliyoruz. Bu rapor, İstiklal Mahkemelerinin bu varsayımı silmek için en ufak bir çaba göstermediğini açıkça teyit etmektedir.

ABD yüksek komiserinin İstiklal Mahkemelerinin İzmir davaları hakkında verdiği hüküm, 3 Ağustos 1926 tarihli on üç sayfalık bir raporda ortaya konur. Mark Bristol'ün genel duygusu, davaların Türk halkına karşı göstermelik olarak yapıldığı ve zanlıların yasal haklarına riayet edilmediği yolundadır. Rapordaki, 'zanlıların kaderinin önceden belli olduğu' iması gayet kuvvetlidir. Örneğin, savcılığın Rüştü Paşa ve İsmail Canbolat Bey için hapis cezası istemesine karşılık, mahkemenin her ikisini de idama mahkûm ettiğine dikkat çeken Mark Bristol, mahkemenin en belirgin özelliklerinden birinin savcı ile hakimler arasındaki daimi eylem birliği olduğunu söyledikten sonra, 'o zaman, bu iki insanın akıbeti hakkında niye bir anlaşmazlık varmış gibi görünüyor?' diye sorar. Bristol, çoktandır ortada dolaşmakta olan, mahkemenin, savcı ile hakimlerin her zaman ağız birliği yapmadığı ve bununla da "tarafsız bir mahkeme" izlenimini vermek istediği teorisini benimser. Yani, bu "görüntü" uğrunadır.

Mark Bristol'e göre İzmir duruşmaları bütünüyle incelendiğinde, hukuki ve siyasi bakımdan son derece ilginçtir. Hukuken, Türk yargısı "kendini gösterememiştir, çünkü ne mahkemeye sunulduğu kadarıyla deliller ikna edicidir, ne de davalar görülürken incelikli bir adalet kaygısı güdülmüştür. Yerleşik ilkelerden en bariz sapma, zanlıların savunma avukatı tutmalarına da, temyize gitmelerine de izin verilmeyişidir."[92] Siyasi olarak ise İzmir davaları TCF'ye o kadar itibar kaybettirmiştir ki, partililerin bir zamanlar tatmış oldukları itibara yeniden kavuşabilmeleri için, aradan çok uzun bir zaman geçmesi gerekmiştir. İzmir davaları, bu anlamda, esas hedefine ulaşmıştır.

Duruşmaların Ankara evresine de değinen Mark Bristol, İzmir ve Ankara davaları arasındaki başlıca farkın, İzmir davaları komplo mesele-

91 *Age.*
92 867.001K31/9, Bristol'den Dışişleri Bakanlığına gönderilmiş bir rapor.

siyle uğraşırken, Ankara davalarının en önemli özelliğinin "çoktan beridir devam ede gelen siyasi çekişmeleri halletmesi ve Türk inkılabının bundan sonra izleyeceği hat sorusunu bir kalemde kestirip atması" [93] olduğuna işaret etmiştir. İzmir davalarının başlıca gayesi, TCF mensuplarının BMM'den atılmasını ve hatırlı İTC'lilerin siyaset sahnesinden silinmesini sağlamaktı. Bir başka deyişle, İzmir davalarıyla zaten TCF ileri gelenleri halkın gözünden düşürülmüş ve bir muhalefet bloğu olarak meclisteki siyasi kariyerlerine son verilmişti.

Oysa ufukta gözüken 1927 seçimlerine hazırlık yapan daha tehlikeli bir grup daha vardı. Ankara davaları, özellikle, bazıları Ankara hükümeti saflarında hâlâ hizmet eden bu İTC üyelerinden gelebilecek potansiyel muhalefeti susturmayı amaçlıyordu. Mark Bristol, bu konudaki genel eğilimin, CHF içindeki eski İTC üyelerini küstürmemek için, Kemalist hükümete hizmet eden eski ittihatçılarla, yeni bir ulusal siyasi partiye gönül veren ittihatçılar arasında bir ayrıma gitmek şeklinde olduğunu anlatır. *Cumhuriyet* gazetesi sahibi Yunus Nadi ile İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey (Çetinkaya) de bu görüşteydi. Falih Rıfkı (Atay) yönetimindeki günlük Milliyet gazetesi ise, davalarla ittihatçı sorununun bir çırpıda çözülüp atılmasını öneriyordu. Kendisi de eski bir ittihatçı olan Yunus Nadi, İstiklal Mahkemesinin bir bütün olarak İTC ile uğraşmaması, ama niyeti belli bu gizli grubu hedef alması gerektiğini öne sürüyordu.

Mark Bristol'ün tavrını rapor ettiği bir diğer günlük gazete olan Vakit, İstiklal Mahkemesinin sadece İzmir komplosuna bulaşmış olanları dava etmeye muktedir olduğunu öne sürüyordu. Lozan Antlaşması hükümleri nedeniyle, mahkeme eski İTC'lileri siyasi faaliyetleri yüzünden yargılama yetkisine sahip değildi. Bu pozisyon, İtilaf kuvvetlerinin hiçbirinin bu konunun üstüne fazla gitmemiş olmaları bakımından önemlidir. Fakat rapor, ABD'li diplomatların sorunun farkında olduklarını açıkça gösterir.[94]

93 *Age.*

94 İstiklal Mahkemesinin meşruluk sorunundan haberdar olduğunu biliyoruz. Mark Bristol'un bildirdiğine göre, mahkemenin pozisyonu, zanlıların siyasi faaliyetlerinin Lozan Antlaşmasında verilen garantilerin tarihinin dışına çıkıyordu. Mahkeme, 1918'deki Mondros Mütarekesinin hemen öncesi ve sonrasındaki kısa dönem ile İzmir komplosuna kadar olan garanti dışı dönemde gelişen siyasi durumu tetkik ediyordu. Bkz. 867.001K31/9.

Aksine, sorumlu ABD konsolosu Charles E. Allen tarafından hazırlanan bir başka rapor, ABD Dışişleri Bakanlığına "Lozan Antlaşmasının tasdikini garanti etme çabaları münasebetiyle İstiklal Mahkemelerinin hükmettiği infazlar için doğrudan ya da dolaylı herhangi bir mazeret gösterme çabası içine girmek, hiç de akıllıca olmayacaktır," [95] tavsiyesinde bulunur. Yazar, hiçbir Amerikan ya da azınlık çıkarı çiğnenmediğine göre, ABD'nin Ankara hükümetini kışkırtmaktan kaçınması gerektiğini telkin eder, böylece "Mahkeme... zanlıların en temel haklarını tamamıyla göz ardı ettiği için, söz konusu infazların hiçbir şekilde mazur görülemeyeceği"[96] gerçeğine rağmen, ABD parlamentosundaki Türkiye aleyhtarları Lozan Antlaşmasının onaylanmasına karşı çıkmak için bunu bir sebep olarak kullanamayacaklardır.

ABD'nin sorumlu İstanbul konsolosu Charles E. Allen'dan, ABD Dışişleri Bakanlığına giden bir başka rapor, İzmir'de 14 Temmuz 1926'da idam edilenlerin kısaca kimler olduğuna değinir ve nasıl bir geçmişten geldiklerini kıyaslar. Haydut takımı (Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi) bir kenara bırakılacak olursa, diğerlerinin hepsi, orta ile mükemmel arasında değişen tahsiller görmüşlerdir. Bunlar, "halihazırdaki hükümetin herhangi bir mensubundan hiç de aşağı kalmayacak işler başarmış şahsiyetlerdir." [97] Daha da önemlisi, diye not düşer Charles Allen:

Birkaç istisna dışında bu kişiler, İttihat ve Terakki Fırkasının, Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendisi o fırkanın üyesi iken bile, güya kendi hırsı ve başkalarını çekememezliği nedeniyle muhalif olduğu bir kanadının faal üyesiymişler. Bu yüzden, bu şahısların idamının, kendi suçları kadar, Mustafa Kemal Paşa'nın onlara karşı duyduğu korku ve nefretten de kaynaklandığından şüphelenmek için her türlü neden var gibi gözüküyor.[98]

İzmir'deki Amerikan Konsolosu Samuel W. Honaker tarafından hazırlanan bir başka önemli raporda, İzmir ve Ankara duruşmaları özet

95 867.001K31/15. Charles E. Allen'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Ekim 1926.
96 *Age.*
97 *Age.*
98 *Age.* Şükrü Hanioğlu, Allen'ın vardığı neticeye katılmamaktadır. Hanioğlu'na göre Mustafa Kemal'in İTC'deki pozisyonu, Türk tarihyazıcılığında abartılmaktadır. O dönemde Mustafa Kemal, Cemal Paşa'nın emri altında genç bir zabitti ve esasında, Dr. Nazım ile de iyi ilişkiler içindeydi; Hanioğlu ile yapılan kişisel yazışma, 7 Ekim 2010.

olarak aktarılır.[99] 12 Ağustos 1926 tarihli rapor, İzmir davaları hakkında hazırlanmış en kapsamlı (68 sayfa uzunluğunda) kayıtlardan biri gibi gözükmektedir. Washington'u, suikast tertibinden önceki olaylar, davalar, İstiklal Mahkemeleri ve onların İzmir'deki daha eski faaliyetleri hakkında bilgilendiren rapor, duruşmaların tam bir dökümünü içermemekle beraber, daha önce rapor edilmemiş bilgiler ihtiva ettiği için önemlidir. Örneğin, Mahkeme Reisi Ali (Çetinkaya) ile zanlı Abidin Bey arasında geçen karşılıklı atışma İzmir davalarının resmi tutanaklarında yoktur.[100] Rapordan Abidin Bey'in, kendisini doğruyu söylememekle itham eden baş hakimin bir cümlesine tepki gösterdiğini öğreniriz. Abidin Bey duruşmanın bir aşamasında mahkeme reisi ile atışmaya girmiş "kendisinin bir mebus olduğu, İstiklal Mahkemesi reisi gibi bir katil olmadığı" sözlerini sarf etmiştir. Rapor, "[Abidin Bey] belli ki Ali Bey ile Halid Bey [Paşa] arasında geçen ve Ali Bey'in Halid Bey'i Büyük Millet Meclisi binasında vurarak öldürmesi hadisesine değiniyordu. Baş hakim, Abidin Bey'e derhal susmasını emretti, ama o dinlemeyerek: 'Mustafa Kemal Paşa iki yıl önce bütün milletçe seviliyor ve kendisine itimat ediliyordu, fakat mahkeme hâkimi gibi ikiyüzlüler onu, reisicumhuru bozdular ve halkın gözünde küçülttüler,"[101] şeklinde sözlerini sürdürdü. Davanın üçüncü günü cereyan eden bu hadise gazetelerde ya da o tarihli dava zabıtlarında yer almadı. Belli ki mahkeme, konuşmanın yayınını engellemişti. Halit Paşa'nın Ali Bey tarafından katledilmesiyle ilgili olarak evvelden beri ortada dolaşan rivayetleri biliyoruz. Öyleyse bu karşılıklı konuşma resmi tutanaklardan neden çıkarıldı? Bu, tutanaklardan çıkarılmış başka bölümler de olabileceği konusunda kuşkular yaratıyor.

Türk kaynaklarında bulunmayan bir başka malumat da Sheldon Leavitt Crosby'ye gelen ve bazı mebusların BMM'nin feshini istedikleri yolundaki istihbarattır. Crosby bunu şöyle rapor eder:

99 867.001K31/14, A Report on the Smyrna Trial, hazırlayan ABD Dışişleri Bakanlığı, Yakındoğu Meseleleri Bölümü adına by Samuel W. Honeker. Bu belgenin postalanma tarihi 26 Ağustos 1926.
100 Sema Ilıkan, Faruk Ilıkan, yay. haz., *Ankara İstiklal Mahkemesi....* Editörler, çalışmalarının 3 Ağustos 1926 ve 15 Ekim 1926 arasında günlük *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınlanan tutanaklara dayandığını belirtirler.
101 867.001K31/14.

İzmir ve Ankara duruşmalarının doğurduğu bir başka ilginç olasılık da Meclis'in feshidir. Güvenilir kaynaklardan misyonumuza ulaştığına göre, bir grup mebus, son oturumların yarattığı ve en az bir kabine mensubuna kadar uzanan genel şüphe atmosferi nedeniyle mevcut Meclis'in feshedilmesi arzusuyla Reisicumhur'a yanaşmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve birkaç güvenilir mebus arasında, böyle bir fiilin arzu edilirliğini tartmak niyetiyle şu anda bile gayrı resmi toplantılar yapılmaktadır. Eğer karar olumlu yönde çıkarsa, Hükümet'in henüz, Anayasa gereği meclisin mutabakatını sağlayacak ve yeni seçimleri istediği gibi ayarlayacak manevraları yapacak kuvvette olduğu görülecektir.[102]

Anlaşılan hükümet, henüz ortada kendisini en yakın seçimlerde mahcup edecek birçok bilinmeyen olduğu için, meclisi o sırada dağıtma riskini göze alamadı. Mamafih biliyoruz ki gelecek seçimlere daha bir yıl vardı ve bu da, hükümete BMM'deki bütün sandalyeleri kontrol etmesine yetecek vakti verdi (288 mebustan sadece altısı "bağımsız," geri kalanı iktidar partisi CHF'ye aitti).

Sheldon Leavitt Crosby, gayet uzak görüşlü bir başka gözlem daha yapar. Ölüm cezaları keyfi bir biçimde veriliyor gibi gözükmektedir. Örneğin, Ankara'da görülen davadan sonra Hüseyin Cahit'in beraat edip de Cavit'in niçin asıldığı, bugün bile devam eden bir tartışmadır. Hüseyin Cahit de hükümetin aynı derecede nefret ettiği ve alarma geçtiği bir şahıstı. Sheldon Leavitt Crosby, bu konuda, "Hükümet, bir süredir kendi lehine işleyen popüler bir kışkırtmaya cevap verdi ve öteki kalburüstü İttihatçıların infazının yarattığı etkiyi dengeleyecek geçici bir tedbir olarak bunu seçti,"[103] şeklinde bir spekülasyon yapar. ABD maslahatgüzarı bir olasılığa işaret etmektedir. Yine de gerçek nedeni elimizdeki belgeler ışığında bilemiyoruz.

Okur, şimdiye kadar, Mustafa Kemal'in hayatına bir kastetme girişimi olduğunu ve bu tertibin onun tarafından muhalefeti bertaraf etmek için ustaca kullanıldığına ikna olmuş olsa gerek. Ne var ki, hükümeti devirme,

102 867.001K31/13; Sheldon Leavitt Crosby'den Dışişleri Bakanlığına, 1 Eylül 1926.
103 *Age.*

hatta rejimi değiştirme maksadını güden gizli bir örgütün varlığı konusunda pek fazla bir şey söylenmemiştir. Bütün hikâyeler, İstiklal Mahkemesinin böyle bir komplonun gerçekten var olduğunu ispat etmekte yaya kaldığında birleşir. Ancak, mahkemenin, zanlıların rejimi değiştirmeye yönelik bir komplo içinde olduklarını, çürütülemeyecek delillerle tespit etmeyi becerememişi, böyle bir komplonun asla olmadığı şeklinde yorumlanabilir mi? Bir başka deyişle, 1926 öncesinde rejime yönelik bir komplo var mıydı?

Elimizde, böyle bir komplonun gerçekten var olmuş olabileceğine dair belgeler var. Ancak bu belgeleri sunmadan önce, okuru, bu iddiaları destekleyici başka hiçbir kanıtın ya da bağımsız teyidin bulunmadığı konusunda uyarmak gerek. Bu yüzden, bunları birer olgu olarak almamak gerekir. Yine de, İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Mark L. Bristol tarafından hazırlanan çeşitli ABD diplomatik raporları, bu soruya biraz olsun ışık tutabilir.

Mark L. Bristol, 17 Haziran 1924'te, Washington'daki Dışişleri Bakanlığına, Seyyid Mehdi Ahmet es-Senusi'nin (namı diğer Ahmet Şerif El-Senusi ve orijinal metinde Sheikh Ahmed Cherif El Senoussi)[104] özel kalemi Osman Fahreldine (Fahrettin) Bey'den derlediği bilgileri ayrıntılı bir biçimde aktardığı bir rapor gönderdi. Buna göre, "amacını, açıkça Abdülmecid'in tekrar halifeliğe getirilerek İstanbul'a geri dönmesinin sağlanması olarak ilan eden"[105] gizli bir örgüt vardı. Başlangıçta saltanatın ilgası ve yalnızca ruhani güçlerle donanmış bir hilafetin muhafazasını desteklemiş olan Seyyid Senusi, Türkiye'deki milli harekete ve Mustafa Kemal'in şahsına yakınlığıyla bilinirdi. Ancak Mustafa Kemal'in hilafeti tamamen kaldırma kararından telaşa kapılmış gibi görünüyordu. Osman Fahrettin Bey, ABD Yüksek Komiserine, Seyyid Senusi'nin artık bu gizli örgüte sempati beslediğini bildirdi. Türkiye'de, ta 1924'te ve belki daha sonraları da rejimin değişmesini hedefleyen faal bir gizli örgüt bulunduğu-

104 Seyyid Mehdi Ahmed es Senusi (1873-1933), Libya'nın 1911 tarihinde İtalya tarafından işgal edilmesine etkin bir biçimde karşı koyan Senusiye tarikatının şeyhidir. 1918'de, son Osmanlı Hükümdarı Vahdeddin'in davetiyle İstanbul'a geldi. Türk direniş hareketini desteklediği ve 15 Kasım 1920'de Ankara'ya geldiği bilinmektedir. Bkz. Timuçin Mert, *Atatürk'ün Yanındaki Mehdi* (İstanbul: Kara Kutu, 2006), s. 135.

105 867.00/1801, Mark L. Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 17 Haziran 1924.

na dair bilginin bağlamı budur. Muhbire göre, Abdülmecit'in halife olarak İstanbul'a dönmesi için kaynak toplayan Mısır Prensi Ömer Tosun'un kendisi de bu gizli örgüte mali destek verecekti. Grubun adına değinilmiyor, ancak gruptan bazılarının adları veriliyordu:

İzzet Paşa (sabık sadrazam), Refet Paşa, Ali Rıza Paşa (sabık sadrazam), Kemal Bey (İTC hükümetinde iaşe nazırı) Yusuf Kemali Bey (sabık Mersin mebusu), Selahattin Adil Paşa (1923'te İstanbul kumandanı), Velid Bey (*Tevhid-i Efkâr* başyazarı), Zeki Bey (Gümüşhane mebusu), Hoca Sabri Efendi (sabık Afyonkarahisar mebusu), Hulusi Efendi (sabık Konya mebusu), Ahmet Bey (Diyarbakırlı eşraf), İsmail Nadi Bey (Diyarbakırlı eşraf), Vehbi Bey (Diyarbakırlı eşraf), Abdulfettah Efendi (Vanlı eşraf), Halil Efendi (Vanlı eşraf) ve Abdulvahap Efendi (Vanlı eşraf).

Bu liste, 1925 Şeyh Said İsyanından sonra suçlananlar ve 1926 İzmir suikastı tertibiyle ilgili olarak itham edilenlerin listesiyle karşılaştırıldığında, bazı isimler örtüşür. Örneğin, Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından ölüme mahkûm edilen (Kara) Kemal Bey, 1926'da intihar etmiştir. Refet (Bele) Paşa, daha sonra TCF'ye geçmiş ve adı İzmir suikastıyla birlikte anılmış, 1926'da İzmir'de ise beraat etmiştir. Velid Bey, diğer bazı muhalif gazetecilerle birlikte Şeyh Said İsyanının ardından tevkif edilip bir süre sonra serbest bırakılmıştır.

Dahası, bir başka ABD belgesi (867.00/1812), aynı Osman Fahrettin Bey'den toplanan malumat üzerinden devam eder. Alıntı epey uzundur. Ancak önemli iddialar ileri sürüldüğünden, onu burada olduğu gibi zikretmek gerek.

> [Gizli örgütün] siyasi önderleri, çok daha faal ve ivedi bir programdan yanadır. Onların nihai hedefi, iktidardaki [Kemalist] hükümeti devirmek ve *meşruti bir monarşi kurmaktır* [vurgu bana ait]. ... Bu liderlerin fikrince, Türkiye'nin gelecekteki meşruti monarkı Abdülmecid Efendi ya da Sultan II. Abdülhamid'in en büyük oğlu Selim Efendi olacaktır. Hareketin siyasi önderleri, kısa süre önce Erenköy'de bir toplantı yaptılar. Toplantıda, aralarında Rauf Bey ve Refet Paşa'nın da bulunduğu yirmi beş kadar şahıs hazır bulundu.

Rauf Bey, Türkiye'de, İngiltere örneğindeki gibi bir meşruti yönetim kurulması lehine etraflı bir konuşma yaptı ve cumhuriyetin Türkiye'ye uygun bir yönetim biçimi olmadığını beyan etti. Refet Paşa, Yunanlılara karşı savaşta askeri bir lider olarak Mustafa Kemal Paşa'nın izinden gitmeye istekli olduklarını, ancak siyasi bir diktatörlükte onun ve onun "çetesinin" ardına düşmeyi akıllarından geçirmediklerini söyledi. Ülkeyi Mustafa Kemal Paşa'nın değil, Millet Meclisinin yönetmesi gerektiğini belirtti. Bu liderlerin taktiklerinin en belirgin özelliği, büyük tedbirlilikleridir. Lozan Antlaşmasının yürürlüğe girmesini bekleme arzusuyla Türkiye'yi büyük devletler karşısında dezavantajlı bir konuma sokmaktan kaçınmak için, şu ana kadar hemen hemen hiç harekete geçmediler. Şimdi ise ajanlar vasıtasıyla Anadolu'nun çeşitli kısımlarında gayet gizlice propagandaya geçmiş bulunuyorlar. Abdülkadir Bey [1926'da infaz edilen sabık Ankara valisi] ... hareket için çalışıyor. Atılacak ilk kati adım, meclisin feshi ve mevcut olanlardan çok daha fazla sayıda karşıt mebusun meclise girmesini sağlayacak bir sonuç vereceğine hiç kuşku olmayan yeni seçimlere gidilmesi yönünde baskı yapmak olacak. Ardından sıra, meşruti yönetim fikrini gündeme getirmeye gelecek. Osmanlı hanedanından sadece bir kişinin –meşruti monark olanak seçilenin– geri dönmesinin teklif edilmesi de, kayda değer derecede ilginç. Diğerlerinin dönmesine izin verilmeyecek, ancak onlara emekli aylığı bağlanacak.[106]

Bu istihbaratı teyit eden hiçbir bağımsız kaynak olmadığını bir daha tekrarlayalım. Ancak eğer doğruysa, bu had safhada değerli bir rapordur. Halen, kaynağın sahihliğinden şüphelenmemiz için herhangi bir neden bulunmuyor. Ne var ki, Fahrettin Bey'in bilinmeyen nedenlerle ABD Büyükelçiliğine sahte bilgiler sızdırmış olması da mümkündür. Buna karşın, bilginin doğru olma ihtimali de eşit derecede var. Bu durumda rapor, Rauf Bey'i (muhalefetin önde gelen liderlerinden biri) rejime karşı niyetlenilen komplonun merkezine yerleştirir ve Mustafa Kemal'in, eğer karşı-

106 867.00/1812, Mark L. Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 26 Temmuz 1924.

devrim için değilse, rejimi değiştirmek için bir gizli örgütün var olduğu yönündeki korkusunu doğrular.

Bu belgelerin doğruluğunu araştırmak için, önce onları uygun bağlamlarına yerleştirmemiz gerek. Belgeler, 17 Haziran ve 26 Temmuz 1924 tarihlidir, yani hilafetin lağvedilmesinin üzerinden tam üç ay geçmiştir. Rauf Bey ve Refet Paşa'nın, İstiklal Savaşının (1919-22) bazı diğer önemli şahsiyetleriyle birlikte, Mustafa Kemal ve onun yeni yakın çevresinden giderek daha çok rahatsız olduklarını biliyoruz. Ayrıca, ilk muhalefet partisi olan TCF'nin bu rapordan dört ay sonra kurulduğunu (17 Kasım 1924) ve Seyyid Senusi'nin küçük maiyetiyle birlikte Türkiye'de bulunduğunu da biliyoruz. Bilindiği gibi o, Kemalist hareketin meşruiyeti için çok evvelinden fetvalar yayınlayarak, Türkiye'deki milli harekete aktif bir destek verdi. Hilafetin ilgasından sonra ise, Mustafa Kemal'le sonraki halifenin kim olacağı konusunda müzakerelerde bulundu.[107] Bu yüzden, Osman Fahrettin Bey'in istihbaratı topladığı sırada Türkiye'de olması, tarihi itibariyle mümkündür.

Osman Fahrettin Bey kimdi? Ne yazık ki, onun yetişme durumuna ve emellerine dair yeterli bilgiye sahip değiliz. İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Mark L. Bristol'ün bildirdiğine göre, Osman Fahrettin Bey, Bolşevikleri ve Bolşevizm propagandası yapmak üzere diğer Yakındoğu ülkelerini temsil eden şahısların yakınıydı.[108] Böyle arka zemini olduğuna göre, Osman Fahrettin Bey'in bu bilgiyi Türkiye'deki yabancı kaynaklardan toplamış olması mümkündür. Belki de böyle bir istihbaratı Türkiye'de faal Bolşevik ajanlarından toplamıştı.

CHF'nin, 1923'te Rauf Bey'in rejime sadakatinden şüphe duyduğunu ve onu cumhuriyetten yana olmamakla suçladığını biliyoruz. Rauf Bey ise bu suçlamayı reddederek halkın egemenliğinden yana olduğunu belirtir.[109] Bu belge, Rauf Bey'in, hükümetin haberdar olmadığı bir toplantıda,

107 867.00/1812, 1844, 1859 ve 1862'de belirtildiği gibi bu müzakereler son derece ilginçtir. Bu raporlara göre Mustafa Kemal, Seyyid Ahmed es-Senusi'ye, yeni halifenin, Kahire'de toplanacak pan-İslamizm konferansında seçilmesi karşılığı Türkiye'nin desteğini önermiştir. Buna karşılık ondan, Ankara'nın laik duruşunu meşrulaştırması talep edilmiştir.

108 867.00/1859. "War Diary," Mark L. Bristol, 9 Mart 1925 tarihli kayıt.

109 *CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924*, 23-30.

meşruti yönetim lehine konuşmalar yaptığı ve gizli bir örgütün hükümet karşıtı, saltanat yanlısı propaganda yaptığı iddiasındadır. Gerek Rauf Bey'in, gerekse Refet Paşa'nın, Mustafa Kemal rejiminin "siyasi bir diktatörlük"[110] olduğu kanaatini taşıdıklarını biliyoruz. Ancak, bu belgeye kadar, CHF'nin Rauf Bey'e ve Refet Paşa'ya yönelttiği, onların meşruti yönetimi cumhuriyete yeğledikleri ithamı, bağımsız olarak hiç doğrulanmamıştı. Hükümet, Osman Fahrettin Bey'in ulaştığı bilgiye vakıf olmasa gerek, çünkü olsaydı bu İstiklal Mahkemelerinin eline, muhalefetin hangi vasıtayla olursa olsun bir rejim değişikliğinden yana olduğu iddiaları konusunda çok daha sağlam bir temel verirdi.

Belgenin ortaya koyduğu bir diğer önemli bilgi de, bu gizemli örgütün sürgündeki Osmanlı hanedanına karşı takındığı tutumdur. Bu muhalif figürler, her ne kadar meşruti yönetimden yana olsalar da, Türkiye'ye hanedandan sadece yeni seçilen meşruti monarkın dönmesine izin verme noktasından daha ileriye gitme niyetinde değildiler. Kalan hanedan mensupları için mali telafi yoluna gidilecek, fakat onlar yine sürgünde kalmaya devam edeceklerdi. Bu tutum, bir meşruti yönetim biçiminden yana tercih yapan muhalefetin bile, hanedana karşı sınırlı bir toleransı olduğunu, çünkü onların da Osmanlı hanedanını dişli bir iktidar rakibi olarak gördüklerini ortaya koyabilir.

Yine de bu bilgi, eski İTC ve TCF mensuplarının Mustafa Kemal'i öldürmek üzere komplo kurdukları iddialarını somutlaştırmaz, ancak onu pasifleştirip yerine geçmeye niyetlendiklerini gösterir. Aslında, sonraları hatıratında, zanlıların birçoğunu İzmir suikastı tertibiyle ilişkilendirmekte tereddüt eden İsmet Paşa, yıllar sonra hükümlülerin suçu konusunda yorum yaparken, şu düşüncededir: "Tek kabul edebileceğim, Rauf Bey'in böyle bir komployu sezmiş olabileceğidir. Onun böyle bir suikasta karışmış olabileceğine hiçbir zaman inanmadım."[111] Komplodaki İTC parmağı konusuna gelince, İsmet Paşa bu konuda oldukça kararsızdır. Ona göre,

110 The Ghazi's Speech." *The Times*, 2 Kasım 1927, s. 8; Ayrıca Rauf Bey'in beyanatı, 867.00/1831.

111 İnönü, *Hatıralar*, cilt. 2, s. 214. *The Times*'ın editörüne yazdığı bir mektupta, Rauf Bey kendisini muhalefetin bir mensubu olarak bile görmemektedir, bu yüzden de işlemediği bir suçtan ötürü, hükümetten affını talep etmesi gibi bir durum sözkonusu olamaz. Bkz. "Turkish Government and the Opposition," *The Times*, 9 Aralık 1926, s. 12.

zan altındaki İTC mensupları "tabiat ve mizaçları itibariyle gayet tehlikeli kimselerdir."[112] Ancak İTC'nin kalburüstü şahsiyetlerinden Cavit Bey söz konusu olduğunda, İsmet Paşa daha bir pişmanlık sergiler: "Cavit Bey'in komployla bir bağlantısı olabileceği ihtimalini bir an bile aklıma getirmedim. Onun başına gelen, [siyasi] bir teşkilat liderine olabileceklerin en fenasıdır."[113] Bir başka deyişle İsmet Paşa, Cavit Bey'in İTC'deki liderlik pozisyonu nedeniyle feda edildiğini kabul etmiş oluyordu. İsmet Paşa'nın hatıratı, sürpriz bir biçimde, idam edilen muhaliflerin birçoğunu komployla irtibatlandırmakta, belli bir tereddüdü açığa vurur.

Sonuç

Mustafa Kemal'in hayatına kasteden İzmir suikastının mahiyeti ve sonuçları konusunda pek çok tartışma vardır. Günümüz araştırmalarında varılan sonuçların birçoğu, tam olarak kanıtlanamayan ikinci el bilgilere dayanır. Bu bölümün amacı, komploya dair eldeki bilgiyi tasnif edip mercek altına almak ve tartışmaya katkı yapabilecek birincil belgeleri daha da ileri götürmektir. Bu bölümde sunulan sonuçlar, üç sınıfa sokulabilir: kati delillerle desteklenenler; ikincil ya da fikir verici delillere dayananlar ve spekülatif olanlar. 1926'da, İzmir'de, Mustafa Kemal'in hayatına kasteden bir suikast tertibi olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. Aynı derecede kesin olan bir başka şey de, Mustafa Kemal'in bu girişimi kendi genel muhalefeti susturma politikasını sürdürmek için ustaca kullanmaya devam ettiğidir. Bir önceki bölümde de gösterildiği gibi, BMM'deki siyasi ve entelektüel muhalefeti bu boğma süreci, Takrir-i Sükûn'un geçmesiyle bir yıl önce başlamıştır. Bu arada yargılamalarda, hüküm giymiş bazı İTC ve TCF mensuplarının (Cavit ve Rauf Beyler gibi) suçlu olduklarının makul hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat edilemediğini de biliyoruz. Üstelik yeni bir hükümetin ortaya çıkışından menfaatleri bozulan ve cumhuriyetçi ve laik bir rejime ideolojik olarak karşı olanlarda, gözle görülür bir memnuniyetsizlik olduğunu da emniyetle ifade edebiliriz. Muhalifler arasında, Mustafa Kemal'e ve onun

112 İnönü, 214.
113 İnönü, 216.

otoriter hükümet etme tarzına kişisel nedenlerle karşı çıkanlar olduğu da muhakkaktır.

Arızi kanıtlara dayanarak çıkardığımız sonuçlar şunlardır: Ülkede, hükümeti devirmeyi ve rejimi değiştirmeyi amaçlayan iyi örgütlenmiş ve finanse edilmiş bir muhalefet olduğuna dair, elimizde ancak fikir verici kanıtlar vardır. Tabii buradan hemen, eğer başarıya ulaşsaydı komplonun nihai amacının hükümeti değiştirmek olduğu sonucuna varılabilir. Ziya Hurşit'in, Mustafa Kemal'i öldürerek hükümette, sonu iktidar değişikliğine varacak bir iktidar boşluğu yaratmayı umması muhtemeldir. Bunun yanı sıra, bazı muhaliflerin (Hafız Mehmet gibi), ayrıntılarını bilmeseler de Mustafa Kemal'e suikast planlarından haberdar olduklarını da söyleyebiliriz.

Mustafa Kemal'in İzmir davaları sırasında, tertibi sadece TCF liderlerini susturmakta değil, bir sonraki 1927 seçimlerinde hükümeti zayıflatma potansiyeli büyük olan İTC artıklarını temizlemekte de bir bahane olarak kullanabileceğini farkettiğini, belli bir güvenle ifade edebiliriz. Aksi takdirde, hüküm giyen İTC mensuplarının (Cavit, Şükrü ve Abdülkadir Beylerin yanı sıra), TCF mensuplarıyla birlikte hemen İzmir'de icabına bakma yoluna gidilirdi. Mahkemenin iddiasının aksine, İzmir davalarından hükümeti devirmek üzere İTC tarafından örgütlenmiş bir tertip bulunduğunu gösteren ikna edici kanıtlar çıkmamıştır. İzmir davalarının ardından kamuoyundan bir homurtunun yükselmemesinden cesaretlenen İstiklal Mahkemesi, İTC'ye el atmakta kendini daha bir güvende hissetmiş olmalı. Ancak Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi önemli bir muhalif şahsiyetin "suçsuz" bulunması olgusu, mahkemenin sınırlarını fazla zorlamamakta da düşünceli davrandığını gösterir.[114]

İsmet Paşa'nın 1926 suikast davalarına karşı takındığı tutumun, bir yıl önceki Şeyh Said İsyanında TCF'ye gösterdiği tavırdan kökten bir biçimde farklı olması da kayda değerdir. Muhalefete karşı duruştaki bu pozisyon değişikliğini nasıl açıklayabiliriz? İsmet Paşa'nın, İstiklal Mahkemesinin denetim dışına çıkarak sistemi istikrarsızlaştırması olasılığından dolayı

114 Şükrü Hanioğlu'na göre "Hüseyin Cahit hiçbir zaman İTC'nin örgütleme kabiliyetiyle sivrilmiş liderlerinden biri olmadı. O daha ziyade bir gazeteciydi, tertipçi değil. Bu nedenle canının bağışlanması da anlaşılıyor. Bu durum, aynı zamanda mahkemeye alınan kararların adil olduğunu ve masumların da beraat ettiğini gösterme fırsatı veriyordu." Kişisel yazışma, 7 Ekim 2010.

içinin rahat etmemesi gibi, İTC sempatizanlarının hesaplanamayan bir tepkisinden bezmiş olması da mümkündür.

"Fikir verici" kategorisine giren sonuçlar şöyledir. Burada, fikir verici teriminin doğru olmayan anlamına gelmediğini, ama çıkarsamacı akıl yürütmeye dayalı demek olduğunu, bu yüzden sadece mantıki ihtimallere işaret ettiğini de kaydedelim. Örneğin, Mustafa Kemal ve onun beyin takımı içinde çekirdek bir grubun, özgül komplo planlarından haberlerinin olduğu konusunda, ancak spekülasyon yapabiliriz. Boşa çıkmış bir suikast girişiminin, Mustafa Kemal'in ülke genelinde aşınan popülaritesini yeniden parlatacağını ve hükümetin eline muhalefeti susturmak için koz vereceğini önceden kafaya koymuşlardı ve komployu yol alsın diye bıraktılar.

Ancak spekülatif olarak cevaplandırılabilecek başka pek çok soru vardır. Söz gelimi, Mustafa Kemal'in zihninde, tüm muhalefeti ortadan kaldırmak gibi bir mastır plan var mıydı? Onun, TCF'nin meclisteki varlığından ve ülke genelinde hâlâ faal olan İTC ağının karşı-devrimci potansiyelinden hoşnutsuz olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte, ben Mustafa Kemal'in muhalefeti susturma arayışını sadece pragmatik olarak ileri götürdüğü noktasına gelmiş bulunuyorum. Onun, kapatılmış TCF'nin hâlâ muhalif bir blok halinde oy veren mensuplarını BMM'den sürüp atmak istediği muhakkak. Erik Jan Zürcher, Mustafa Kemal'in ayrıca, TCF'nin milli harekette yer almış ve prestij bakımından kendisiyle boy ölçüşen bazı mensuplarının (Ali Fuat, Refet, Kazım Karabekir Paşalar ve Rauf Bey gibi) rekabetinden çekindiği sonucuna da varır. TCF'nin toplumsal çehresi ve aralarında askeri seçkinler, ticaret grupları, eski bürokratlar ve benzerlerinin bulunduğu taraftar kitlesi de, hesaba kattığı bir diğer hususdu.[115] Bu yüzden, 1925 Şeyh Said İsyanıyla başlayan dönem, hemen hemen tamamen meclisteki muhalefetin susturulmasına hasredildi. Ancak İTC ağından, özellikle TCF tarafından massedilmeyi reddedenlerin sahip olduğu potansiyel de Mustafa Kemal'i alarma geçiyordu. Defalarca kanıtlandığı gibi, bu ağ siyasi cinayetler gibi komitacılık faaliyetlerini yürütmekte gayet muktedirdi.[116]

115 *The Unionist Factor*, 142-68.
116 Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler*, cilt 3, s. 411, 509, 653.

Burada, önemli bir sorunun tam sırasıdır. Şeyh Said İsyanından sonra, aynı Takrir-i Sükûn bağlamında, İTC niye hedef alınmadı? Hükümetin TCF'lilerden ziyade, asıl bazı İTC mensuplarından korkması için neden vardı. Ben, bunun en önemli sebeplerinden birinin şu olduğuna inanıyorum. CHF'ye taraf olan ve hizmet eden kitle arasında, pek çok eski İTC efradı vardı ve hükümet, 1925'te, onların eski önderlerinin tasfiyesine gösterecekleri tepkiyi göğüsleyebileceğinden emin değildi. Ancak onların CHF hükümetine olan sadakati, Mustafa Kemal için, bu eski İTC mensuplarının ve onların siyasi çıkarlarının CHF rejiminin içine tümüyle alındığının teminatı yerine geçiyordu. İzmir davaları sırasında, bu sorunun nihai ve kesin olarak halledilmesine karar verilmiş olmalı. Bu tür esnek siyasi manevralar, Mustafa Kemal'in yeni rejimi tesis etmekteki pratikliğinin ileri kanıtlarıdır. Bu, modern Türkiye'nin, yüzünü Batıya dönmüş laik bir cumhuriyet olarak başarıyla kurulmasında hayati önem taşıyan mükemmel bir siyasi pragmatizmdir. Mustafa Kemal'in yeni Türkiye "vizyonu," onun Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığı makamında bulunduğu müddetçe önüne çıkan fırsatları daimi bir müzakere halinde bulunuşunun bir sonucu olsa gerektir.

Askeriyedeki yüksek rütbeli subayların, yeni rejime sadık kaldıklarını biliyoruz. Ancak, daha alt kademedekilerin, Ankara davaları ve İTC'de yapılan temizlik karşısındaki pozisyonu neydi? 20 Ekim 1923'te, yani cumhuriyetin ilanından sadece dokuz gün önce, BMM'de silahlı kuvvetlerin maaşında hatırı sayılır bir artışın sağlanmasında ve yeni rejime sadakati soru işareti taşıyan subayların istifaya zorlanmasında, Mustafa Kemal'in tesirli olduğunu biliyoruz.[117] Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet Bele ve öteki generallerin salıverilmesinin, askeriye içinde var olan muhalefeti yatıştırdığını düşünebiliriz. İTC sempatizanı askeri personel, zaten daha cumhuriyetten önce, Damat Ferit hükümetleri tarafından istifa ettirilmişti. Bu yüzden, bekleneceği gibi, askeriye bu dönemde sessiz kaldı.

Ancak makul bir spekülasyonla cevaplanabilecek bir diğer önemli soru da, İTC-TCF ilişkisinin mahiyetidir. Biliyoruz ki, İTC mensupları homojen bir grup değildi; kimileri hem CHF hem de TCF içinde görev yap-

117 George S. Harris, "The Role of Turkish Military in Politics" *The Middle East Journal*, XIX: 56-57.

mıştı. Ancak, acaba TCF, hükümeti zayıflatmak isteyen İTC üyeleri için bir paravan mıydı? Bir İngiliz belgesi bu konuda bize ışık tutabilir. *Tanin*'den Hüseyin Cahit Bey ve bir İTC lideri, *The Times* gazetesinden Mr. Macartney ile 8 Ekim 1924 tarihinde (TCF'nin kurulmasının üzerinden bir aydan biraz fazla geçmişken) yaptıkları gizli bir konuşmada, Mustafa Kemal'in popülaritesinin sönmekte olduğunu ve CHF'nin ülkenin doğu illerinden destek alamadığını belirtmişlerdi. Hüseyin Cahit, bu yüzden bir muhalefet partisinin kurulmasını teklif ediyordu.[118]

Her ne kadar eski örgütünün büyük kısmı kuşkusuz katılacaksa da, [yeni partiyle niyetlenilen şey] İttihat ve Terakki Cemiyetini yeni bir muhalefet partisi olarak yeniden kurmak değildi. Cumhuriyet karşıtı veya irticai herhangi bir unsurun içerilmesi de hedeflenmiyordu. Yeni parti, anayasal ve cumhuriyetçi çizgiler içinde hükümete muhalefet etme kesin hedefiyle teşkilatlanmış bir karşı duruş olacak ve reisicumhura karşı belli hiçbir husumet başlatmayacak, ancak reisicumhurun kendilerine karşı tutumu netliğe kavuşana kadar kendi tutumunu saklı tutacaktı.[119]

Ankara'da canı bağışlanan Hüseyin Cahit Bey, birçok İTC mensubunun TCF'nin kuruluşuna sempatiyle baktığını ve onun içinde yer almaya niyetlendiğini doğrular gibiydi. Ancak, TCF eski İTC'nin bir kolu değildi. Esasında, birçok üst düzey İTC mensubu (Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler gibi) parti saflarına katılmaktan geri durmuştu. Yapabileceğimiz tek spekülasyon, İTC liderlerinin 1927 seçimlerinden önce başka bir parti kurmayı planladıkları ve CHF'ye herhangi bir taahhütte bulunmak istemedikleri. Bir kere müesses hale geldikten sonra, TCF'den, hatta CHF'den eski üyelerini tekrar toparlamak çok da zor olmaz diye düşünmüş olabilirler.

Her halükârda, Ankara davaları, erken Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kısa iktidar mücadelesi dönemini kesin bir biçimde bitirdi. 1945'teki çok partili sisteme geçişe kadar olan yıllarda, ülke tek bir parti, CHF tarafından yönetildi. Bu dönem (1925-26), Türkiye'de, çok partili sistem içinde

118 Doc 184.[E8863/32/44], Mr. Lindsay'den Mr. Mac Donald'a, 8 Ekim 1924, *British Documents on Foreign Affairs...*, cilt 30, 220.
119 *Age.*

iktidara gelen hükümetlerin bile sağlıklı bir muhalefete hiç aldırış etmediği ya da pek az aldırış ettiği bir siyasi kültür yaratmıştır. Başlangıcından bugüne neredeyse bir asır geçmiş olmasına rağmen, bu tutumun kalıntıları Türkiye'nin bugünkü siyasi ortamında bile görülebilir. En önemli fark, Mustafa Kemal'in doğru çıkmış bir karşı-devrim ve suikast korkusuyla hareket etmesidir.

SONSÖZ

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türkiye'de demokratik bir devletin temellerini atan cumhuriyetçi ve parlamenter bir rejime bağlı olduğu, ispatı gerekmeyen bir önerme olarak kabul edile gelmiştir. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına kutsal bir dönem muamelesi yapıldığı için, bu biçimleniş yıllarının niteliği üzerine yapılan sistematik çalışmalar –siyasi çeşitlilik meselesine özel olarak dokundukları için– pek nadirdir. Mevcut çalışmalardan pek azı, kutuplaşma eğiliminden kaçmayı ve akademik araştırma standartlarına sadık kalmayı başarabilmiştir. Bu, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemindeki iktidar mücadelesi konusunda belirgindir.

İstiklal Savaşı (1919-22) Ankara'daki milliyetçiler lehine sonuçlandığında, Türkiye'de, ülkenin niteliğinin ve geleceğinin ne olacağına dair pek çok bilinmeyen vardı. Milliyetçiler, her ne kadar yeni idareye hâkim olma ve hükümet konusunda kendi vizyonlarını dayatmada avantajlı konumda olsalar da, Osmanlı İmparatorluğu'ndan artakalan topraklarda, Ankara'daki milliyetçilere ve doğmakta olan cumhuriyet rejimine ciddi bir tehdit arzedebilecek, gözle görülür ve potansiyel sahibi iç gruplar vardı.

Sonuç demişken, önce bu dönemdeki muhalefetin kimliğini hatırlayalım, ardından bu çalışmadaki her bölümde varılan sonuçların altını çizelim. Ankara'da doğmakta olan ve Türkiye tarihinin, bir ölçüde de İslam tarihinin akışını değiştirmeye niyetlenen bir rejimin, içerideki en önemli muhalifleri kimlerdi? Bu soruyu yöneltirken, ABD diplomatik arşivlerinden çıkan hayli uzak görüşlü bir belgeden yararlanmak istiyorum.

15 Ekim 1923 tarihli bu belge, Türkiye'deki kaçınılmaz iktidar mücadelesinin muhtemel aktörlerini resmeder. Türkiye'deki Amerikan Konsolosu ve Birleşik Devletler Yüksek Komiserliği Delegesi Maynard B. Barnes tarafından kaleme alınan "Türkiye'deki Siyasi Durum" başlıklı bu rapor, Washington DC'deki Dışişleri Bakanlığı için Ankara'da hazırlandı.[1] Raporun,

1 867867.00/1737. Maynard Barnes'dan Dışişleri Bakanlığına, "Political Situation in Turkey" 15 Ekim 1923.

Türkiye'deki yeni rejimin cumhuriyet olarak ilanından sadece iki hafta önce yazılmış olması, kayda değer. Bu bize, Ankara'daki ABD diplomatik personelinin, Türkiye'nin içindeki iktidar yapılarına bakışını gösteriyor. Rapor, Lozan Antlaşmasının 1923'te imzalanmasından sonra, "Milliyetçilerin" hizipleşme emareleri gösterdiği ifadesiyle başlıyor. Raporda, aralarında İzmir'e giren Osmanlı Ordusu sabık kumandanı Nurettin Paşa, sabık İzmir valisi Rahmi Bey, Refet (Bele) Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf (Orbay) Bey'in de bulunduğu, Mustafa Kemal'e karşı olan belli isimler sayılıyor ve İzmir nüfusunun büyük bir kısmının, Kemalist rejime sempati beslemediği öne sürülüyor. Maynard Barnes, öteki olası muhalefet gruplarını listelemeyi sürdürüyor:

> Yarbay ve albay rütbesindeki daha yaşlı birçok subay, son üç yıl içinde daha genç pek çok subayın, onların önüne geçerek generalliğe terfi etmiş olmasından dolayı küskünler. Üstelik bütçeyi kısabilmek için, yakın zamanda düzenli ordudaki altı bin subayın ihtiyat subayı sınıfına geçirilmesi, askeri çevrelerde bir başka hoşnutsuzluk odağı yaratmış durumda.

Raporun, askeriyenin belli kesimlerini 'küskün" ve Mustafa Kemal'e bir muhalefet kaynağı olarak görmesi, kayda değer bir durum. Türk ordusu tarihsel olarak siyasi değişimin vasıtası olduğundan, onun doğmakta olan rejime muhalefeti, eğer gerçek olursa, Kemalist vizyonu altüst ederdi. Maynard Barnes, Refet Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey gibi Mustafa Kemal'in, bir yıl sonra BMM'de ilk muhalefet partisini kurmuş eski sırdaşları arasında da hizipleşme olduğu gözleminde bulunur.

Amerikan konsolosunun Ankara'daki gözlemlerine ve Türkiye'de topladığı istihbarata dayanarak, Mustafa Kemal'e "ciddi muhalefet" başlığı altında listelediği öteki muhalif grupların başında, eski "Saltanat yanlıları" ve "Hoca Takımı"[2] gelmektedir.

> Mustafa Kemal, saltanatı lağvetmekle, eğitimli sınıfın daha muhafazakâr unsurlarını, özellikle de İstanbul, İzmir ve diğer büyük

2 Yazar ulemayı veya din görevlilerini kastediyor olmalıdır.

merkezlerdeki servet ve nüfuz sahibi köklü aileleri, kendi davasından uzaklaştırmış ve böylelikle, daha iyi bir terim bulunmadığı için monarşist grup diye tanımlanabilecek bir grup yaratmış oldu. Bu hareket, geçmiş yıllarda o kadar belirgin olmayan, ama o sırada gayet etkili olan ve milliyetçilerin din adamı karşıtı eğilimine bakılırsa, mevcut rejimin yürürlüğe sokmaya çabaladığı eğitsel, toplumsal ve dini inkılapların başlamasıyla birlikte mütemadiyen yükseleceğine hiç şüphe olmayan, hoca takımından gelecek muhalefeti de hızlandırdı.

Raporun bu bölümünde kayda değer iki gözlem vardır. Bunlardan ilki, saltanatın lağvından (1 Kasım 1922) bir yıl sonra bile, "saltanat yanlıları," Kemalistler için hâlâ büyük bir tehlikeydi. İkincisi, daha "hilafet" lağvedilmemişken bile, Ankara'nın "din adamı karşıtı" eğilimlerinin farkında olan ulema, milliyetçi rejime gözle görülür bir muhalefet teşkil ediyordu. Bu gruplarla bağlantılı olarak, işsiz kalmış koca bir eski rejimin memurları ordusunun da muhtemel bir muhalif güç teşkil ettiğini kaydeden rapor, İTC'yi Mustafa Kemal'e yönelik en büyük tehdit olarak ayrı bir yere koyuyordu.

> *En ciddi muhalefet, son zamanlarda dirilen İttihat ve Terakki Fırkası'ndan gelmektedir* [vurgu bana ait]. Bu fırka, Türkiye'nin en etkili gazetesi *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit Bey, İzmirli Rahmi Bey, Triumvira döneminin Maliye Nazırı Cavit Bey, Cavit Bey'in de üyesi bulunduğu kabinede nafıa nazırlığı yapan Şükrü Bey ve iaşe nazırı olarak Şükrü ve Cavit beylerle ve kuruluşundan itibaren İttihat ve Terakki Fırkasının genel sekreteri Midhat Şükrü Bey'le mesai arkadaşlığı yapmış olan Kemal Bey tarafından ehliyetle yönetilmektedir.

Rapor, Mudanya Mütarekesi'ne (11 Ekim 1922) kadar ve ondan çok daha sonraları bile, Milliyetçilerle İTC'nin aynı şey sanıldığını kabul eder. Ancak genel seçimler yapılınca, birçok Milliyetçi, tanınmış İttihatçıların pek çoğunun Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) saflarında yer almadığını

farketmeye başladı. Bu İTC'nin, CHF içine tamamen alınıp eritilemediğinin ve Kemalistlerden ayrı bir yerde durduğunun ilk göstergesiydi. Rapor devam eder:

> İttihat ve Terakki Fırkası'nın Halk Fırkası'ndan ayrı bir fırka olarak var olduğu gerçeği apaçık ortaya çıkmıştır. Halk Fırkası liderleri, ittihatçılığın Milliyetçiliğe evrildiği ve eski İttihat ve Terakki Fırkası'nın var olmadığı konusundaki karşı iddialarında hâlâ ayak diremektedirler. Ancak, eski [İTC] liderlerinin, henüz resmen partiye kaydolmayı uygun görmedikleri gerçeğine rağmen partinin aslen var olduğuna hiç şüphe yoktur. Esasen, mevcut liderlerin son birkaç aydır gayretle yenilemeye çalıştıkları eski parti aygıtını dahi, hemen hemen hiç dokunulmamış bir halde tevarüs etmiştir. Doğrusunu isterseniz, gerçekte var olmayan Halk Fırkasıdır. O, Mustafa Kemal Paşa'nın popüleritesi üzerine inşa edilmiş tamamen *hayali bir örgüttür* [vurgu bana ait]. Partinin sıradan efradı hâlâ, Kemal'in popüleritesi söndükçe ve kuvvetli İttihatçı liderler siyasi arenaya açıkça girdikçe, asıl partilerine geri dönecek olan İttihatçılardır.

Raporun bu bölümü, çeşitli bakımlardan son derece alışılmadıktır. Birincisi, bizi, CHF'li liderlerin İTC'yi CHF içinde erimiş bir örgüt olarak tanımlamak istediklerinden haberdar eder; dolayısıyla, İTC diye bir şey artık var olmuyordu ama popüleritesi CHF'ye geçecekti. Bu önemlidir, çünkü 1926'da görülen davalarda İTC mensuplarına yöneltilen en büyük suçlama, onların CHF'ye karşı İTC'yi yeniden diriltmeyi planlamalarıydı. Bu rapordaki bilgilere dayanarak, milliyetçilerin başlangıçta İTC'nin nüfuzunu kullanmayı istedikleri, ancak İTC'nin cumhuriyetin siyasi arenasına ayrı bir parti olarak yeniden döneceği şüphesi ortaya çıkınca, Türkiye'deki İTC liderlerini bertaraf etme yoluna gittikleri sonucu çıkarılabilir.

Rapordaki bir diğer önemli gözlem, Mustafa Kemal'in popüleritesi sönmeye yüz tuttuğunda, onun yerine geçebilecek başlıca gücün İTC'nin var olan siyasi seçkinleri olduğu savıdır. Burada, bu popüleritenin er veya geç söneceği iması mevcuttur. Mustafa Kemal'in popüleritesinin ömrünün,

en azından kısmen, İTC liderlerinin siyaset sahnesinden silinmesine bağlı olması ihtimalini zihnimizde evirip çevirmeliyiz. Mustafa Kemal, CHF'nin varlığının büyük ölçüde, İTC'nin ortadan kalkmasına bağlı olduğunun, herhalde farkındaydı; İTC liderlerinin ne yapacağına güvenilemezdi.

Amerikan konsolosu, 1923'te, İTC'nin yakın gelecekte Mustafa Kemal ve CHF'nin yerini alacağına ve asıl hayali örgütün, ileride bir anda İTC tarafına geçmek için fırsat kollayan alt kademeden birçok İTC mensubunu saflarında barındıran CHF olduğuna inanmış durumdaydı. Eğer yabancı bir diplomat bunu görebiliyorsa, yerli politikacılar ve tabii hükümetteki Kemalistler de kesinlikle görebilirdi.

Barnes, Kemalistlerle İTC arasında öne çıkan siyasi meseleyi, milliyetçilik/pan-İslamizm karşıtlığı olarak görür. Kemalistler milliyetçi idiler ve Misak-ı Milli'nin[3] öngördüğü devlet sınırları üzerinde ısrarcıydılar. Bu sınırlar içindeki her şeyi Türkleştirmek istiyorlardı. İTC ise Türkiye'nin pan-İslamizm vasıtasıyla yeniden bir büyük devlet olabileceğine inanıyordu. İkisi arasındaki diğer çatışma, hükümet biçimi konusundan çıkıyordu. Kemalistler, Mustafa Kemal'in arzularına göre biçimlenmiş ve halifenin herhangi bir müdahalesinden arındırılmış bir yönetime sahip olmayı umuyorlardı. Oysa İTC, Avrupai parlamenter sisteme dayanan ama kesinlikle halifeye bağlı bir hükümet istiyordu.

Amerikalı gözlemci, Türk ordusunun, askerin siyasetteki iktidarının bilincinde olan Mustafa Kemal'e karşı başarılı bir darbe yapabileceğine inanmaz. Yürürlükteki rejime karşı bir halk devriminin Türkiye'de bilinmeyen bir olgu olduğunun ve bir darbeyi ancak askeriyenin başarıya ulaştırabileceğinin farkında olan Mustafa Kemal, gözünü üzerlerinden ayırmadan, tatmin olmamış yüksek rütbeli subayların kimini emekliye ayırdı, kimini de askere kumanda edemeyecekleri mevkilere atadı –bu daha önce İTC'nin sıkça başvurduğu bir uygulama. Küçük rütbeli subaylara gelince, Barnes bu konuda "Mustafa Kemal sürekli onların hayatını iyileştirmek için didiniyordu. Meclis, daha geçenlerde, subay maaşlarını yaklaşık yüzde elli artırdı," der.

3 Bu beyanname Osmanlı Meclis-i Mebusandan 28 Ocak 1920'de geçti. Altı maddesi vardı ve bunlar Osmanlı Devleti'nin toprak hedeflerini belirliyordu.

Rapor, İTC mensuplarının siyasette çok daha deneyimli adaylar oldukları ve gelecek 1927 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla parlamentoya girecekleri, dolayısıyla Kemalistleri iktidardan indirmek için güç kullanmaya başvurmayacakları kanısındadır. Aslına bakılırsa Barnes, İTC siyasi arenaya girer girmez, gerçekte eski İTC yoldaşı ya da gönüldaşı olan pek çok CHF mensubunun saf değiştirip İTC'ye katılacağı görüşündedir.

> Mustafa Kemal'in inişiyle ittihatçıların zaferi arasında doğal bir korelasyon olduğu, yanlış bir düşüncedir. İttihatçılar, mevcut siyasi durumun, Türk devletinin başında güçlü bir hâkim figür bulunmasını gerektirdiğinin farkındadırlar. Dahası, Mustafa Kemal'in gerek Türkiye'de, gerekse diğer Müslüman ülkelerindeki popülaritesini görmekte, ilaveten onun amacının samimiyetini de kabul etmektedirler. Ama Halk Fırkasının lideri olarak onu asla kabullenemezler.

Bu yüzden, İTC liderleri ona CHF başkanlığından ayrılmasını ve siyasete uzak durmasını tavsiye ettiler. Bu İTC liderlerinin güçlü devlet başkanı açığını kapatacak, hükümeti de yeniden İTC'ye döndürecekti. Maynard B. Barnes, keskin bir yabancı gözlemci olarak, Türkiye'deki siyasi tabloyu gayet doğru bir biçimde okumuşa benzemektedir. Ancak, tarihin de gösterdiği gibi, Mustafa Kemal'in yeni Türkiye vizyonu ve kendisinin bu vizyondaki rolü, İTC'ninkilerle çatıştığı için, tahminleri tutmamıştır. İTC'den iktidarına gelen tehdidi gören Mustafa Kemal, onlarla hesaplaşmayı seçmiş ve sonunda, gayet zekice siyasi manevralarla hepsini ortadan kaldırmıştır. Dördüncü Bölümde de gösterildiği gibi, ufuktaki 1927 seçimlerinden bir yıl önce, nüfuzlu İTC mensuplarından sonuncusu da idam edilmiş bulunuyordu.

Maynard Barnes'ın raporu, doğmakta olan rejimin muhaliflerini askeri efrat, saltanat yanlıları, ulema, memurlar ve İTC olarak teşhis eder; bu kategorilerin kimileri ister istemez örtüşür. Mustafa Kemal, bu grupların muhalif tutumlarının kuvvetle farkında olsa gerektir. Askeriyedeki, Kazım Karabekir, Ali Fuat, Nurettin, Cafer Tayyar Paşalar gibi "general" rütbeli muhalif şahsiyetler, ordudan ayrılmaya zorlandı. Daha küçük rütbeli

subaylar ise hızla yeni rejimin içine alındı. Bu gruplar, yeni rejim tarafından müesses nizamın muhtemel düşmanları olarak hedef alındı ve susturuldu.

Raporu, 21. yüzyılda sahip olduğumuz bilgilerle incelemenin çok açık avantajları vardır. Tarihin nasıl geliştiğini ve rapordaki bazı tahminlerin nasıl boşa çıktığını biliyoruz. Geleceği tahmin etmedeki bu isabetsizliğin başlıca nedeni, yabancı raporların, Mustafa Kemal'in siyasi hasımlarına meydan okumadaki görülmemiş siyasi yeteneğini azımsamalarıdır. Bununla birlikte, raporun Mustafa Kemal'e muhalefet eden güçleri tasviri, bu gayet müdrik kişinin, bu güçleri önceden tanımaktaki ferasetini ve onları bertaraf etmek için yaptığı manevraları görmemize fırsat sağlar.

Bu kitap, üç muhalefet kaynağı seçmiş ve onlara odaklanmıştır: 1) Ankara'ya muhalefet; 2) Ankara'daki muhalefet; 3) Geneldeki muhalefet. Ankara'ya muhalefet, ABD raporunda saltanat yanlıları olarak teşhis edilen kimi grupları (söz gelimi, İTC hükümetinin yerini alan ve Sevr Antlaşması gibi aleyhte antlaşmalar müzakere edilir ve imzalanırken iktidarda olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyeleri gibi) kapsıyordu. Bu eklektik grubun, Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra Ankara'daki BMM'nin otoritesini sorgulayanlara örnek olmasına karar verildi. "Yüzellilikler Olayı"nı bu grubu temsil etmek üzere seçtim.

Analizimiz, Ankara rejimince kendi insanlarına ihanet etmekle damgalanan bu 150 kişilik grupla başladı. Bölümde, erken cumhuriyet tarihinde "150'likler Olayı"na yol açan ulusal ve uluslararası koşullar incelendikten sonra, bu seçilmiş 150 kişinin mevcut biyografileri ele alındı. Temel amaç, listeye dahil edilmelerine gerekçe olarak geçmişlerinde anlamlı bir örüntünün varlığını gösterebilmekti. Ancak, listenin daha yakından tetkiki, bu grubun son derece eklektik bir yapıda olduğunu ortaya koyar. Liste gelişigüzel hazırlanmış, mensupları keyfi olarak seçilmiştir. Biliyoruz ki, Ankara'nın başlıca hedefi, İstanbul'daki eski mukabilleri ve millete, iplerin Ankara'nın elinde olduğunu gösterme kararlılığıydı. Bu bir anlamda, Ankara'nın iç siyasette olgunluğa eriştiğinin bir ilanıydı. Bu yüzden, muhtelif Hürriyet ve İtilafçı siyaset ve devlet adamları, sembolik olarak seçildiler. 150'liklerin içinde, yüksek mevkili ulemadan bazıları, İstanbul'u Ankara'ya üstün gören Osmanlı kamu görevlileri, siyasetçiler ve basın

mensupları gibi İTC karşıtı koalisyonun değişik kesimleri de barınıyordu. Gevşekçe, "saltanat yanlıları" diye tasnif edilebilecek bu grubun Ankara çevresine (milliyetçiler) duyduğu nefret, onların aslında, iktidardayken muhaliflerine büyük baskı yapan İTC'nin bir cephesi olduğuna inanmalarından ileri geliyordu.

Ankara'ya yönelen potansiyel tehdidin ortadan kaldırılmasında ana hedef, her ne kadar bu eski İTC karşıtı saltanat yanlıları ise de, listede başlangıçta milli harekete hizmet eden ve onun takdirini kazanan Çerkes Ethem'in yandaşları ağır basıyordu. Ethem, Ankara'yla (özellikle İsmet Paşa'yla) ters düşünce, milisleriyle birlikte yönetime cephe aldı. Eğer saltanat yanlıları, geriye kalan imparatorluk taraftarlarını caydırsın diye seçilmişlerse, Ethem ve onun Çerkes taraftarları da Anadolu'daki adı sanı bilinmeyen silahlı asi topluluklarına örnek olsun diye seçilmiş olabilirler. Ayrıca Ethem, düşman Yunan ordusu için, milliyetçilere sorun çıkaracak değerli bir kaynak olabilirdi. Ancak, aksi yöndeki iddialara rağmen, Ethem'in milliyetçilere karşı Yunanlılara askeri yardımda bulunduğu net bir biçimde ortaya konamamıştır.

Her halükârda, 150'likler listesine konmak üzere seçilen şahısların tamamı, Ankara'nın düşmanı, dolayısıyla vatan haini olarak algılandı. Ülkede, Ankara'ya karşı hasmane duygular besleyen ve potansiyel bir tehdit teşkil eden 150'den fazla insan olduğu açıktı; ancak Lozan Antlaşmasının genel affa dair hükmü dolayısıyla sürgün listesine ancak 150 Müslüman asıllının ismi girebiliyordu. Listenin 600'den 300'e, oradan da 150'ye indirilmesi, BMM için bir meydan okumaydı. İkinci Bölüm, 150 ismin seçim sürecinde kişisel rekabetlerin oynadığı rolü ve listenin ancak taraflı biçimde kesinleştirildiğini gösterir. Buna rağmen, yeni rejimin muhaliflerine bir mesaj gönderme şeklindeki genel amaç başarılmıştır. 150'likler olayı, Ankara hükümetinin ülkedeki saltanat yanlıları üzerinde otoritesini tesis ettiğini açıkça ispatladı. Polis raporlarından, Ankara'nın bu kişilerden bazılarını muhbir olarak dahi kullandığını biliyoruz.

Üçüncü Bölüm Ankara'daki muhalefet üzerinde yoğunlaşarak milli hareket içindeki iktidar mücadelesini merceğe aldı. Bu dönem, Mustafa Kemal'e ve onun çekirdek grubuna, meclisteki tek siyasi muhalefeti zorla

bastırma bahanesi veren Kürt/İslamcı bir ayaklanma olan 1925 Şeyh Said İsyanıyla başladı. Bu bölümde, bu isyanın, hükümete yegâne muhalefet partisi TCF'nin kimi mensuplarını itibarsızlaştırma, hapse atma ve etkin bir biçimde susturma yetkisi veren olağanüstü bir kanun olan Takrir-i Sükûnun getirilmesinin yolunu nasıl açtığı gösterildi. Ayaklanmanın ardından İstiklal Mahkemesinde görülen davalar sonucunda TCF kapatıldı; ama üyeleri, partisiz bir muhalefet bloğu olarak 1926'ya kadar BMM'de bulunmaya devam ettiler. Hükümetin, Takrir-i Sükûn dahilinde gücünün sınırlarını tecrübe etmesi de kayda değer bir olgudur; muhalefeti topyekûn olarak yok etmede nerelere kadar gidebileceğini kendi de bilmiyordu. TCF, Kürt isyanını, ona doğrudan yardım etmese bile esin verenin ancak muhalefet partisi olabileceği suçlamasıyla gözden düşürülünce, durdu. İsyana iştirak etmiş olsun ya da olmasın, çoğu Kürdün, sonuçlarından en az onlar kadar, hatta daha fazla çekmiş olduğu gerçeğine rağmen, Takrir-i Sükûnun ana hedefi BMM'deki muhalefet ve bazı entelektüellermiş gibi gözükmektedir. Hükümetin, askıdaki susturma politikalarına gerekçe bulabilmesi için, isyan tehlikesini abartması gerekiyordu.

Halk doğru bilgiye erişemediği için, böyle bir abartma zor da değildi; nihayetinde bilgi halka hükümet kontrolündeki basın aracılığıyla dağılıyordu. Ancak zor olan, muhalefeti isyanla ilişkilendirmekti. Gerçi CHF yeni kurulmuştu, ama başında ehil devlet adamları ve çoğu İstiklal Savaşı esnasında halkın gözünde kahraman mertebesine ulaşmış, sevilen askerler bulunuyordu. Bu işin nasıl becerildiği ve muhalefet liderlerinin siyasi ve adli manevralarla nasıl tecrit edildiği, Üçüncü Bölümde gösterilmiştir. Muhalefet, iktidar olma hırsı bakımından kesinlikle CHF'yle aşık atabilecek durumda değildi, çünkü TCF, CHF'nin hangi uç noktalara kadar gitmeyi göze aldığını yanlış hesap etmişti.

Bu süreçte, sadece BMM'deki muhalefet tecrit edilmekle kalınmadı, içinde solcu ve İslamcı basının da yer aldığı her türlü muhalif düşünce çizgisi de hedef alındı. Şeyh Said İsyanının İslami karakteriyle birlikte İslamcı basın kolay bir hedef olmuştu, çünkü onlar Ankara hükümetine karşı eleştirel tonda makaleler yayınlıyorlardı. Birçok potansiyel İslamcı lider tutuklandı ve ilerleme ve modernleşme önünde büyük bir engel saydığı hasım

ulemayı yola getirmeye ahdetmiş hükümetin bu taahhüdünü pekiştiren İstiklal Mahkemelerinde yargılandı. Öte yandan, hükümet aynı ithamla, yani entelektüel yönelimleri ve siyasi taahhütleriyle yeni rejimin selametini tehlikeye atan solcuları da hedef aldı.

Şeyh Said İsyanının, zamanın Kürt milliyetçiliği ve İslamcılık davasının işine yaramaktan çok Kemalist hükümete hizmet ettiği açıktır. İzleyen dönemde, bu isyanın Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Kürt milliyetçiliği mücadelesinin sembolü olduğunu biliyoruz; ama 1925'te o sadece Kürt siyasi hareketlerinin ne kadar bölünmüş ve kırılgan olduğunu gösteriyordu. Bu yüzden, Üçüncü Bölümde nazik bir soru sorulmuştur: Şeyh Said İsyanı, Türkiye'deki siyasi muhalefeti bertaraf etmek için, Ankara hükümeti tarafından mı körüklendi? Bölümde, eldeki bilgilere dayanılarak, isyanın hükümet tarafından körüklenmediği, ancak ustaca kullanıldığı şeklinde bir düşüncenin, daha büyük bir güvenle ileri sürülebileceği sonucuna varılmıştır.

Buradan, susturma sürecinin nihai aşamasını gösteren sonraki bölüme geçeriz. 1926'da, yani bir sonraki genel seçimlerden bir yıl önce, kapatılan TCF'nin üyeleri hâlâ meclisteydi. Hükümete yaptıkları muhalefet adamakıllı yola getirilmiş olmakla birlikte, daha radikal inkılapların (örneğin harf inkılabı) geçmesi için gereken sessizliği bozabilirlerdi. Muhalefet mensuplarıyla CHF'deki radikaller arasındaki kişisel husumetler, hükümetin Şeyh Said İsyanından sonra TCF'ye karşı olan icraatı nedeniyle o sırada, zaten iyice artmıştı. Hükümetin –ve özellikle Mustafa Kemal'in– bir diğer korkusu da, TCF ile sabık İTC arasındaki mahiyeti bilinmeyen işbirliğiydi. Kemalistler, İTC ağının CHF'ye yönelteceği siyasi tehdidin çok iyi farkındaydılar. Dahası, İTC'nin yeraltı faaliyetleri ve siyasi cinayetleri, bazısı bu faaliyetlerde birinci elden tecrübe sahibi olmuş birçok Kemalistin yakından tanıdığı şeylerdi. Bu yüzden hükümetin, 1926'da, İTC artıklarını kendi iktidarına en büyük tehdit –1927 genel seçimlerinden önce hızla icabına bakılması gereken bir tehdit– saydığını söylemek yerindedir. İTC ağından artakalanların, 1926'daki örgüt yapısına ve kuvvetine dair pek fazla şey bilmiyoruz; ancak, bunun CHF'yi ve Mustafa Kemal'i kaygılandırdığını biliyoruz.

İzmir suikastı tertibi, bu siyasi ortamda keşfedildi; bu yüzden de hemen hükümetin bundaki rolü konusunda sorular yükseldi. Hükümetin,

siyasi muhalefeti susturma sürecini tamamlamak için bahane aradığı, herkesin bildiği bir konuydu. Böyle bir komplo hükümetin o kadar işine yaramış görünüyordu ki, yabancı gözlemciler ve muhalefet mensupları, hükümetin komploda bir parmağı olup olmadığı ihtimalini düşünmeye giriştiler. Dördüncü Bölümde bu komplo incelenmiş ve komplonun sahihliğinden kuşkulanmak için yeterli bilgi bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Yine de, komplo ortaya çıkarıldığı andan itibaren, hükümet onu rejime destek sağlamak ve muhalefeti baskı altına almak için ustaca kullanmıştır.

Hükümetin hedefinde, tamamen ehlileştirilemese de sesi kısılmış olan muhalefetin bulunduğu açıktı; ancak, CHF'deki radikallerin, muhalefetin her türlüsünü kendi kişisel güvenliklerine doğrudan bir tehdit saydıklarını da belirtelim. Bu bakımdan, 1926'daki İzmir suikastı tertibi, 1925'teki Şeyh Said İsyanı kadar vakitliydi. Bununla birlikte, hükümetin iki olaya tepkisi arasında bir fark vardı. İktidardakiler, Şeyh Said İsyanının aksine bu komployu siyasi kazanca nasıl çevirmek gerektiği konusunda tam bir fikir birliği içinde değillerdi. Söz gelimi İsmet Paşa'nın, bunu sadece hükümetin popülaritesini artırmak için kullanmak istediğini biliyoruz. Buna karşılık, Mustafa Kemal ve radikal Mustafa Kemal yandaşları ise, onu, ister TCF, ister İTC liderleri olsun, her tür muhalefetten bir kalemde kurtulmak için kullanmayı seçtiler. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı, bu komplonun her türlü muhalefet liderliğini tamamen söküp atmak konusunda arz ettiği büyük fırsata derhal ikna etti. Durumun tamamen onun kontrolünde olduğunu söylemeye bile gerek yok.

Muhalefet liderlerinin komployla bağlantısının kurulması kaçınılmazdı. İzmir davaları, esasen TCF liderleriyle uğraşmak zihniyetiyle iç içe geçmişti. Mahkeme tutanaklarını ve savcının iddianamesini takip edenler, TCF'deki saygın paşaların (Kazım Karabekir, Refet ve Ali Fuat gibi) hapse gitmekten kurtarılacakları ya da daha da kötüsü onların tevkif edilmelerindeki ana motivasyonun ünlerine leke sürmek olduğu duygusuna kapılabilir. Bunu, İstiklal Mahkemesi inatla onların tutuklanmasını (hatta İsmet Paşa'yla ters düşecek derecede) talep ederken, savcının tutuklu paşaların komplodaki suçuyla ilgili en ufak bir ithamda bulunmaya bile kalkışmamasından çıkarıyoruz. Mahkemenin, başvekilin itirazına rağmen,

Kazım Karabekir'in tutuklanmasındaki ısrarı, buna karşılık davalar sırasında herhangi bir kanıt ortaya koymakla ilgilenmemesi nedendi? Bu CHF'li yöneticilerin tutuklanmasındaki tek amacın, onların itibarıyla oynamak ve onları siyasi sistemin dışına sürmek olduğu –her şeyiyle başarılmış bir amaç– ihtimalini düşünmek zorundayız.

Sonraki soru şudur: mahkeme, TCF yöneticilerine müşfik davranmışken, neden İTC yöneticilerine karşı amansızca davranmıştır? Komployla ilgili Ankara davalarının, İTC yöneticilerinin sesini kesmeyi amaçladığını biliyoruz. Bu, muhtemelen İzmir evresinde kararlaştırıldı. Mahkeme, davalarda Cavit Bey'i ve öteki önemli İTC üyelerini, tıpkı Kazım Karabekir ve arkadaşlarına yapıldığı gibi vatan haini olarak göstermek istedi. O halde, ikinci grup davalardan aklanırken, birinci gruptakiler neden idama mahkûm oldu? Eninde sonunda mahkeme, Cavit Bey veya Kazım Karabekir'den herhangi biriyle komplo arasında geçerli bir bağ kurmada aynı derece kayıtsızdı. Öyleyse ilki idam edilirken, ikincinin beraat etmesi nedendir? Kesin cevabı bilmiyoruz, ama şu birleşimlerden herhangi biri olabilir: şahsi kan davası, intikam korkusu, caydırıcılık. İTC'nin CHF'yi istikrarsızlaştırma potansiyeli bilinmediğinden, Kemalistlerin ondan korkmak için her nedenleri vardı. Öte yandan, TCF zaten felce uğratılmış ve güç yapısı ağır bir şekilde tahrip edilmişti. Milli hareketin kahramanlarını idam etmek belli bir risk de taşıyordu, çünkü ordu, hatta bazı CHF üyeleri onlara büyük bir saygı besliyordu. Mustafa Kemal muhtemelen bu gruptaki İTC yöneticilerinin yola gelmiş olduğundan emin değildi; bu yüzden onların ortadan kaldırılmaları gerekiyordu. Hükümetin (ya da içindeki radikallerin) seçtiği radikal reçetenin bir nedeni bu olabilirdi. Onlar, İTC yöneticilerini idam etmeyi seçtiler.

Ankara hükümetinin muhalefetle uğraşırken, cumhuriyetin ilk yıllarındaki fırsatlara ve zorluklara bağlı olarak, yalnızca anlık kararlarla hareket ettiğini, belli bir güven derecesi içinde iddia etmek ve bu sonucu bütün dönem için genelleştirmek mümkündür. Eninde sonunda bu araştırmanın gayelerinden biri de, okuru, bu dönemin gelişmelerini, sarahaten ortaya konmuş bir "vizyonun" hayata geçirilmesi olarak değil de, "pragmatizm"in bir başarısı olarak yeniden düşünmeye davet etmektir. Erken cumhuriyet tarihinin akışı, sabit bir vizyonun sonucu olarak önceden belirlenmedi.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, dönemlerinin gerçekliklerine cevap verdiler. Bu bağlamda, Anadolu'da 1919'daki milli hareketin, laik bir cumhuriyet yaratma amacına ulaşıncaya kadar durmayacağı şeklindeki genel kabul gören duruş, sorgulanabilir ve sorgulanmalıdır. Profesyonel tarihçiler olarak bizler "şayet" sorusunu sormalıyız. Şayet Sultan Vahdeddin 1920'de Ankara hükümetini meşru hükümet olarak kabul etse ve ülkeden kaçmasa, ne olurdu? Şayet Enver ve Talat Paşalar öldürülmeseler ve Türkiye'ye geri dönseler, ne olurdu? Şayet son halife II. Abdülmecit Ankara'ya daha faydalı olsaydı, ne olurdu? Şayet meclisteki muhalefetin (TCF) daha sağlam adaleleri olsaydı, ne olurdu?

Bu kitapta, erken cumhuriyetteki tarihi akışın, 1. Dünya Savaşı öncesinde var olan iktidar mücadelesinden ödünç aldığı şeyler olduğunu göstermeye çalıştım. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, yeni Türkiye'nin tabiatı konusunda bir vizyonlarının olmadığını iddia etmiyorum. İddiam, Mustafa Kemal'in vizyonunu biçimlendirenin ve bu sürekli değişen ve kendini uyarlayan vizyonun hayata geçtiği ortamı yaratanın, iktidar mücadelesi olduğu şeklinde; yeni rejimin en önemli avantajlarından biri de, onun bu kendini uyarlayabilme düzeyi olmuştur.

Beklenebileceği gibi, bu iktidar mücadelesi, bir açmazla son bulamazdı; kaybeden taraf(lar) bedeli ödemek zorundaydı. Bu araştırmanın bize gösterdiği gibi, kimi bunu hayatıyla ödedi, kimi de umutlarıyla. Mustafa Kemal'e "filmin kötü adamı" statüsünü atfederken dikkatli olmalıyız, çünkü bu iktidar mücadelesinden galip çıkan odur. Eğer Mustafa Kemal yenilen tarafta olsaydı, onun kaderi de İTC veya TCF liderlerininkinden çok farklı olmazdı, zira o zaman Refet Paşa'nın Ekim 1923'teki Mustafa Kemal "sadece, işin sevimsiz tarafının ona düşmesinden kâfi derecede bedbaht ve birkaç yıl içinde tekrar tramvaya binmesi gerekebilecek bir adamdır,"[4] kehaneti doğru çıkmış olurdu.

4 867.00/1745, Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 23 Ekim 1923.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları (Yayınlanmamış)

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGMA)

12221-1/A1'den A14'e kadar.
12221-1/G11, G13.
12221-2/B1'den B7'ye kadar.
12222/1 'den 150'ye kadar.

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE)

K23G64B3.
K24G109B109.
K24G109B3.
K24G143B2.
K58G97B4.
K63G96B1.
K67G141B2.
K67G142B1

Büyük Britanya Devlet Arşivi ve Kabine Tutanakları

CAB 23/20
CAB 23/35
CAB 24/129
FO 371/10826-033.
FO 371/10867, E 1360/1091/44.
FO 424/261, E 10619/32/44.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

30.10.0.0/106.695.4.
30.10.0.0/106.695.21.
30.10.0.0/107.698.7.
30.10.0.0/31.175.32.
30.18.1.1/11.43.16.
30.18.1.1/13.19.2.
30.18.1.1/15.54.10.
30.18.01-26/21.
30.18.1.1/3.29.16.

ABD Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin İç Meseleleri Hakkındaki Bakanlık Kayıtları, 1910-29,"(mikrofilm koleksiyonu).
867.00/1737.
867.00/1745.
867.00/1801.
867.00/1812.
867.00/1852.
867.00/1853.
867.00/1859.
867.00/1863.
867.00/1864.
867.00/1866.
867.00/1870.
867.00/1872.
867.00/1889.
867.001/K31/12.
867.001/K31/13.
867.001/K31/14.
867.001/K31/15.
867.001/K31/4.
867.001/K31/6.
867.001/K31/8.
867.001/K31/9.

Basılı Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office. (Dış Meseleler Hakkındaki İngiliz Belgeleri: İngiliz Dışişleri Bakanlığı Rapor ve Belgeleri). Confidential Print, Part II, From the First to the Second World War, Series B, Turkey, Iran and the Middle East, 1918-1939. Cilt 31. Frederick, Md.: University Publications of America, 1997.

British Documents on Foreign Affairs; Reports and Papers from the Foreign Office. (Dış Meseleler Hakkındaki İngiliz Belgeleri: İngiliz Dışişleri Bakanlığı Rapor ve Belgeleri). Confidential Print, Part II, Series B, Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939. Cilt 30, Turkey, July 1923-March 1927 (Frederick, Md.: University Publications of America, 1985.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939. (İngiliz Dış Siyasetine İlişkin Belgeler, 1919-1939). Cilt XVIII. Londra: Her Majesty's Stationary Office, 1972.

İçişleri Bakanlığı. *Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler.* Ankara: Emniyet Genel Md. Araş. Planlama ve Koordinasyon, t.b.

Ilıkan, Selma ve Ilıkan, Faruk, yay. haz. *Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i kasd ve Taklib-i Hükumet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar.* İstanbul: Simurg, 2005.

Birincil Kaynaklar

Adıvar, Halide Edib. *Ateşten Gömlek.* İstanbul: Özgür, 2006.

—— *Mor Salkımlı Ev.* İstanbul: Atlas, 1967.

—— *The Turkish Ordeal.* New York: The Century Co., 1928.

—— *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri.* İstanbul: Doğan Kardeş, 1955.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım.* Cilt 2. İstanbul: Nehir, 1993.

Altay, Fahrettin. *10 Yıl Savaş ve Sonrası: Görüp Geçirdiklerim.* İstanbul: İnsel, 1970.

Arar, İsmail. *Halil Menteşe'nin Anıları.* İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923: İlk Kez Sansürsüz, Tam Metin.* İstanbul: Kaynak, 1993.

—— *Mustafa Kemal'in Bütün Eserleri.* Cilt 18. İstanbul: Kaynak, 2006.

—— *Nutuk.* Cilt 2. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya.* İstanbul: Pozitif, 2004.

—— *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919.* Ankara: İş Bankası, 1965.

Başikoğlu, Munise. "Babam Rıza Tevfik." *Tarih ve Toplum* 57-63 (1988-89): 9-14.

Bilsel, Cemil. *Lozan.* Cilt 2. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?* Cilt 1, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar.* 2 cilt, İstanbul: Doğan Kardeş, 1960.

Çerkes Ethem. *Anılarım.* İstanbul: Berfin, 1998.

Demirel, Yücel ve Okur, Osman Zeki, yay. haz., *CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Düstur. III. Tertib. Cilt V. Ankara: y.b. 1939.

Fergan, Eşref Edip. *İstiklal Mahkemelerinde Sebilürreşad'ın Romanı.* yay. haz., Fahrettin Gün Ankara: Beyan, 2002.

Grew, Joseph C. "The Peace Conference of Lausanne, 1922-1923." *Proceedings of the American Philosophical Society* 98:1 (1954): 1-10.

İğdemir, Uluğ (yay. haz.). *Sivas Kongresi Tutanakları* Ankara: TTK, 1986.

İnönü, İsmet. *Hatıralar.* Cilt II. Ankara: Bilgi, 1987.

Karabekir, Kazım. *Nutuk ve Kazım Karabekir'den Cevaplar.* 12 cilt. İstanbul: Emre, 1997.

—— *Günlükler.* 2 cilt, İstanbul: Yapı Kredi, 2009.

Karay, Refik Halid. *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim.* İstanbul: İnkilap, 1992.

—— *Bir Ömür Boyunca.* İstanbul: İletişim, 1996.

Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları.* İstanbul: Sel, 1955.

Malmisanıj, *Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneğinin Tutanakları.* Spanga, Sweden: APEC, 1994.

Meray, Seha L., trans. and ed. *Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler.* 1. Takım, Cilt, kitap 2. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1969-73.

Mevlanzade Rıfat. *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü.* İstanbul: Yedi İklim, 1993.

Noel, Edward W. C. *Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan.* Baghdad: y.b., 1920.

Oranlı, Ziya, yay. haz., *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları: Anlatan Ali Metin, Atatürk'ün Emir Çavuşu*. Ankara: Alkan, 1967.
Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*. Cilt 2. İstanbul: Emre, 1993.
Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*. İstanbul: Temel, 2002.
Özalp, Kazım. *Atatürk'ten Anılar*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1992.
Rıza Nur. *Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi, 1999.
—— *Hayat ve Hatıralarım*. Cilt I-IV İstanbul: Altındağ, 1968.
—— *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*. İstanbul: Kitapevi, 1996.
Rıza Tevfik. *Biraz da Ben Konuşayım*. İstanbul: İletişim, 1993.
Şimşir, Bilal, yay. haz., *Lozan Telgrafları*. 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
Soyak, Hasan Rıza. *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi, 1973.
Süleyman Şefik. *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim: 31 Mart Vak'ası*. İstanbul: Arma, 2004.
Topuzlu, Cemil. *Operatör Cemil Paşa: Hatıraları*. İstanbul: Türkiye, 1945.
Turgut, Hulusi, yay. haz., *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
Yalman, Ahmet Emin. *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. Cilt 3 İstanbul: Rey, 1970.

İkincil Kaynaklar

Adanır, Fikret. "Kemalist Authorianism and Fascist Trends in Turkey during the Inter-War Period." *Fascism Outside Europe: The European Impulse against Domestic Conditions in the Diffusion of Global Fascism*, yay. haz.,. Stein Ugelvik Larsen. New York: Columbia University Press, 2001.
Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*. New York: Columbia University Press, 2009.
Alakom, Rohat. *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*. İstanbul: Avesta, 1998.
Anıl, Yaşar Şahin. *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*. İstanbul: Kastaş, 2005.
Arar, İsmail. "Bir 150'liğin Kitabı." *Tarih ve Toplum* 10 (1989): 318.
Aşan, Aziz. *Şeyh Sait Ayaklanması*. İstanbul: y.b., 1991.
Atay, Falih Rıfkı. *Atatürkçülük Nedir?* İstanbul: Ak, 1966.
Avcı, Cemal. *İzmir Suikasti: Bir Suikastin Perde Arkası*. İstanbul: I.Q. Kültür Sanat, 2007.
Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri 1920-1927*. İzmir: 9 Eylül Üniv. Yay., 1988.
Ayhan, Bünyamin. *Hakimiyet-i Milliye*. İstanbul: Zaman, 1949.
—— *Milli Mücadele'de Basın: Olağanüstü Durumlarda Propaganda*. Konya: Tablet, 2007.
Aytepe, Oğuz. "Milli Mücadelede ve Gurbette Müfrit Bir Muhalif: Ömer Fevzi Eyüpoğlu 1884-1952." *Toplumsal Tarih* 53 (Mayıs 1998): 24-30.
Bağ, Yaşar. *Çerkeslerin Dünü Bugünü*. İstanbul: Kafkas Derneği, 2001.
Bardakçı, Murat. "Yüzellilikler Albümü." *Tarih ve Toplum* 70 (October 1989).
—— *Şahbaba*. Ankara: İnkilap, 2006.
Baykal, Hülya. *Türk Basın Tarihi 1831-1923: Tanzimat, Meşrutiyet, Milli Mücadele Dönemleri*. İstanbul: Afa, 1990.
Belgrave, Roland, and Taglia, Stefano. "Through Ottoman Eyes" in *Cornucopia* 36. http://www.cornucopia.net/aboutdrs.html (erişim 9 Ocak 2009).

Bingöl, Sedat. "Yüzellilikler Meselesi." Mastır tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1994.
—— "Ömer Fevzi Bey'in Müdafaanamesi ve Mesut Fani'nin Hoybun'a İlişkin Bilgileri: İki 150'lik Üzerine Notlar ve Belgeler" 62 (Şubat, 1999): 41-48.
Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*. İstanbul: Dergâh, 1990.
Bozarslan, Hamit. "Les Revoltes Kurdes En Turquie Kemaliste (Quelques Aspects)," *Guerres Mondiales at Conflits Contemporains* 151 (1988): 121-36.
Bruinessen, Martin van. *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. Londra ve New Jersey: Zed, 1992.
Cemal, Behçet. *Şeyh Said ve İsyanı*. İstanbul: Sel, 1955.
Çiftçi, Ali. "Kazım Karabekir'in Siyasi Hayatı." Doktora tezi: Ankara Üniversitesi, 2005.
Demirel, Ahmet. *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim, 1994.
Demiryürek, Mehmet. "Kıbrıs'ta Bir 150'lik: Sait Molla," http://www.biyotarih.com/?p=46 (erişim 6 Ocak 2009).
Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*. İstanbul: Dünya, 1964.
Erdeha, Kamil. *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*. Ankara: Tekin, 1998.
Erman, Azmi Nihat. *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Temel, 1971.
Fanizade Mesut. *Atatürk'ün Hayat Felsefesi*. Antakya: y.b., 1938.
Finefrock, Michael M. "From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal Atatürk and the Structure of Turkish Politics 1922-1924." Doktora tezi: Princeton Üniversitesi, 1976.
Göldaş, İsmail. *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*. İstanbul: Belge, 1997.
Goldstein, Erik. "British Official Mind and the Lausanne Conference, 1922-1923." *Power and Stability: British Foreign Policy, 1865-1965, yay. haz.*, E. Goldstein and B J C McKercher. Londra, Portland, OR: Frank Cass, 2003.
Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
Göztepe, Tarık Mümtaz. *İmam Şamil: Kafkasya'nın Büyük Harp ve İhtilal Kahramanı*. İstanbul: İnkılap, 1961.
—— *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Gurbet Cehenneminde*. İstanbul: Sebil, 1991.
—— *Osman Oğullarının Son Padişahı Sultan Vadideddin Mütareke Gayyasında*. İstanbul: Sebil, 1994.
Gülmez, Nurettin. *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*. Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
Güven, Zühtü. *Anzavur İsyanı; İstiklâl Savaşı Hatıralarından Acı Bir Safha*. Ankara: İş Bankası Yayınları, 1965.
Halıcı, Şaduman. "Yüzellilikler." Mastır tezi: Anadolu Üniversitesi, 1998.
Harris, George S. "The Role of Turkish Military in Politics." Kısım 1. *The Middle East Journal*, XIX (1965): 56-57.
İğdemir, Uluğ. *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları: Günlük Anılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
Jwaideh, Wadie. *The Kurdish National Movement: Its Origins and Developments*. Syracuse: Syracuse University Press, 2006.

Kalafat, Yaşar. *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karekteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*. Ankara: Boğaziçi, 1992.
Kalyoncu, Cemal. "Atatürk İle Paşaların Arasını Açmak İstediler." *Aksiyon* (12 Eylül 2005). http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=22484 (erişim 3 Aralık 2008).
Kandemir, Feridun. *Atatürk'e İzmir Sukastinden Ayrı 11 Suikast*. İstanbul: Ekincil, 1955.
—— *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*. İstanbul: Sinan, 1965.
—— *Siyasi Dargınlıklar*. Cilt 3. İstanbul: Ekicigil, 1955.
—— *Sultan Vahdettin'in Son Günleri*. İstanbul: Yağmur, 2008.
Karaca, Emin. *150'likler*. İstanbul: Altın, 2007.
Karaer, Nihat. *Tam Bir Muhalif: Refik Halid Karay, Yüzellilikler Meselesi*. İstanbul: Temel, 1998.
Kibar, Nizamettin. "Muhalefetten Sesler ve Nizamettin Kibar." *Birikim* 35 (1992), 87-88.
Kılıç, Sümer. *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi: İzmir Suikastı*. İstanbul: Emre, 1994.
Kocahanoğlu, Osman Selim. *Atatürk'e Kurulan Pusu*. İstanbul: Temel, 2005.
Kutay, Cemal. *150'likler Faciası*. İstanbul: Sıralar, 1955.
—— *Çerkes Ethem Dosyası*. İstanbul: Boğaziçi, 1973.
—— *Yüzellikler Faciası*. İstanbul: np. 1955.
Martı, Metin, yay.haz., *Mevlanzade Rıfat'ın Anıları*. İstanbul:Arma, 1992.
Mazıcı, Nurşen. *Atatürk Döneminde Muhalefet*. İstanbul: Dilmen, 1984.
McDowell, David. *A Modern History of the Kurds*. Londra, New York: I. B. Tauris, 1996.
Mert, Timuçin. *Atatürk'ün Yanındaki Mehdi*. İstanbul: Karakutu, 2006.
Mumcu, Uğur. *Gazi Paşa'ya Suikast*. İstanbul: Tekin, 1992.
Okday, İsmail Tevfik. *Adana Vilayeti Matbuatı*. Ankara: Hariciye Vekâleti Matbaası, 1932.
Öksüz, Hikmet. *Batı Trakya Türkleri*. Çorum: Karam, 2006.
Olson, Robert. *The Emergence of Kurdish.Nationalism*. Austin: Texas Üniversitesi, 1991.
Önal, Sami, yay. haz., *Hüsrev Gerede'nin Anıları: Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler*. İstanbul: Literatür, 2002.
Özkaya, Yücel. *Milli Mücadele'de Basın 1919- 1921*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
Özkök, Rüknü. *Milli Mücadele Başlarken, Düzce-Bolu İsyanları*. İstanbul: Karacan, 1970.
Özoğlu, Hakan. *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities,Competing Loyalties and Shifting Boundries*. Albany: SUNY Press, 2004.
—— "Sultan Vahdettin'in ABD Başkanı Coolidge'e Gönderdiği Bir Mektup." *Toplumsal Tarih* 142 (Ekim, 2005): 100-106.
Özsoy, Osman. *Gazetecinin İnfazı*. İstanbul: Timaş, 1997.
Rıza Nur, Grew, Joseph. *Lozan Barış Anlaşmasının Perde Arkası*. İstanbul: Örgün, 2003.
Sedat Bingöl "Ömer Fevzi Bey'in Müdafaanamesi ve Mesut Fani'nin Hoybun'a İlişkin Bilgileri: İki 150'lik Üzerine Notlar ve Belgeler." *Toplumsal Tarih* 62 (Şubat, 1999): 41-48.
Sertoğlu, Mithat. "Amasya Protokolünün Tam ve Gerçek Metni." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3 (Aralık 1967): 9-14.
Sevim, Ali, Tural, Akif., Öztoprak, İzzet. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. 3 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

Shaw, Stanford. *From Empire to Republic.* Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Soysal, İlhami. *150'likler.* İstanbul: Gür, 1985.
Stoddard, Philip H. "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918" Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1963.
Tahir, Kemal. *Kurt Kanunu.* Ankara: Bilgi, 1969.
Tevetoğlu, Fethi. *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar.* Ankara: TTK, 1988.
Toker, Metin. *İsmet Paşa'yla On Yıl.* 4 cilt, Ankara: Akis-Burçak, 1966-69.
——. *Şeyh Sait ve İsyanı.* Ankara: Akis, 1968.
Toker, Yalçın. *150'liklerden Portreler.* İstanbul: Toker, 2006.
Tunaşar, Seyhun. *Gizemli Bir Devrimci İsmail Canpolat.* İstanbul: Piramit, 2004.
Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı.* İstanbul: Simavi, 1991.
——. *Türkiyede Siyasi Partiler.* 3 cilt, İstanbul: İletişim, 1999.
——. *Türkiye'de Siyasi Partiler.* İstanbul: Doğan Kardeş, 1952.
Tunçay, Mete. "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet." *Toplumsal Tarih* 91 (Temmuz 1991): 6.
——. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
Türker, Hasan. "Basın Özgürlüğü Tartışmaları: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ankara-İstanbul Çatışması." *Toplumsal Tarih* 53 (Mayıs 1998): 15-23.
Uğurlu, Nurer. *Kürt Milliyetçiliği: Kürtler ve Şeyh Said İsyanı.* İstanbul: Örgün, 2006.
Villalta, Jorge Blanco. *Atatürk.* Çev. William Chambell. Ankara: TTK, 1979.
Wasti, Syed Tanvir. "Feylosaf Rıza." *Middle Eastern Studies* 38 (2002): 83-100.
Wright, Quincy. "The Mosul Dispute." *The American Journal of International Law,* 20: 3 (1926): 453-64.
Yalçın, Durmuş. "Milli Mücadele'de İdareciler, Günümüzün ve Geleceğin İdareciliği" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt VII, 21 (1991), elektronik sürüm http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=602, (3 Aralık 2008'de alındı).
Yalçın, Tülün. *Osmanlı'da Bir İngiliz Gelin.* İstanbul: Can, 2004.
Yeşil, Ahmet. *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.* Ankara: Cedid, 2002.
Zürcher, Erik Jan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya, 1919-1925," *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* içinde. İstanbul: İletişim, 2005.
——, yay. haz., *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1925-1925.* Leiden: E.J.Brill, 1991.
—— *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926.* Leiden: E. J. Brill, 1984.

Gazeteler

Adalet
Akşam
Alemdar
Anadolu
Anadolu'da Yeni Gün

Cumhuriyet
Dünya
Hakimiyet-i Milliye
İkaz
İkdam
İstikbal
Kahkaha
Milliyet
New York Times
Presse du Soir
Resmi Ceride
Sada-yı Hak
Son Telgraf
Tevhid-i Efkar
The Times
Yeni Türkiye

Mustafa Kemal, 1923'te kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin başına geçtiğinde laik ve modernleşmeci bir milli Türk kimliği inşası sürecini başlatmıştı. Ancak bu süreç bir iktidar mücadelesini de içeriyordu. Yeni rejim muhalefeti nasıl susturacak, vizyonunu nasıl pekiştirecekti? Kısa, ama olaylı bir dönemi inceleyen *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, bu çok önemli yıllarda yeni rejimin muhalefetle başa çıkmak için başvurduğu başlıca üç siyasi ve hukuki manevraya odaklanıyor ve iktidar mücadelesinin yeni devletin biçimlenmesine nasıl katkıda bulunduğunu inceliyor. Dr. Özoğlu çalışmasına, I. Dünya Savaşı'nda kaybeden tarafta yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini beklediği 1918 yılıyla başlıyor. Mustafa Kemal'in ilk amaçlarını ve vizyonunu, ayrıca yeni rejimin muhalefeti bastırabilmesini sağlayan olaylardan 1925 Kürt ayaklanmasını irdeliyor. İktidar kavgası ve sonuçları 1927 yılına kadar izleniyor; bu tarihte artık yeni rejim bütün muhalefeti sindirmiş, yeni Türkiye Cumhuriyeti laik ve modernleşmeci bir Batı devleti olarak ortaya çıkmıştır.

"Dr. Özoğlu 1920'lerin başında Türkiye'de tek parti diktasına geçişin çok ilginç bir anlatımını sunuyor. Bu dönemin geçmiş tarihyazımı asla eleştirmeyen bir övgüyle malul olduğundan yazarın titiz yaklaşımı takdire değer."
Prof. Dr. Mete Tunçay, Bilgi Üniversinesi, İstanbul.

"Hakan Özoğlu orijinal belgeleri, tanıklıkları ve anıları dikkatle inceleyerek Kemalist cumhuriyetin kuruluş yıllarını yeni ve eleştirel bir bakış açısıyla sunuyor. Bu parlak çalışma, henüz kırılgan Kemalist rejim ile muhalefet grupları arasında 1926'da doruğuna çıkan iktidar mücadelesinin gerçek bir iktidar inşa süreciyle el ele ilerlediğini göstermektedir. Modern Türkiye araştırmalarına bu çok önemli katkı 20. yüzyıl otoriter rejimlerinin dinamikleriyle ilgilenen birçok bilim insanının kuşkusuz ilgisini çekecektir."
Prof. Hamit Bozarslan, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

20,- TL